

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

N O R D I S K K U L T U R

*

BEFOLKNING I MIDDELALDEREN

K Ø B E N H A V N
J H S C H U L T Z F O R L A G

O S L O
H A S C H E H O U G & C O ' F O R L A G

S T O C K H O L M
A L B E R T B O N N I E R S F O R L A G

NORDISK KULTUR

BEFOLKNING I MIDDELALDEREN

N O R D I S K K U L T U R

B E F O L K N I N G
I M I D D E L A L D E R E N

K Ø B E N H A V N
J. H. S C H U L T Z F O R L A G

O S L O
H. A S C H E H O U G & C O. S F O R L A G

S T O C K H O L M
A L B E R T B O N N I E R S F O R L A G

NORDISK KULTUR

SAMLINGSVERK

UTGIVET MED STÖD AV
CLARA LACHMANNS FOND

UNDER REDAKTION AV

PROFESSOR JOHS. BRØNDUM-NIELSEN, KØBENHAVN

PROFESSOR OTTO v. FRIESEN, UPPSALA

PROFESSOR MAGNUS OLSEN, OSLO

REDAKTIONSSEKRETERARE

PROFESSOR SIGURD ERIXON
STOCKHOLM

STOCKHOLM

ALBERT BONNIERS FÖRLAG

OSLO

H. ASCHEHOUG & CO.s FORLAG

KØBENHAVN

J. H. SCHULTZ FORLAG

NORDISK KULTUR II

BEFOLKNING
UNDER MEDELTIDEN

UTGIVEN AV
ADOLF SCHÜCK
DOCENT VID STOCKHOLMS HÖGSKOLA

STOCKHOLM
ALBERT BONNIERS FÖRLAG

OSLO
H. ASCHEHOUG & CO.S FORLAG

KØBENHAVN
J. H. SCHULTZ FORLAG

DET MALLINGSKE BOKTRYKKERI · OSLO 1938

DANMARKS BEFOLKNING OG BEBYGGELSE I MIDDELALDEREN.

AF AKSEL E. CHRISTENSEN.

I. FOLKET OG OMRAADET.

I Danmark betegnes overgangen fra oldtid til middelalder *ikke* ved noget *folkeskifte*¹, ej heller ved nogen anden gennemgribende forandring i befolkningens sammensætning eller livsformer. Det danske folk har i hele den historiske tid — og i lang tid forud for den — bestaaet af samme race og samme stammer. De nye folkeelementer, der lejlighedsvis er kommet til siden overgangen fra bronzealder til jernalder, eller maaske snarere siden yngre stenalder, har aldrig været talrige nok til at give den gamle befolkning et nyt præg, endsiges da fortrænge den. Men mens Danmark i oldtiden var splittet i et større eller mindre antal indbyrdes uafhængige omraader, har hele landet siden middelalderens begyndelse udgjort en statslig enhed.

Hvornaar sammenslutningen har fundet sted og under hvilke former er stadig ubesvarede spørgsmaal. Det er muligt, at allerede Gudfred-ætten i begyndelsen af 9. aarhundrede har hersket over det altsammen, men denne samling har da ikke haft varig karakter. Først Harald Gormssøn (Blaa-tand) samlede endegyldigt riget og folket. Paa den store Jellinge-sten, der sikkert er rejst i slutningen af kong Haralds regeringstid, i 980-erne, og som nok af form er et gravminde over faderen, men i virkeligheden er et monument for Haralds egne bedrifter, berømmer han sig som «den Harald, der vandt sig al *Danmark* og Norge og gjorde *dauerne* kristne». Den nøjere tolkning og vurdering af denne indskrift er omstridt; men saa meget er sikkert, at her nævnes for første gang det danske *rige* i direkte sammenhæng med det danske *folk*, og paa en saadan maade, at man forstaar, at de to udtryk dækker hinanden.²

Allerede paa dette tidspunkt har Danmark omfattet alle hoveddelene:

For understøttelse fra den grevelige Hjelmsjerne-Rosencroneske Stiftelse, modtaget til middelalderstudier, der punktvis er udnyttet her, bringer jeg Stiftelsen min ærbødige tak.

Nørre- og Sønderjylland, alle Øerne og de skaanske landskaber. De nøjagtige *grænser* lader sig dog ikke overalt bestemme paa saa tidligt et tidspunkt. Selv den lange grænse, der dannes af kystlinien har ændret sig, navnlig ved den jyske og sønderjyske vestkyst; men disse forskydninger spiller kun en underordnet rolle i denne sammenhæng. Langt vigtigere er grænsen paa de to steder, hvor den gik over land: mod syd grænsen til Tyskland (Holsten) og mod øst grænsen til de svenske landskaber.

Det dansk-svenske grænseforhold er dunkelt indtil midten af det 11. aarhundrede. I hvert fald Bleking synes temmelig længe at have hørt til Sveavældet, og samtidig synes Bornholm et stykke ind i historisk tid at have udgjort et selvstændigt kongerige. Tidligt har Bornholm dog givet sig ind under den danske konge, og i hvert fald siden den første svensk-danske grænseoverenskomst, der antagelig maa dateres til ca. 1050, var Bleking saavel som Skaane og Halland med de samme grænser som senere indbefattet i det danske rige. Man maa dog ikke tænke sig grænsen som en nøje fastlagt geometrisk linie; her som overalt mellem ret primitive statsdannelse bestod den af store folkeøde strækninger; det brede og øde bælte «med dybe skove og uvejsomme bjerge», som Adam af Bremen i sin skildring af Danmark fra ca. 1070 (bog IV, kap. 7) omtaler hinsides Skaane, udgør i virkeligheden grænsen mellem de skaanske landsdele og de svenske landskaber.³

Mod syd dannedes grænsen ligeledes af store, øde strækninger mellem Slesvig og Holsten, der omtales af Adam af Bremen og langt ned i middelalderen: den store skov Isarnho (Jernved) syd for Danevirke imod øst i forbindelse med de ufremkommelige mosestrækninger omkring Ejderen og Trenen imod vest.⁴

Indenfor det saaledes afgrænsede omraade boede det danske folk, *helle* det danske folk, naar bortses fra de spredte vikingebosættelser i Danelagen og Normandiet, og indtil friser-indvandringen i 10. aarh. *kun* det danske folk. Mod syd var grænseskovene et etnografisk skarpt skel til Holstens beboere, de sachsiske holseter og ditmarsker imod vest og de slaviske vagrer imod øst. Mod Sverige og Norge var forskellene mellem de to sider af grænserne derimod alt andet end store, hverken etnisk eller sprogligt, i virkeligheden ikke større end mellem de enkelte danske landsdele. Her dannedes folkegrænsen først sent i den historiske udvikling, og den blev aldrig skarp, aldrig virkelig skillende.

Af hvor mange racer og stammer den danske befolkning oprindelig er udgaaet, er det umuligt at afgøre. Undersøgelsen af skeletfund helt tilbage til stenalderen viser en raceblanding af saa ensartet en karakter, at det ikke er muligt antropologisk at opstille skillelinjer mellem forskellige racer, hverken mellem tidsperioder eller mellem enkeltomraader.

Men hvorledes er da de forskellige lokalejendommeligheder, der fandtes og endnu findes, opstaaet? Det synes fristende at lede aarsagen helt tilbage til den første bebyggelse, hvor forskellige *folkestammer* — om end maaske nok af samme race — da skulde have slaaet sig ned paa hver sit omraade. Denne forestilling ligger ofte — mere eller mindre tydelig — til grund for fremstillingerne; men en nøgtern betragtning taler dog afgjort derimod. Undersøger man som eksempel et saa vigtigt kriterium som *dialektgrænserne*, ikke alene mellem de forskellige «lande» — mellem jysk, (fynsk), sjællandsk og skaansk — men ogsaa dialekterne i de mindre omraader, er det sikkert rigtigt, at man ved indgaaende analyser kan lokalisere visse «maalkærner» (omraader, hvor dialektkriterierne er flest, stærkest og renest), men af kronologiske grunde er det ikke gørligt at give dem en etnisk forklaring. Dialekterne er tværtimod udskilt af et mere ensartet tællessprog, og det ret sent; paa runestenene kan man spore de første svage spaltninger mellem hoveddialekterne, og først i løbet af middelalderen udvikler dialektejendommelighederne sig indenfor de enkelte «lande». Harsysselmaalet gaar saaledes ikke tilbage til de gamle charuder, Tybomaalet ikke til teutonerne, og dialekterne i Himmerland bunder ikke i kimbrernes særpræg. Dialektdannelse er sekundær og hænger sammen med, at befolkningen har levet i samfund, mer eller mindre afsondret fra de øvrige samfund, sogne, herreder, sysler og landsdele. Den større eller mindre afsondrede samlevne har naturligt medført særudviklinger i mange af livets forhold; meget tyder paa, at det har været tingene, i Jylland især sysseltingene, der har været dialektdannende.⁵

Paa lignende maade er de fleste andre bygdeejendommeligheder vokset frem og blevet større og stærkere i tidens løb. Saaledes *bebyggelsesstrukturen* — for at tage et emne, der har været stærkt diskuteret i denne sammenhæng. Siden den tyske agrarhistoriker August *Meitzen* (*Siedlung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen*, 1895) har man ofte villet se forskellen mellem enkeltgaardsbebyggelse og landsbybebyggelse etnisk begrundet. Denne teori er dog efterhaanden forladt igen. Det er muligt, at denne forskel i bebyggelse er oprindelig, i hvert fald gaar den langt tilbage i forhistorisk tid, men de arkæologiske undersøgelser har ikke givet noget holdepunkt for den etniske begrundelse. For Danmark har Sv. Aakjær vist, at der ikke findes skarpe skel mellem de to former; enkeltgaarden findes i virkeligheden over hele Danmark, med meget forskelligt forholdstal, men med jævne overgange, og det er sikkert naturforholdene, den større eller mindre frugtbarhed, der er det afgørende kriterium. Hvor det har været frugtbart nok, har man — oprindelig eller paa et givet tidspunkt (sml. Arups hypotese om den landsbydannende hjulplov) — dannet landsbyer; men i Harsyssels og Vendsyssels magre egne, paa Bornholm

samt i visse udprægede skovstrækninger, især i Nordsjælland og Nordfyn, har det været umuligt at skaffe livsbetingelser til mere end en enkelt familie paa samme omraade.⁶

Undersøger man samtidige forhold, hvor man kunde vente at finde den forskelligartede stammeoprindelse udtrykt: i stednavne, i gravskik og i ornamenter, er der meget lidt, der kræver en etnisk forklaring. H. V. Clausens elegante og dristige teori⁷ om et sjællandsk erobrerfolk, hvis indfaldsveje i alle de danske og enkelte svenske landsdele skulde kunne spores i landsbynavne paa -lev, har ikke vundet almindelig tilslutning og er ikke blevet bekræftet af andre kulturkriterier. Derimod maa landsbynavnene med endelsen -by i Sydslesvig, maaske i forbindelse med visse dialektejendommeligheder, sikkert sættes i relation til en svensk erobring og bosættelse i egnene omkring Slesvig i vikingetiden.⁸ Men ellers er de lokale særpræg sikkert fremgaaet af den historiske udvikling, og aarsagen har været den enkelte bygds isolation fra omverdenen, samtidig med at beboerne indenfor bygden knyttedes intimt sammen om et religiøst og retsligt centrum, saaledes at de tilegnede sig de samme livsformer.

2. DEN ÆLDRE BEBYGGELSE.

Det fundamentale i moderne befolkningshistorie er tal og kurver: befolkningstallet og dets svingninger, spørgsmaalene om fødselshyppighed og dødelighed, fordelingen paa køn, aldersklasser, erhverv o. s. v., og denne befolkningsstatistik er den faste grundvold for al økonomisk og social historie, idet de befolkningsmæssige svingninger stærkere end noget andet influerer paa samfundets hele struktur. For middelalderen er det umuligt at finde materiale, der kan danne grundlag for en statistik af lignende karakter. Kun enkelte holdepunkter for befolkningens størrelse og de groveste bestemmelser af udviklingstendenserne er det muligt at fastslaa (se herom kap. 5); man kan aldrig naa til sikre tal, endsige da maale svingningerne, saaledes at de kan lægges til grund for bedømmelsen af den økonomiske og sociale udvikling. Men selv om befolkningsspørgsmaalet i middelalderen kun er maal og ikke middel, er det dog af betydelig interesse.

Det naturlige udgangspunkt for denne befolkningshistorie er en undersøgelse af *bebyggelsens* successive udbredelse og tæthed. Hertil findes der foruden de naturbestemte forhold, især jordbundsforhold og klima, to vigtige arter af kilder: for det første arkæologien, der registrerer de fundne levninger fra fortidens mennesker, og dernæst stednavneforskningen, der undersøger bebyggelsernes navne i typologisk, kronologisk og topografisk sammenhæng. For den ældste middelalder kan *arkæologien* kun yde ringe hjælp, idet det er en af vore fundfattigste perioder, saaledes at det er util-

ladeligt at drage slutninger fra fundenes fordeling til bebyggelsens omfang. For den lidt senere tid, Valdemarstiden, faar bygningsværkerne, især kirkerne stor betydning som kilde.

Langt vigtigere er *stednavneforskningen*⁹; men denne videnskab er kun i meget ringe grad udnyttet bebyggelseshistorisk; det er derfor i øjeblikket umuligt ad den vej at give virkelige resultater, kun skitse-mæssige illustrationer. — Største delen af vore stednavne er to-leddede; de bestaar af et forled, der indeholder et personnavn, en naturbetegnelse ell. lign., samt et efterled, en endelse, der nærmere karakteriserer bebyggelsens art (-um, -en (begge < -heim), -sted, -by, -torp, -rød o. s. v.), men som kun er produktiv indenfor en bestemt periode. Selv om disse endelsesperioder er alt andet end skarpt kronologisk afgrænsede, er det dog muligt at opstille en relativ kronologi over rækkefølgen, hvis hovedpunkter skematisk kan udtrykkes saaledes¹⁰:

Endelse :	Forled :	Periode :
-inge	slægts- eller stamme- navn*	fællesgermansk.
-um -en	} (< -heim) . .	de fleste germanske omraader.
-løse		
-lev	naturbetegnelse personnavn	} folkevandringstid - vikingetid.
-sted	oftest personnavn	
-tofte	} oftest personnavn	vikingetid - ældre middelalder. lidt yngre end torperne.
-by		
-torp, -bo og -ager		
-rød, -bølle og -holt		

En undersøgelse af de forskellige endelsestyper viser, at vikingetiden ganske tydeligt skiller mellem to vidt forskellige bebyggelsesformer; mens landsbyer fra den ældre periode ligger centralt i bebyggelsen og indtager et stort areal (60—100 tdr. hartkorn eller mere), har bebyggelserne fra den yngre periode normalt en udfyldende karakter, og som indeklemte mellem gamle landsbyer har de et langt mindre tilliggende. En overgangsform mellem de to typer dannes tydeligt af byerne paa -by og -tofte, dog saaledes at de nærmest maa henregnes til den ældre type. Det træffer sig nu saa heldigt, at vi netop for disse har et sikkert kronologisk holdpunkt, idet de som den fremherskende form herhjemme i Danmark i den ældre vikingetid i stort tal overførtes til de danske bygder i Danelagen.

Ved at indtegne landsbyerne paa kortblade efter deres endelser, vil det

* Hvis forleddet er naturbetegnelse er stednavnet yngre.

med forbehold for de endelsesløse landsbynavne i al væsentlighed være muligt lag for lag at følge bebyggelsens stadige vækst*, og samler man dem alle indtil -by og -tofte, har man et godt billede af bebyggelsens udbredelse ved vikingetidens begyndelse i 9. aarhundrede.

En bebyggelseshistorisk undersøgelse efter landsbynavnenes typer, er kun foretaget for *Sønderjyllands* vedkommende, af *Vilh. la Cour* i *Sønderjyllands Historie*, Bd. I. Men desværre indtager netop de sønderjyske stednavne en særstilling saavel i typestruktur som i kronologi. En vigtig årsag hertil er sikkert den svenske vikingebosættelse i det sydlige Danmark med Hedeby-bygden som centrum. Fra denne stammer saaledes det store tal af landsbyer paa -by med personnavn som forled; disse erstatter for en del torperne, mens andre muligvis er nye betegnelser for ældre bebyggelser. Tilsyneladende uafhængig af den svenske besættelse er dog *Sønderjyllands* særstilling med hensyn til torpdannelserne; en uforholdsmæssig stor del af de sønderjyske torper er nemlig store centrallandsbyer, ja, 20—25 % er endogsaa kirkebyer. Hertil svarer, at de ogsaa maa være ældre end de øvrige danske; endelsen er saaledes ophørt med at være produktiv, inden de kristne personnavne er trængt ind ved siden af de typiske hedenske navne fra vikingetiden.

Hovedtrækkene i udviklingen af den sønderjyske bebyggelse er dog tydeligt afspejlet i stednavnene; paa la Cours række af kort ser man, hvorledes de oprindelige bygder langsomt vokser sig ind mod hinanden og efterhaanden udfyldes tættere. Før torperne er alle de gamle bygder blevet eet samlet omraade, men dog ikke tættere end at mange af torperne naar at blive centrallandsbyer, undertiden indenfor de gamle bygder men især i sammenføjningerne. Men udenfor kulturbebyggelsen laa hele det skovrige og frugtbare østland, der nu er tættest bebygget; det var især de store halvøer Angel og Sundeved, men ogsaa den brede bræmme øst for linien Aabenraa-Kolding. Her var torperne praktisk talt overalt den første kolonisation.

Fra det egentlige Danmark er bebyggelseshistorien bedst oplyst for *Nordsjælland* (Frederiksborg amt) samt Samsø, for hvilke omraader stednavnene er blevet udgivet. For Frederiksborg amt viser fig. 1—2 fordelingen af den ældre og yngre bebyggelse. I den tidligste landsbyperiode har man især bosat sig tæt omkring Roskildefjorden, der dannede indløbet til hovedbyen Roskilde, mens Øresunds-egnene længe har været saa godt som ubeboede, saaledes karakteriseret af Adam af Bremen (IV, 5) endnu i slutningen af

* En del landsbyer vil det dog være umuligt, eller i hvert fald meget vanskeligt og usikkert at indordne i den kronologiske sammenhæng; det gælder en række endelser, der indeholder naturbetegnelser som -bjerg, -bæk, -kær, -næs osv., og som synes at have været produktive i forskellige perioder, men især mange af landsbyerne uden navneendelser.

II. aarhundrede. Det er altsaa forholdsvis sent at torperne og nyryddene sætter ind her, hvad der bekræftes af de forholdsvis mange kristne navne i forleddene. I dette sent udbyggede land er torpbyerne imidlertid i modsætning til Sønderjylland paa faa undtagelser nær (den smukke centralby Toverup ved indløbet til fjorden, Blidstrup og delvis Alsønderup) smaa og udfyldende; derimod er de mindst lige saa sene landsbyer med endelserne -rød, -køb og -holt oftest blevet centralbebyggelser og sognebyer i tidligere uberørt skovland.

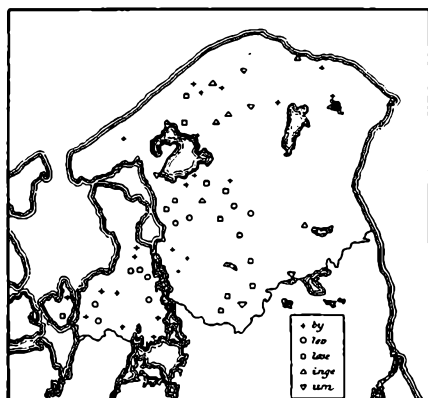

Fig. 1.

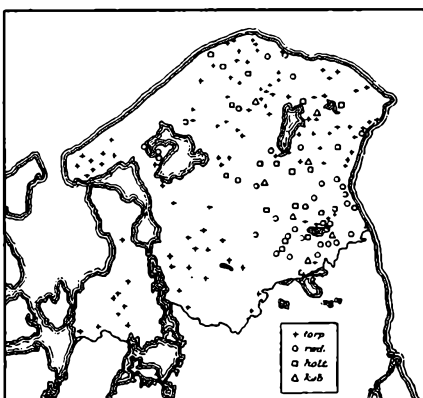

Fig. 2.

En enkelt og meget værdifuld undersøgelse for hele landet er der dog foretaget, nemlig *H. V. Clausens* store afhandling «Studier over Danmarks Oldtidsbebyggelse» fra 1916. Denne har lev-bebyggelsen som udgangspunkt, men den ser hele spørgsmaalet i langt større sammenhæng, og som bilag findes nogle meget instruktive kort over største delen af landet. Ved siden af angivelse af de forskellige ældre navnetyper udskilles der her med forskellig farve dels torpbebyggelse (gul) og dels gammelt skovland (grønt). Selv om *H. V. Clausens* metoder og kort nok er blevet kritiseret, især udskillelsen af skovlandet (nuværende skov (!) samt udprægede middelalderlige skovbebyggelser med landsbyendelser paa -rød, -holt, -tved o. lign.) kan der dog næppe være tvivl om, at de angiver hovedtrækkene i bebyggelseshistorien, og at de i hvert fald giver en ganske god illustration af forholdet mellem yngre og ældre bebyggelse, hvad der alene er af interesse i denne sammenhæng. Kortene viser meget tydeligt, at landet endnu ved vikingetidens begyndelse har været delt i tydeligt afskilte bygder: indenfor den enkelte bygd laa landsbyerne tæt, mens store skove og andre ubeboede strækninger skilte dem fra de omliggende bygder.

Paa denne maade indordner *H. V. Clausen* Sjælland i godt en halv snes bygder, af hvilke de vigtigste er bygderne langs Roskildefjord, der gaar videre tværs over landet ned til Køge bugt, Sydvestsjælland der tilslutter de rige jernalderfund omkring Trelleborg (sml. *Nordisk kultur* I 29) samt den store indlandsbygd omkring Ringsted. — Fyn falder i 7 omraader (sml. s. 9), Østjylland i 6, af hvilke den store Aarhusbygd er vigtigst og

antagelig opstaaet ved sammenvoksning af flere. Nordjyllands 9 bygder fortjener særlig omtale, fordi de i modsætning til vor tid saa stærkt er orienteret imod vest; ikke blot ligger de gamle landsbyer tættest i Thy, i Salling og paa Mors, men i Vendsyssel aabner bygderne sig til Skagerak, idet kun en enkelt klynge landsbyer ligger i den østligste del og endda uden at naa helt frem til Kattegat. Vestjylland har paa grund af den store enkeltgaardsprocent været umulig at indordne. Af de skaanske landsdele har navnlig Skaanes syd- og vestkyst været tæt besaaet med landsbyer, men ikke sjældent følger bygderne aadalene ind i landet. Østskaane kan kun opvise en enkelt, men meget stor bygd, Kristiansstad-bygden. Ialt har Skaane bestaaet af 15—20 bygder. Bleking har længe været meget tyndt befolket, mens Halland har haft en smal, men tæt bebyggelse langs den lange kyst.

Alt i alt har dog neppe halvdelen af landet været bebygget, og indenfor bygderne har endda kun en ringe procentdel været opdyrket. Af de enkelte omraader synes Sydvestskaane, Østjylland fra Aarhus til Vejle samt Thy—Mors—Salling at have været tættest bebygget. Her var skoven allerede indskrænket til smalle bræmmer, og de senere torpdannelser kunde kun blive smaa og udfyldende. De største skov- og ødestrækninger fandtes foruden i det indre Skaane og Halland især paa Fyn og i Nordsjælland. I mange henseender herskede der altsaa en fordeling, der var vidt forskellig fra den nuværende, ja, den var snarest dens modsætning.

Gennem stednavneundersøgelser er det muligt at skaffe sig oplysning om kulturbygdernes størrelse, men spørges der om *folkemængde* faar man overhovedet ikke noget svar. Et størrelsesforhold mellem de forskellige landsbyer efter deres endelser lader sig maaske til nød opstille, men herfra og til tallet paa gaarde, endelige mennesker, herom har man ikke lov til at drage selv de allersvageste gisninger.

En beregning af folketallet i vikingetiden har man derimod forsøgt at foretage ud fra den ældste retslige og administrative inddeling, *herrederne*. Herredsordningen hænger sikkert sammen med en militær organisation, og man har formodet, at der har ligget ganske bestemte talforhold til grund. Især har man sammenstillet herredet med hundredet i Sverige og andre germanske lande og antaget, at herredet oprindeligt har bestaaet af et storhundrede (= 120) af bol.* I moderne tid har Sv. Aakjær søgt at give de 120 bol i det oprindelige herred oprejsning; men de paaberaabte tal-

* H. M. Velschow, der antager, at herredsinddelingen har fundet sted ved aar ca. 600, opstiller følgende regnestykke: 191 herreder (fra Valdemarstiden) à 120 bol = ca. 23,000 ejendomme à 7 personer = en fri bondebefolkning paa 161,000; hertil kommer forskellige, rent hypotetiske tillæg: 40,000 styresmænd og bryder, «hofmænd» samt frimænd uden jord og endelig 150—200,000 trælle, ialt en befolkning for hele landet paa 350—400,000 eller for det nuværende Danmark til Kongeaen ca. 250,000 indb. Hele denne beregning og da navnlig tillæggene er ren fantasi.

forhold er sikkert ikke oprindelige, men senere inddelinger til brug for ledingen.

Inden man begynder paa at anvende disse sene talforhold, vil det dog være hensigtsmæssigt først at undersøge, hvad der betinger herredsgrænserne. En sammenligning af et herredskort med H. V. Clausens bygdekort bekræfter Johs. Steenstrups opfattelse, at herredet oprindelig er en naturlig selvgroet bygd, der senere har faaet administrativ betydning. For Øerne er det ganske evident, idet herredsgrænserne overalt gaar igennem de torp- og skovegne, der har adskilt de gamle bygder. For Jylland er forholdene mere komplicerede; mange steder er samfaldet mellem oprindelig bygd og herred tydeligt, men i andre tilfælde, fx. indenfor den store Aarhusbygd, kan der kun svagt skimtes grænser, i form af torper i kæde, mellem oprindelig mindre bygder svarende til de senere herreder.

Lad os som illustration betragte bebyggelseskortet over Fyn (N. K. I s. 21). Her er der i vest to tydeligt adskilte bygder; de danner kærnen i Baag og Vends herreder. Det store omraade mellem Odense fjord og de udstrakte Vissenbjerg-skove lader sig ved torperne dele i 3 mindre omraader, der er identiske med Lunde, Skam og Skovhy herreder. Fra Odense mod syd langs Odense aa grupperer bebyggelsen sig i to bygder, en mindre i nord svarende til Odense h., og en større i syd, der falder sammen med den nordlige del af det meget store Salling h., der senere erobrede skovene mod syd helt ud til kysten ved Faaborg. I øst danner Hindsholm — som i Kong Valdemars jordebog — et særligt omraade, og omkring Kerteminde fjord ligger den bygd, der svarer til Bjærg h. Syd herfor ligger to adskilte bebyggelser: en større inde i landet, omtrent identisk med Aasum h., og ved Storebælt den bygd, der blev til Vindinge h. Syd for Nyborg ses som en lysning i skoven de landsbyer, hvorefter Gudme h. voksede frem. Og sydligst — udenfor kortet — fra Svenborg om mod vest ligger Sands h., en meget gammel kystbebyggelse.

Denne nøje overensstemmelse mellem oprindelig *bygd og herred* er afgørende. Den afskærer muligheden for at finde et oprindeligt tal eller størrelsesforhold, der skal have ligget til grund for herredsinddelingen; der kan højst have været tale om at stemme omraaderne af efter visse størrelsesklasser, mens der for en inddeling efter bestemte størrelser som ved de moderne valgkrese maatte ligge geometriske eller skematiske principper til grund. Det lyder ogsaa usandsynligt, at oprindelig lige talstærke herreder allerede i Kong Valdemars jordebog skulde kunne variere saa stærkt som tilfældet, de hallandske herreder fra 500 til 1700 bønder og de sjællandske endog fra 121 til 615 plove.

I denne sammenhæng bliver det derfor formaalsløst at diskutere tiden for herredsdannelsen og unødigt at forsøge at bestemme de oprindelige herreder. En fuldstændig herredsliste findes først i Kong Valdemars jordebog (ca. 1232); da laa kun den sydligste del af Sønderjylland og det frisiske Utland udenfor herredsinddelingen. Herredsgrænserne i middelalderen var dog alt andet end faste, og navnlig en række kløvninger af herreder kan

efterveses i den yngre middelalder. I Jylland var allerede i middelalderen 5 herreder blevet tvedelte, Horne herred desuden blevet 3-delt, saaledes at de alle beholdt det gamle herredsnavn, men hver især yderligere karakteriseredes ved hjælp af et verdenshjørne. Foruden disse kan en række herreder udskilles som senere tilkomne, saaledes i hvert fald Holbo, Bjæverskov og Fakse paa Sjælland, Elbo, Holmans og Onsild i Nørrejylland, i Sønderjylland de to eneste herreder, med endelsen -torp — der for resten begge senere yderligere spaltedes — og endelig det meget talende Ny h. i Angel. En detaljeret gennemgang af herredernes udvikling og deres delinger vilde dog sikkert give en smuk illustration til den ulige fordeling af bebyggelsesvæksten i de forskellige egne i løbet af middelalderen. Herredsinddelingen giver derimod ikke noget grundlag for en vurdering af folketætheden, ikke absolut og heller ikke forholdsmæssigt alt efter størrelsen af herredernes areal; højst vage bekræftelser af forhold, der kendes andetsteds fra.¹¹

3. BEBYGGELSESVÆKST I ÆLDRE MIDDELALDER.

Den 3—400 aarige periode fra vikingetidens begyndelse til Valdemarstidens kulmination i første halvdel af det 13. aarhundrede er bebyggelseshistorisk set en naturlig afgrænset periode. I den tid fandt en meget vigtig udvikling sted; mens bebyggelsen i vikingetiden højst kan have omfattet halvdelen af landets areal, var — som vi nedenfor skal se — alle bygder ved slutningen af Valdemarstiden vokset sammen og hele området udbygget nogenlunde i den udstrækning og struktur, som det beholdt i de følgende 5—600 aar, frem til udskiftningen under bondereformerne omkring aar 1800.

Til denne udvikling knytter der sig et *befolkningshistorisk problem* af ganske paradoksal karakter: hvorfor udvandrede danskerne i store flokke i *vikingetiden*, hvor der dog herhjemme stod saa store arealer aabne for kolonisation — og det endda fortrinsvis de mest frugtbare — mens det i *Valdemarstiden* var umuligt at ledsage de store landerobringer paa den anden side Østersøen — fra Holsten og Rügen til Estland — med en virkelig dansk kolonisation, og det til trods for at der samtidig fandt en tysk kolonisation sted i de samme egne?

Disse tilsyneladende naturstridige forhold er kendsgerninger der kræver forklaring. Aarsagerne til vikingetidens udvandring har man undertiden fundet i overbefolkning, men oftere har man forklaret dem ved eventyrlyst, kamplyst eller andre romantiske raceegenskaber hos de nordiske stammer. Derimod har man aldrig søgt at forklare modviljen mod udvandring i «Valdemarernes storhedstid», og aldrig kædet de to spørgsmaal sammen. Det er imidlertid ikke to isolerede fænomener. Det er kun muligt gennem

en demografisk underbygget fremstilling at komme til et endegyldigt resultat; men i mangel af statistisk materiale hertil maa man vælge mellem muligheder: man maa rekonstruere de forhold mellem befolkning og natur, der betinger denne udvikling, og den, der passer ind i den kendte historiske sammenhæng, maa man da nødvendigvis godkende fremfor at antage skiftende imaginære raceegenskaber i befolkningen.

Problemet kan rent demografisk kun forklares ved en befolkningskurve, der fra at vise et stort fødselsoverskud i vikingetiden efterhaanden langsomt daler for i Valdemarstiden at blive stationær eller maaske dalende. En alt for stærk sænkning af kurven kan dog være blevet udlignet ved, at tekniske fremskridt og bedre afsætningsmuligheder for de hjemlige produkter kan have gjort en mere intensiv udnyttelse af naturforholdene mulig.

Men harmonerer nu de *historiske kendsgerninger* — saa vidt vi i øjeblikket kender dem — med denne konstruktion? Lad os først betragte vikingetiden. At der samtidig med det store danske landnam i vest har fundet en stærk folkevækst sted i Danmark kan ikke betvivles; for udvandringen betød ikke en formindskelse af den hjemlige befolkning. Tværtimod, den ledsagedes af en stærk hjemlig kolonisation. Ungdommen har altsaa ikke stadig kunnet finde plads i den gamle landsby, hvor praktiske forhold, men sikkert ikke arvelove, lagde sig hindrende i vejen for den fortsatte kløvning af gaardene. Saaledes stod der da kun to muligheder aabne for de unge: nogle drog ud paa hærgnings- og handelstogter til fremmede lande, hvor de slog sig ned i stort tal, mens andre — og sikkert de fleste — blev tilbage i det gamle land, hvor de tog den vanskeligere, den tunge og fede jord ind til dyrkning, udmarker og overdrev saavel som uberørte skovegne. Fra det 9. til det 13. aarhundrede fandt da *den store torpdannelse* sted, for de sidste aarhundreder ledsaget af rydlandsbyernes dannelse i de store skove.

I det egentlige Danmark — til Kongeaaen — grundedes der i denne periode ca. 2000 torper; hertil kommer ca. 1200 for de skaanske provinser samt de tidlige (s. 6) behandlede 300 for Sønderjylland. Foruden disse har der været ikke faa torper, der med eller uden spor er forsvundet i aarhundredernes løb (sml. s. 36), saaledes at der gennemsnitlig er opstaaet langt mere end een torpby pr. sogn. Torperne har paa faa undtagelser nær et personnavn til fordel, saa det skulde være muligt at indlede disse landsbyer i en vis kronologi efter personnavnene, der her som til alle tider er underkastet modestrømninger. Der er dog hverken om personnavnenes eller torpbyernes kronologi fremkommet tilfredsstillende undersøgelser; men saa meget er givet, at forleddene viser, at torpdannelsens fremherskende typer spænder over hele tiden fra tidlig vikingetid, hvor der findes direkte paralleller til de danske typer i Danelagen, nogenlunde kontinuerligt frem til kristne navne af andet eller tredie lag, og det maa erindres at de kristne

navne først vandt større udbredelse lang tid efter kristendommens indførelse. I forbindelse med de omtrent samtidige — nærmest yngre — landsbyer med endelser paa -bo, -ager, -rød, -holt og -tved viser dette, at nybebyggelsen i stort omfang har været fortsat til slutningen af det 12. aarhundrede; i løbet af 13. aarhundrede er den derefter aftaget stærkt, og den synes praktisk talt ophørt efter 1300.

Torperne har været af forskellig karakter. For det første kan man inddele dem efter deres beliggenhed i forhold til den gamle bebyggelse; de kan være centralbyer, d. v. s. være fuldstændig nykolonisation uden nogen sammenhæng med de gamle landsbyer, men oftere er torpbyen opstaaet af «adelbyen», d. v. s. bygget paa en ældre landsbys udmark, paa dennes initiativ eller i det mindste med dens tilladelse. Den første type synes forsvundet forholdsvis tidligt, idet de overleverede landskabslove kun bruger torp som fællesbetegnelse for udflyttere fra adelby.

Dernæst kan torperne ogsaa inddeles efter, om de er landsbyer eller enkeltgaarde. Betydningen og udbredelsen af denne forskel er ikke nærmere oplyst; men det er øjensynligt, at her gør der sig vigtige lokale forskelle gældende. I det egentlige Danmark er landsbytorperne fremherskende; de fleste er sikkert oprindelige fællesbosættelser, hvad enten deltagerne nu har været frie bønder, eller ogsaa halvfri eller trælle, udsendt af en storgodsejer paa hans udmark. Men navnlig i Skaane har enkeltgaardstorperne været fremherskende; de har her bevaret denne oprindelige karakter saa dominerende, at «torp» i Skaane siden sennmiddelalderen er blevet den sædvanlige betegnelse for en enestegaard. De skaanske torper er følgelig ogsaa blevet af langt mindre areal; men til gengæld findes der langt flere, en 3—4 i gennemsnit pr. sogn, ikke sjældent en halv snes eller endog flere i et enkelt sogn.

Det bedste indtryk af torpbebyggelsens udstrækning faar man gennem H. V. Clausens kort, hvor det gule betegner torperne, dog indbefattet landsbyer paa endelserne -mark og -ager. Her kan man endogsaa tydeligt udskille centralbebyggelse fra randbebyggelse. Den første form findes som store sammenhængende strækninger, mest udpræget i herreder som Merløse og Ods h. paa Sjælland, i Odense h. paa Fyn samt forskellige steder i Vestskaane, men i Jylland kun paa Djursland. Dernæst findes der dog ogsaa centraltorper mange steder paa de gamle bygdeskel omkring herredsgrænserne, tydeligst mellem de tre nordfynske herreder, paa Sjælland mellem Slagelse og Flakkebjærg h., og i Skaane fra Øresund mellem bygderne langt ind i landet; i Jylland derimod kun undtagelsesvis i sammenhængende linier (i Vestjylland parallelt med aadalene). De udbyggende torper findes derimod spredt over hele landet, og ikke mindst i Jylland, hvor torpdannelsen kan naa temmelig høje tal: i det gamle Koldinghus amt saaledes 22 % og i hedeamtet Viborg 26 % af det samlede landsbytal.¹²

Men saa længe der mangler moderne analyser om bebyggelsens vækst og om forholdet mellem ældre og yngre bebyggelse, kan der kun fremsættes meget løse og omtrentlige slutninger. For et halvt hundrede aar siden kom

landbrugshistorikeren G. Hanssen for Haderslev amt til det resultat, at der fandtes 70 centrallandsbyer, fra hvilke der var oprettet over 200 udflytterbyer.

Vilh. la Cour har karakteriseret kirketorperne som de ældste torper og som centralbyer; men dette har ingenlunde almengyldighed, ikke i det specielt behandlede Sønderjylland og endnu mindre i det egentlige Danmark.¹¹ Dels har enkelte sognetorper meget sene navne i forleddet, saaledes Pederstrup, Mogenstrup og Alsønderup (af Alexander), og dels viser det sig, at kirkerne langt fra altid ligger i de ældste og største bebyggelser i sognet, men centralt for hele sogneforsamlingen eller ogsaa ved bygherrens gaard, og derfor ikke sjældent i en torp eller en anden sen bebyggelse mellem store og gamle landsbyer. Særlig grelt er forholdet paa Falster, hvor der i 4 af de 5 torpsogne findes større og ældre bebyggelser; mindre udpræget i Frederiksborg amt, hvor der kun i 2 af de 8 sognetorper findes gamle bebyggelsesnavne.

Derimod synes sogne med de andre sene endelser at have været langt renere nybygder; af 4 saadanne paa Falster har kun Stadager en gammel bebyggelse indenfor sine grænser, og af Frederiksborg amts 11 sogne af den art — deraf 6 på -rød — overhovedet ingen. Selv om kirkelandsbyer paa -rød er en speciel nordsjællandsk foreteelse,¹² synes det dog nogenlunde sikkert, at -torp ret tidligt har ophørt at være produktiv for rene nybygder, at torperne med andre ord er blevet rene udflytterbyer, mens nybebyggelsen i den senere del af kolonisationsperioden fortrinsvis karakteriseres ved -holt og -tved og stedvis -ryd. Disse betegner de yngste lag, hvad der ogsaa fremgaar deraf, at de kun forholdsvis sjældent nævnes i vore ældste kilder, navnlig fra før 1200, men ogsaa endnu i Kong Valdemars jordebog, hvor der kun nævnes 8; de var produktive hele middelalderen ud, anvendes i de meget sjældne kolonisationer i det 15. aarhundrede.

For en enkelt provins, *Halland*, synes det muligt at naa frem til et tal-mæssigt udtryk for omfanget af de nye bebyggelser, idet Hallandslisten i Kong Valdemars jordebog sondrer mellem de normale omraader, der er delt i «havne», og de saakaldte «skovbyer» (*siluestria opida*). Ifølge et til-læg findes der 534 havne mod 126 «skovbyer»; men efter afgifterne i den egentlige liste skulde der være ialt 660 havne. Sture Bolin¹⁴ har nu herred for herred vist, at en skovby afgiftsmæssigt svarer til en «havne», og til-lader man sig derefter at regne med overensstemmelse mellem afgift og bebyggelsens størrelse, faar man som resultat, at nykolonisationen udgør ca. 18 % af den samlede bebyggelse. Fordelingen paa de enkelte herreder fremgaar af nedenstaaende tabel, hvor herrederne er ordnet fra nord til syd (kolonne 5):

Herred	Antal bønder	Havne tal	Skov- byer	Mk. sølv	Skov- byers procent	Bønder pr. mk. sølv	Ejen- domme 1651
Fjäre	1 711	58	25	83	30.1	20.6	1 627
Viske	513	28	12	40	30.0	12.8	561
Himle	1 500	65	29	94	30.7	16.0	1 048
Årstad	26—2 700	155	46	201	22.9	{ 12.9— 13.4	1 682
Favrås							
Tönnersjö	1 020	74	6	80	7.5	12.8	521
Hök	1 120	98	8	106	7.5	10.6	830
Halmstad	726	56	0	56	0.0	13.0	678
Halland	92—9 300	534	126	660	17.8	ca 14.0	6 947

Den topografiske fordeling er ganske karakteristisk; den viser en retning af bebyggelsen fra syd mod nord og fra kysten ind i landet. I de tre nordligste herreder er der en kraftig og ensartet tilvækst, idet de indeholder lidt over halvdelen af skovbyerne, 66 af 126; noget svagere er nydannelserne i de to midtherreder, videre er der kun faa i de to sydligste herreder og overhovedet ingen i kystherredet Halmstad. Desværre har vi ingen oplysninger om tidspunktet for den tilgrundliggende havneinddeling, saa det er umuligt at angive, gennem hvor lang tid disse skovbyer er blevet dannet.

Udvidelsen har ikke alene fundet sted ved dannelsen af nye landsbyer; ogsaa i de gamle samfund har der paa samme tid fundet fremgang sted, saavel ved forøgelse af brugenes antal som ved udvidelse af det dyrkede areal. Stigningen i *brug* kan vi praktisk talt intet oplyse om; kun ved vi, at der ifølge landskabslovene ingen hindringer blev lagt i vejen for en fortsat deling af brugene ved arv; men den tvungne «lovbyden» af jordejendom, der gav slægten forkøbsret ved afhændelse, har dog sikkert virket noget indskrænkende for bortsalget af parceller. Men hvis boltallet, som ofte hævded, oprindeligt har været identisk med gaardtallet, er gaardene tidligt vokset bort fra enhver forbindelse med bolene, idet der allerede i 13. aarhundrede findes mange brug pr. bol. Dette betyder dog ikke, at det enkelte brug er blevet tilsvarende formindsket; for samtidig har man lagt ny jord, nye aase, ind til landsbymarken, og idet de gamle bol vist i det store og hele holdt sig uforandret i tal, mens gaardtal og areal voksede, delvis uafhængig af hinanden, er enhver forbindelse mellem gaardtal, boltal og areal allerede paa Valdemarstiden fuldstændig forsvundet.¹³

Derimod er det sikkert muligt at illustrere den samlede *arealudvidelse* for enkelte omraader, idet de fleste forskere hidtil — og sikkert med rette —

har været enige om, at der er overensstemmelse mellem de forskellige former for matrikulering, saaledes at saavel 1 mark skyld land som en plov land ligesom det oprindelige bol er udtryk for helgaardens tilliggende. De bedste oplysninger for udviklingen haves for Falster, hvor Falsterlisten¹⁴ giver følgende udvikling for arealets udvidelse:

i virkelige tal:	363 bol	430 plove	620 mk. skyld
i forholdstal:	100 »	118 »	171 —»—

Omtakseringen fra *bol* til *mk. skyld* kan nøjagtig følges fra sogn til sogn, ja fra landsby til landsby. Det fremgaar heraf, at der har været lagt ganske bestemte talforhold til grund, og sikkert hænger stigningen sammen med tallet paa nye aase (Arup).

Af 363 bol er $328\frac{1}{2}$ regelmæssig omtakseret, 93 ganske simpelt overført til hver 1 mk. skyld, 120 bol er omregnet efter taksten 1 bol = $1\frac{1}{3}$ mk. skyld, hvor udvidelsen svarer til en af landsbyens 3 vange; for $86\frac{1}{2}$ har der fundet en fordobling sted. Endvidere findes der $12\frac{1}{2}$ bol à 3 mk., andre 12 à 4 mk., 1 à 5. $2\frac{1}{2}$ à 6 og endelig er 1 bol sat = 8 mk. skyld. Af de resterende 80 mk. skyld er de ca. 11 fuldstændig nymatrikulerede, saaledes at der til de resterende 69 mk. svarer $34\frac{1}{2}$ bol i gennemsnit 2 mk. skyld pr. bol. For hele Falster findes der kun et enkelt tilfælde, hvor skyldvurderingen er sat lavere end boltalet, nemlig 1 bol i Bregninge, der er sat = $\frac{2}{3}$ mk. Inden for de enkelte sogne varierer udvidelserne dog stærkt; af 27 sogne ialt udvides de 2 (Karleby og Tingsted) med lidt over 200 %; for 8 ligger udvidelsen mellem 100 og 200 %, for 5 mellem 50 og 100, for 7 mellem 25 og 50 %, og endelig er udvidelsen for 4 mindre end 25 %, af hvilke Gedesby, det sydligste og meget smalle sogn, endog er fuldstændig uforandret. Udvidelsen er især faldet paa torperne og de andre smaa byer paa mindre end 2 bol. Torpbyerne omfattede ialt 86 bol, der blev vurderet til 174 mk. skyld, hvad der svarer til en fremgang paa lidt over 100 %; og for de 39 landsbyer paa kun 1 bol hver naar udvidelsen endog 318 %, idet de blev vurderet til 124 mk. sølv. Set i forhold til den øvrige bebyggelse forholder torpernes udvidelse sig som 168 til 100, mens 1-bols byerne gennemsnitligt er udvidet 6 gange saa meget som de øvrige.

For *plovtalet* er det umuligt at gaa i enkeltheder, saa man kan ikke detaillere sammenligne det med de andre matrikler. Men summarisk kan Falsterlisten suppleres med oplysninger fra 3 sjællandske herreder:

Horns h.	163	bol;	249	plove;	53	%	fremgang
Smørum h.	113	»;	228	»	102	%	—
Tune h.	$141\frac{1}{2}$	»;	214	»	51	%	—
<hr/>							
3 sjæll. h. er	$417\frac{1}{2}$	bol;	691	plove;	65.5	%	fremgang.

Udvidelsen fra bol- til plovtalet er saaledes langt større for Sjælland end for Falster, $65\frac{1}{2}$ % mod kun 18 %.

Hvad man kan oplyse peger saaledes i retning af en stærk fremgang: men saa lang tid man savner virkelig kronologiske holdepunkter for de forskellige matrikulerings-systemer, er det ikke gørligt at drage paalidelige slutninger.

*

Omfanget af bebyggelsen og dens fordeling i slutningen af Valdemars-tiden belyses sikkert bedst ved en betragtning af *kirkesoqnene*. Om sognet oprindeligt har været en hedensk inddeling eller om det er dannet af den kristne kirke, lader sig ikke afgøre; selv om ordet sogn, der i modsætning til alle andre kirkelige ord er af rent nordisk oprindelse, sikkert fra først af dækker en hedensk institution, er sognet i historisk tid rent kirkeligt det omraade, der *søger* til samme kirke, den mindste territoriale enhed i kirkens forvaltning; den stadige forøgelse af kirketallet, der karakteriserer den kristne kirkes første aarhundreder, umuliggør i hvert fald en territorial sammenhæng med det eventuelle hedenske sogn.¹⁷

En station under den fortsatte sognespaltning er Adam af Bremens skønsommæssige ansættelse af kirketallet ca. 1070 (Bog IV, 7), for Skaane 300, for Sjælland 150 og for Fyn 100 kirker; beregnet i forhold til det senere kirketal paa Fyn og i Sjælland maa der da i Nørrejylland mindst have været 450 kirker, i Sønderjylland ca. 100 og paa Laaland-Falster henved 50; i det daværende Danmark altsaa 11—1200 kirker, eller omtrent 800 i det nuværende Danmark, hvad der betyder, at sognedannelsen paa dette tidspunkt endnu kun har været knap halv færdig.¹⁸

Mens alle Adams kirker har været trækirker, begynder der fra aar ca. 1100 en ny kirkebygningsperiode*, saaledes at der, før gotikken sætter ind i løbet af 13. aarh., maa være rejst 18—1900 stenkirker i det nuværende Danmarks omraade; samtidig med at trækirkerne erstattedes af stenbygninger er antallet mere end fordoblet.

Der har dog ikke været direkte sammenhæng mellem kirkevækst og folkevækst; for først ved slutningen af «Valdemarernes storhedstid» er den naturlige udbygning af kirker efter bebyggelse og folketal afsluttet. Men samtidig ophører man at bygge nye kirker; sognene i Falsterlisten** viser fuldstændig overensstemmelse med de nuværende, og selv om sogneinddelingen

* Man er nu mere tilbøjelig til at føre de første stenkirker tilbage til før aar 1100 (sml. C. G. Schultz i ANO 1934 s. 195—236). Den ivrige kirkebygning i de følgende menneskealdre hænger sikkert sammen med tiendens indførelse.

** Det tidspunkt Falsterlisten repræsenterer er stærkt omtvistet. Sidst har E. Kroman givet palæografisk god begrundelse for, at den tidligst kan være skrevet o. midten af 13. aarh. (Kong Valdemars Jordebog. Et Haandskrifts Historie udg. af Rigsarkivet. Kbhvn 1936 s. 60 f. = APhS XI, 1936, s. 54 f.).

har været mindre konstant i andre dele af landet, har dannelsen af nye sogne dog indtil langt ind i det 19. aarhundrede kun været enlige undtagelser.

En absolut datering af kirkernes alder er uopnaaelig og en relativ meget usikker, men paa grund af den sene sogneudbygning og ikke mindst paa grund af overgangen fra træ- til stenkirke vilde kirkernes kronologi ogsaa være uden betydning for bebyggelsens udvikling. Taget som helhed kan man derimod trygt regne med, at kirkesognene er bestemt af bebyggelsesforholdene i ældre middelalder og i det store og hele afspejler befolkningens udbredelse og tæthed i 13. aarhundrede. Det træffer sig nu saa heldigt, at man med nogenlunde sikkerhed kan bestemme antallet af opførte romanske stenkirker og fastslaa deres fordeling.

Ifølge den største kender af vore middelalderkirker, museumsdirektør M. Mackeprang, kan 1568 af 1673 bevarede middelalderkirker eller 93,7 % føres tilbage til romansk tid. Disse 1568 er dog ikke det fuldstændige tal. Det maa suppleres paa forskellig maade, saaledes som det er gjort ved den undersøgelse, der ligger til grund for kirkekortet (s. 21), til hvilken kirkebeskrivelserne i Traps Danmark hovedsagelig er benyttet. Suppleringen er foretaget efter følgende regler: kirker, der nok er bygget i gotisk tid, men som indeholder romanske bygningsrester eller romanske døbefonte, er medtaget, når andet ikke er oplyst, og ligeledes er alle nedlagte kirker henregnet til denne periode. Det fundne tal 1817, bliver snarest for lavt; men da der derefter kun bliver 28 gotiske kirker tilbage, og disse fortrinsvis findes paa sent bebyggede næs og smaaøer, er de uden praktisk betydning for helheden.¹⁹

Kildegrundlaget er i virkeligheden saa fuldstændigt og sikkert som kun sjældent for middelalderen. Spørgsmaalet er blot, hvilke slutninger der kan drages til belysning af bebyggelsen og befolkningen? Eller, idet dog hele spørgsmaalet om det middelalderlige folketal udskydes til kap. 5, om det er muligt at bestemme, hvor stor og konstant *bebyggelsen* har været *pr. kirke*. Fra det nuværende Danmark findes der overhovedet ingen oplysninger om gaardtal eller indbyggertal *pr. kirke* før 16. aarhundrede (om Hallands bondetal se kap. 5), og kirkernes forhold til bebyggelsen er alt andet end oplyst; sikkert har dog kirketiendens størrelse, og dermed omfanget af det dyrkede areal, været en af de mest bestemmende faktorer.

For enkelte omraader kan der dog gives visse indbyrdes maal for sognenes størrelse,²⁰ bedst for Falster, hvor matrikelangivelserne i Kong Valdemars jordebog (Falsterlisten) oplyser saavel om de ældre holtal som om de nyere mk. skyld for de enkelte sogne. Holtallet var i gennemsnit 13½ *pr. sogn*, men det varierede lige fra 4 til 41 *bol*; for skyldvurderingen var fordelingen ikke jævner, for ogsaa her er det største (paa 61 *mk. skyld*) mere end 10 gange saa stort som det mindste (paa 6 *mk. skyld*), i gennemsnit 23 *mk. skyld pr. sogn*. Fra Sjælland kan nævnes enkelte eks-

empler: for 6 sogne i Alsted h. varierede boltallet pr. sogn fra 6 til 15, med et gennemsnit paa 9 bol. Om det gennemsnitlige boltal i 3 sjællandske herreder oplyser Roskildebispsens jordebog fra ca. 1370:

Herred	Kirketal	Boltal	Boltal pr. kirke
Horns h.	10	ca. 163	16.3
Smørum h.	13	113	8.7
Tune h.	12	141½	11.8

Efter de gamle boltals vidnesbyrd giver sognetallet saaledes et meget mangelfuldt udtryk for bebyggelsens omfang; boltallet har ikke alene mægtige svingninger fra sogn til sogn, men hvad der er vigtigere, gennemsnitstallene for de faa herreder, vi har kundskab om, afviger for meget indbyrdes til at vi tør anvende dem.

I de sjællandske herreder viser kirketallene derimod en langt bedre overensstemmelse med de *plov*tal, der findes i den saakaldte plovliste, der ogsaa findes i Kong Valdemars jordebog. Derimod er der betydelig afvigelse mellem dem og de tal, vi naar til for Laaland og Falster, som det fremgaar af nedenstaaende tabel:

Omraade	Herredstal	Plovtal	Kirketal	Plovtal pr. kirke		
				i gnsn.	Maks.	Min.
1) 8 nordsjællandske h.	8	2417	98	25.3	28.8	21.6
2) 8 midtsjællandske h.	8	2245	105	21.4	24.9	17.5
3) 8 vestsjællandske h.	8	2978	119	24.9	33.3	19.8
4) 3 sydsjællandske h.	3	879	35	25.1	29.3	23.7
Hele Sjælland	27	8519	357	23.8	33.3	17.5
Falster	2	430	27	15.9		
Laaland	4	881½	58	15.2		
Ialt	33	9830½	442	22.2		

Dette kunde tyde paa, at kirkerne passer bedre til Valdemarstidens inddelinger, der sikkert repræsenteres af plovtallene, end til den langt ældre bebyggelsesstruktur, for hvilken de gamle boltal maa være udtryk.

Imidlertid, hele den foranstaaende undersøgelse hjemler os ikke ret til at karakterisere kvantitative beregninger ud fra kirketallene som særlig sikre, og det opstillede skema over de enkelte amters kirketal, areal og antal km² pr. kirke — pladsmangel forbyder det ellers langt bedre herreds-

skema — kan derfor ikke opstilles som en maalestok for tætheden af bebyggelse og befolkning og dens topografiske fordeling. Men kirkekortet er dog sikkert den bedste illustration, der kan gives af den middelalderlige bebyggelse; for hver afsat kirke paa kortet angiver, at der her i midten af det 13. aarhundrede har eksisteret eet eller flere samfund, tilstrækkelig store og rige til at holde præst og kirke. Kortet viser derfor med usvigelig sikkerhed, at praktisk talt hver eneste egn i landet var beboet ved udløbet af Valdemarstiden. Kun faa steder har der været langt mellem mennesker, og selv kirketomme strækninger kunde kolonisationen allerede have naaet. Saaledes Farrisskoven omkring Kongeaaen; her laa der 23 kirker i en aflang kres om det gamle, 60 km. lange og 10—12 km. brede skovbælte, inden for hvilken der dengang som nu kun fandtes 3 kirker; men en række udprægede tidlig middelalderlige landsbyer, hvoriblandt 11 paa -torp og 4 paa -bøl, viser at allerede dengang har skoven været mere opdyrket end de tre kirker berettiger en til at tro. Een slutning om bebyggelsesfordelingen synes dog at være tilladt, nemlig at bebyggelsen ved midten af middelalderen har været mere jævnt fordelt paa hele landet end i noget andet tidsrum helt op til vore dage. Specielt synes de vest- og midtjyske egne samt Vendsyssel at have været forholdsvis tættere bebygget end nu; men den jyske højderyg danner dog et skarpt skel mellem de magre hedeegne og det særdeles tæt befolkede Østland; det mest karakteristiske ved kortet er den paafaldende tæthed, der findes i en bræmme fra Thy over Mors og Salling ind mod Viborg og videre fra Manager fjord østkysten ned indtil Vejlefjord. Den tæt befolkede bræmme gik noget længere ind i landet end senere.

Hidtil har vi kun omtalt landbefolkningen, men med flid undgaet købstæderne til trods for, at disse har taget et betydeligt opsving i den ældre middelalder, og sikkert aftaget en ikke ringe del af befolkningsoverskuddet. Købstaddannelsens alder og udviklingsperioder saavel som de enkelte købstæders lader sig meget vanskelig bestemme (sml. NK XVIII s. 46 ff.); men sikkert er det, at folk siden vikingetiden er strømmet fra landet til købstæderne, hvis tal og størrelse stadig steg. I 13. aarhundrede har der været henved 60 købstæder ialt; deres størrelse er det vanskeligt at skaffe sig nogen forestilling om, men de fleste har været meget smaa, nærmest meget store landsbyer, der ogsaa havde landbrug som hovederhverv.

De ca. 33 landklostre i 13. aarh. har været uden praktisk betydning for folketallet.

TABEL OVER DANMARKS LANDSBYKIRKER I MIDDELALDEREN

Amt.	Middelalderlige kirker	Gotiske kirker	Antal som nye sogne	km. ³	km. ² pr. kirke	Kirkeudvidelser				Nedlagte kirker				
						Før 1300	Efter 1300	Ialt	Udvidede kirkers % af kirker	Før 1536	536 til 1600	Uvis tid	Ialt	% af kirke- tal
Frederiksborg	57	2	1	1 338	23	9	14	23	40	0	2	0	2	
København	76	2	2	1 146	15	1	23	24	32	0	1	1	2	
Holbæk	74	4	3	1 597	22	2	22	24	33	0	0	0	0	
Sorø	82	4	1	1 443	18	7	19	26	32	0	4	0	4	
Præstø (med Møn)	82	6	3	1 665	21	9	23	32	43	0	2	3	5	
Sjælland med Møn	371	17	10	7 189	19.4	28	101	129	35	0	9	4	13	3.5
Laaland	65	8	4	1 220	19	1	4	5	—	0	0	0	0	
Falster	27	8	0	502	19	0	0	0	—	0	0	1	0	
Laaland — Falster	92	16	4	1 722	18.7	1	4	5	5	0	0	1	1	1.1
Odense	106	17	3	1 769	17	2	26	28	27	0	6	0	6	
Svenborg	89	7	2	1 639	18	1	21	22	25	1	3	0	4	
Fyn	195	24	5	3 408	17.5	3	47	50	26	1	9	0	10	5.1
Øerne	658	57	19	12 319	18.7	32	152	184	28	1	18	5	24	3.6
Hjørring	84	6	3	2 761	33	0	17	17	9	1	2	0	3	2
Tisted	97	3	0	1 759	18									
Aalborg	127	5	1	2 917	23	2	8	10	8	15	3	0	18	14
Viborg	164	2	1	2 995	18	0	4	4	3	7	5	0	12	7
Randers	151	4	2	2 415	16	2	19	21	14	13	12	0	25	17
Aarhus	155	3	2	2 460	16	0	11	11	7	11	16	0	27	17
Vejle	98	0	0	2 307	24	1	11	12	12	9	3	1	13	13
Ringkøbing	118	5	0	4 614	39	2	8	10	9	6	2	0	8	7
Ribe	72	1	0	2 997	42	2	4	6	8	4	0	0	4	5½
Samsø	5	2	0	114	23	0	0	0	0	0	0	0	0	
Nørrejylland	1 071	30	9	25 239	23.6	9	82	91	8½	66	44	1	111	10.4
«Egentlige Danmark» (Nørrejylland + Øerne)	1 729	87	28	37 558	21.7	41	234	275	16	67	62	6	135	7.8
Haderslev	44	1	0	1 359	31	0	4	4	9	2	1	1	4	
Tønder	35	0	0	1 276	37	3	2	5	14	1	1	0	2	
Aabenraa	20	0	0	779	39	0	0	0	0	0	1	1	2	
Sønderborg	17	0	0	429	25	0	2	2	12	0	0	0	0	
Nordslesvig	116	1	0	3 843	33	3	8	11	9½	3	3	2	8	7
Nuværende Danmark	1 845	88	28	41 401	22.5	44	242	286	15½	70	65	8	143	7.8

Fig. 4.

Bebyggelseskort for 13. aarhundrede.

Signatur: ● Kirkesogn i romansk tid.
 + Landkloster i 13. aarh.
 ● Købstad i 13. aarh.
 — Amtsgænse.

En del klostres kirker har tillige været sognekirker, bl. a. Asmild, Grinderslev, Gudum, Ørslev samt bispekirken Berglum, dette er ikke specielt angivet.

4. IND- OG UDVANDRING I ÆLDRE MIDDELALDER.

Indvandringen af fremmede folkeelementer i Danmark omfatter saavel den samlede indtrængen som den spredte indvandring af enkeltpersoner. Et enkelt omraade fortjener særlig opmærksomhed paa grund af de stadig skiftende facer i befolkningsudviklingen: det er grænseegnene mellem Sønderjylland og Holsten, det eneste sted, hvor fremmede elementer virkelig naaede at sætte nyt præg paa befolkningen.

Fra *Sønderjylland* stammer en ikke ringe del af de angelsachsere, der i det 5. aarhundrede drog fra Fastlandet over til England. Til gengæld synes nogle aarhundreder senere en svensk erobring af egnene omkring Slesvig by at have været ledsaget af en svensk indvandring, om hvilken mange landsbynavne, dannet af et personnavn og endelsen -by, endnu bærer vidne. Etnografiske og sproglige spor af den svenske erobring kan dog ikke med sikkerhed paavises; forskellen mellem dansk og svensk har dengang endnu været for ringe til at en svensk indpodning i den danske befolkning skulde sætte sig varigt spor.

Af varig betydning blev derimod den *frisiske* indvandring i det sønderjyske vestland. Den gamle forestilling fra de frisiske historikere i det 16. og 17. aarhundrede om et nordfrisisk urhjem i Vestslesvig og paa de frisiske øer er nu forladt. Først viste en kritisk undersøgelse af de samtidige skriftlige vidnesbyrd, at friserne tidligst kan have sat sig fast paa det sønderjyske fastland i det 10. aarhundrede, og nu har arkæologerne yderligere paavist, at de forhistoriske fund fra gestøerne Sild, Før og Amrum er af ren nordisk karakter frem til ca. 900. Den nordiske befolkning har imidlertid kun boet paa den højereliggende gest: marsken, saavel paa øerne som paa fastlandet, har da stadig været fuldstændig ubeboet.

Det 9. og 10. aarhundrede var en meget kraftig ekspansionstid for friserne, der ikke alene har været handelsfolk, men ogsaa dygtige kvægavlere. Antagelig engang i det 10. aarh. har en flok friserer slaaet sig ned paa øerne, hvor de tog marsken i besiddelse og derefter hurtigt har assimileret den talsvage nordiske befolkning paa gesten. Kolonisationen paa fastlandet er mere uklar; maaske har en del friserer allerede tidligt slaaet sig ned ude i marsken; men senere har der da været en stærkere indvandring, der i de sidste aartier af det 11. aarh. ogsaa her har overskredet gestranden. Saxo beretter nemlig om en frisisk indvandring ved aar ca. 1100, mens Adam af Bremen — skønt ellers godt underrettet om befolkningsforhold — ved aar 1070 intet kender til de slesvigske friserer.

Frisernes forhold til det danske rige er dunkelt, men den danske konge synes tidligt at have givet tilladelse til bosættelsen, naar de til gengæld anerkendte hans overhøjhed. Alle øerne og en stor del af fastlandsmarsken

kom til at ligge udenfor den danske syssel- og herredsinddeling, og fik den meget talende betegnelse «Ütland»; herrederne herude er meget yngre og af en ganske anden karakter, idet de — 13 ialt — er saa smaa, at de nærmere svarer til danske sogne. Disse frisere udenfor sysselinddelingen blev kaldt «frisones de lege frisonica» eller kongens frisere, det sidste vel fordi dette land som øde ved friserens indvandring var blevet henregnet til kongens alminding; i modsætning hertil staar friserne «de lege danica», der omfatter visse dele af marsken, men dog navnlig de frisere, der var trængt over gestranden ind paa gammelt dansk bebygget land.

Indsivningen af frisere i det danske omraade fortsattes middelalderen igennem, antagelig fremskyndet af «de grote mandrenke» i 1362 og alle de andre store stormfloder før og efter, hvor sikkert tabet af huse og jord har været større end tabet af menneskeliv. Det eneste middel til at bestemme den frisiske indsivnings omfang er en sammenligning mellem paa den ene side grænsen mellem de oprindelig danske og oprindelig frisiske byer og paa den anden side grænserne for *frisisk og dansk navneskik*, som P. Lauridsen har udledet af bevarede skattemandtal fra 15. og 16. aarhundrede. Selv om denne metode kan være angribelig, dels fordi frisiske og danske navne ikke altid lader sig adskille, men navnlig fordi vi ikke kan afgøre, om frisisk navneskiks fremtrængen betyder tilsvarende folkeskifte, eller om den blot vidner om fremtrængen af frisisk kultur og sprog, er det dog sandsynligt, at det ikke kan være meget galt at tage navnet som etnografisk kriterium i middelalderen. Forskellen mellem dansk og frisisk navneskik er ret betydelig; ganske vist er slægtsnavne sjældne hos begge folk, men forskellen i fornavne og især den forskellige maade at danne patronymika paa, de danskes *-søn* mod friserens simple genetivmærker som *-ingk*, *-en*, *-ens* og *-s*, opviser normalt tilstrækkelig store forskelle til sikkert at bestemme navnets nationalitet.

Resultatet fremgaar af fig. 3. Mens grænsen for den oprindelige bosættelse fulgte gestranden, viser skattemandtallene, at friserne nu overalt er trængt længere ind, mens danske navne saa godt som aldrig er trængt ned i marsken. Den oprindelig skarpe grænselinie er udvisket og erstattet med et 10—15 km. bredt grænsebælte med jævne overgange i befolkningens sammensætning fra rent frisisk til rent dansk; i landsbyerne indenfor gestranden, men endnu med tilliggender af marsk, udgør friserne gennemgaaende $\frac{2}{3}$ af befolkningen; den følgende række landsbyer, ialt 14, har endnu 60—40 % frisere, og man maa langt ind, før det sidste frisiske indslag i landbefolkningen forsvinder. Dertil kommer byerne: Husum var meget stærkt frisisk, Tønder blev det ligeledes, og ogsaa i byerne paa øst-siden, navnlig i Flensborg og Slesvig, fandtes der hele middelalderen igennem et ikke ubetydeligt frisisk indslag.

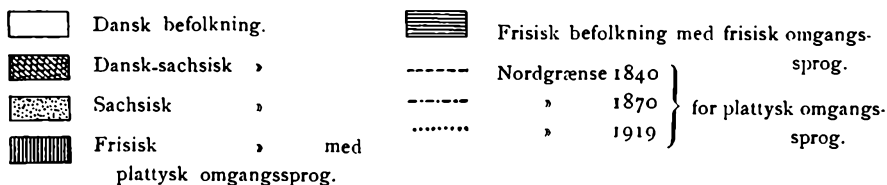
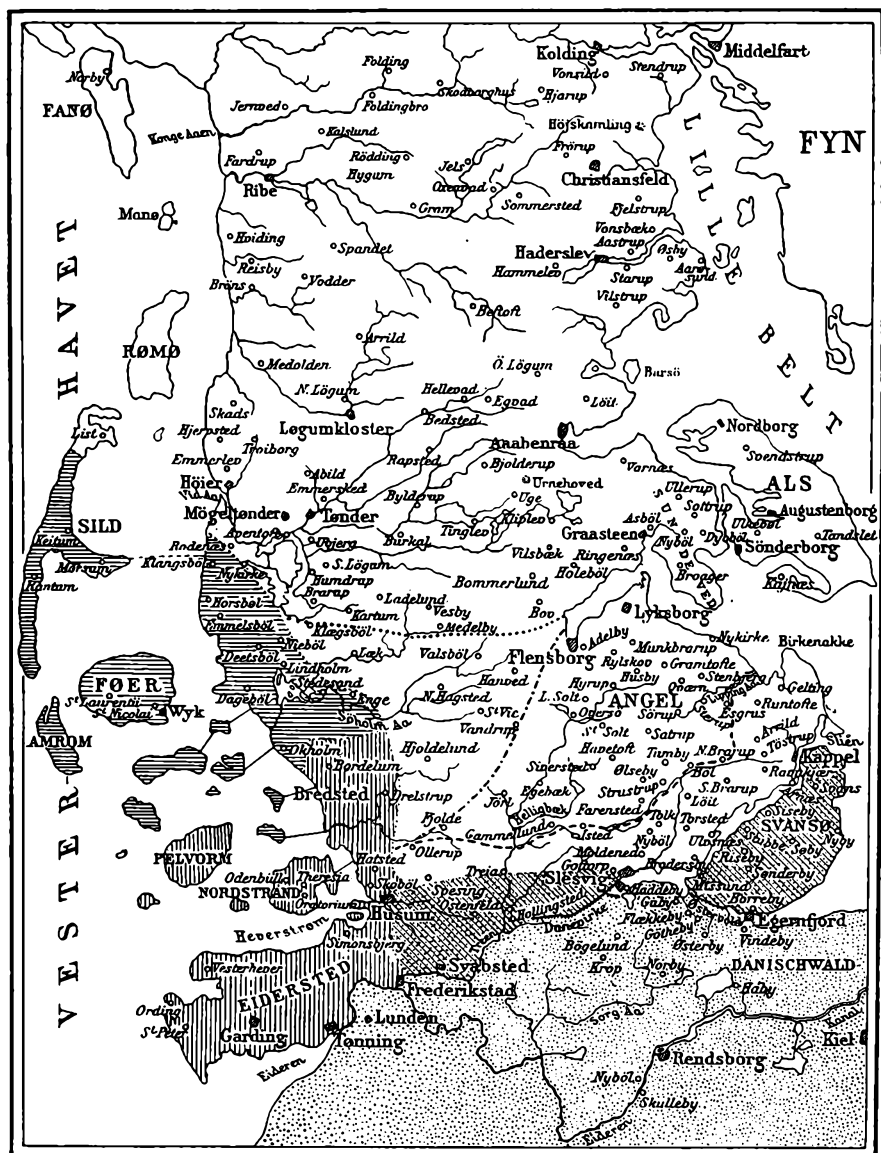

Fig. 3. Folkekort over Sønderjylland ved P. Lauridsen.

Kort efter friserens indtrængen fandt der længere mod øst en lignende indtrængen sted af fremmede folk fra syd, her af *tyske* stammer. Grænsen for den gamle danske bosættelse falder omtrent sammen med sydgrænsen for herredsinddelingen, som den findes i Kong Valdemars jordebog, omtrent svarende til linien Slien—Danevirke—Trene; hvad der laa syd her for var de gamle øde grænsemarker, der i det 13. aarhundrede som delvis bebyggede omraader benævnes Dänischwold, Fræslet, Kamp og Stapelholm, men som først i det 14. aarhundrede blev inddelt i herreder. Kolonisationen har fundet sted saavel fra nord som fra syd. I alder har den danske bosættelse dog sikkert prioritet, idet en række sikre danske landsbyer allerede i vikingetiden havde kilet sig ind i dette ingenmandsland. Men længe før de naaede frem til Ejderen er den tyske kolonisation sat ind, sikkert især i 12. aarhundrede som en udløber af den tyske kolonisation i de nærliggende slaviske egne. Bebyggelsen har dog længe været meget spredt, endnu o. 1190 kan Esbern Snare betegne grænseområdet som en ørken; men en god menneskealder senere tyder afgiftsstørrelserne for disse landskaber i Kong Valdemars jordebog derimod paa en ganske anseelig befolkning, og en afgift i Kongelevlisten fra 420 «houæ» — den til de danske «bol» svarende tyske jordinddeling «hufen» — bærer tydeligt vidnesbyrd om en omfattende tysk kolonisation. Den berømte *Ejder*, der var blevet statsgrænse i hvert fald siden 11. aarhundrede, var saaledes blevet folkeligt brudt, endnu før den naaede at blive dansk folkegrænse.

Hvornaar de tyske indvandrere dernæst er begyndt at trænge ind i de danske bebyggelser, lader sig neppe bestemme; den nationale uvilje mod tysk, der findes hos Saxo og er skarpt udtalt i Rydaarbogen, er sikkert rent statslig, og en national kamp om jorden kan vist ikke paavises i kilderne. Men forholdene i 16. aarhundrede viser, at det tyske element i løbet af middelalderen ikke alene har befæstet sin stilling i de tidligere øde egne, men at det ogsaa er trængt betydeligt ind i de gamle, rent danske bosættelser. Den nationale fordeling af jordbrugerne, den fast bosiddende befolkning, lader sig omtrent i samme omfang som ved friserne anskueliggøre gennem skattelister fra 15. og 16. aarhundrede, selv om tysk og dansk navneskik er sværere at udskille fra hinanden, navnlig fordi det holstenske genetivmærke for patronymier paa -s let kan forveksles med den danske -søn-endelse. Resultatet af P. Lauridsens undersøgelse giver dog et meget sandsynligt resultat. I *Dänischwold* og i de nye herreder Berg, Krop og Hohn fandtes der ved udgangen af middelalderen en praktisk talt ublandet tysk-holstensk befolkning, idet de danske navne selv i de gamle danske landsbyer var mindre end 1 %. I Danevirkeafsnittet, hvor alle bebyggelsesnavne er oprindelig danske, har de tyske bønder ogsaa faaet en dominerende overvægt, idet de udgjorde 60—80 %. Den senmiddelalderlige folke-

grænse, viser det sig, maa have gaaet gennem det gamle Arælds h., hvis nordlige del er rent dansk, mens den sydlige, stærkt blandede del har haft en befolkning med nogen tysk overvægt. Kortet s. 24 viser folkegrænserne: 1) ublandet tysk-holstensk befolkning til linien Selknor—Kovirke; 2) ren dansk bosættelse nord for linien Slesvig—Husum; derimellem 3) det blandede omraade, et dansk befolkningsrelikt, hvor det tyske element er blevet stadig mere fremherskende.

En særlig stilling indtager den rige *Svans*-halvø mellem Slien og Eckernförde fjord, for hvilken kilderne er endnu mindre sikre. Den rent nordiske navneskik i alle bebyggelsesnavne viser, at befolkningen oprindelig har været ren nordisk, dansk med et eventuelt svensk indslag; derimod er marknavnene mest tyske, ligesom jorden deles i de holstenske «hufen». De tyske kolonister maa saaledes tidligt være trængt ind her, men navnlig ved pantsættelsen til de holstenske grever og den dermed forbundne invasion af holstenske adelige i 14. aarhundrede (slægterne Sehested, v. d. Wisch, Ahlefeldt, Breyde osv.) har Svansø faaet sit tyske præg, ogsaa befolkningsmæssigt, selv om der her er større mulighed end ellers i Sønderjylland for, at det mere har været et kulturskifte end et folkeskifte. Endnu i 16. aarhundrede findes der dog mange danske navne i skattemandtallene, og dansk sprog var endnu ikke helt forsvundet i det 17. aarhundrede, ja, det taltes endog sine steder langs Slien endnu i 18. aarhundrede.

Længere mod vest, i *Svavsted*- og *Stapelholm*-egnene, er de etnografiske forhold endnu mere indviklede, idet alle tre elementer: dansk, tysk og frisisk, her støder sammen. I Stapelholm har der fundet en meget tidlig indvandring af ditmarskere sted, og disse er blevet dominerende, dog med mindre indslag af de nærbeslægtede sachsere samt af frisere, men dansk befolkning kan ikke spores, og en saadan har sikkert heller ikke eksisteret i ældre tid. Svavsted-omraadet er efter de senmiddelalderlige skattelister at dømme af lignende karakter som Stapelholm, kun at der endnu findes rester af et dansk element. I Südermarsch, gesthalvøen nord for Svavsted, holdt den oprindelige danskhed sig bedre, og i en landsby som Østenfjølde var danske skatteydere endnu i flertal i 1548. Summeres resultatet, bliver det, at dansk kultur og dermed sikkert dansk befolkning fra en oprindelig linie Trene—Svavsted var trængt tilbage bag Slesvig—Husum-vejen.³¹

En tilsvarende bestemmelse af folkegrænsen til *Sverige* og *Norge* er aldrig foretaget, og et kvantitativt kildemateriale kan sikkert ikke fremskaffes. Enkeltiagttagelser har imidlertid ikke givet anledning til at formode, at den lidet fremtrædende folkegrænse mellem de nordiske folk indbyrdes skulde have været af væsentlig andet forløb end rigsgrænsen. Dialekterne og folkemindeforskningen tyder i hvert fald paa, at de to grænser falder sammen, men beviser herfra er ikke fuldt bindende for middelalderen.

Paa et ikke egentligt grænseomraade er der rejst spørgsmaal om et fremmed befolkningsindslag: har *vendertogterne* været rene plyndringstogter, eller har de i *Laaland, Falster og Sydsjælland* været ledsaget af en vendisk kolonisation? Fr. Schiern hævdede, især ud fra de specielle laaland-falster-ske stednavneformer paa -itze, at der maatte have fundet en slavisk bosættelse sted, men Johs. Steenstrup har gentagne gange søgt at bortforklare Schierns argumenter.²² Om de vendiske togters udstrækning og betydning aflægger Saxo talrige vidnesbyrd, og de folketomme strækninger som resultat af «hedningernes indfald» dokumenteres endogsaa for Djursland i 1183, som Aarhusbispens testamente giver som grund til, at nogle landsbyer ligger øde.²³ Men hvor meget sandhed ligger der bag, naar Saxo karakteriserer Sydløstsjælland som ikke alene udyrket og folketomt, men ogsaa som «i fædrelands sted for fribytterne» (*patria loco prædonibus*). Ganske vist maatte det være en hovedopgave for Saxo at gøre baggrunden for Absalons straalende bedrifter saa mørk og truende som muligt, men tendensen i Saxos historieforskning bestaar sjældent i fri opdigting eller direkte falsk fremstilling, men bundet alene i perspektivet, idet han gennem fortællelser eller overpointering forrykker størrelsesforholdene tendensiøst. Hvis ikke kendsgerningene tvinger os, har vi derfor ikke lov til at gaa imod Saxos direkte udsagn, og her viser det sig yderligere, at Saxos beretning finder støtte fra forskellig side. Om befolkningens vanskelige forhold taler Laaland—Falsters sene teglstenskirker fra 13. aarhundrede; først efter vendernes fuldstændige undertrykkelse opnaaede man den tryghed og økonomiske konsolidering, der muliggjorde en saa stor indsats, som det maa have været at erstatte trækirkerne med kirker af sten. Kun paa baggrund heraf er det endvidere muligt at forklare den store udvidelse af det dyrkede areal paa Falster, som ommatrikuleringen i Falsterlisten giver udtryk for. Sidst og tydeligst taler endelig en del *landsbynavne* med den fuldstændig udanske, men slavisk klingende endelse -itze (nu skrevet -itse) deres tydelige sprog om en vendisk bosættelse.

Paa Laaland findes landsbyerne Kramnitse, Tillitse (1329: Tiliz), Kuditse (1360: Quodewitze) og Billitse samt hovedgaarden Binnitse, paa Falster landsbyen, den senere hovedgaard, Korselitse (1232: Kōcæliz) og Jerlitse og endelig paa Langeland muligvis Putzælyckegaard. Mod Steenstrups bortforklaring af disse navneformer som en sen og lokal udvikling af den danske endelse -løse (-else) taler afgjort formen «Kōcæliz» fra Kong Valdemars jordebog, og hans sammenstilling af jordebogens Warløse, der senere er forsvundet, med Jerlitse, — selv om den ogsaa skulde være rigtig — modbeviser ikke den opfattelse, at navnene paa -itze bærer vidnesbyrd om en vendisk kolonisation, idet det kan være ligegyldigt om endelserne findes i oprindelig slaviske landsbynavne eller de er en omdannelse af gamle danske endelser.

Den vendiske bosættelse har dog kun strakt sig over en kort tid, saaledes at det slaviske element aldrig er blevet kraftigt nok til at gøre sig varigt gældende.

Spredte og tilfældige indvandring af fremmede elementer har til stædighed fundet sted, i større eller mindre udstrækning for de enkelte tidsrum. Det danske folk var et udpræget bondefolk, og da det blev draget ind i den europæiske kultur, var der brug for *læremestre* paa en række omraader. Bedst kendt er forholdene indenfor den kristne kirke, hvor de fleste missionærer og størsteparten af i hvert fald de *overordnede gejstlige* i de første aarhundreder fortrinsvis har været fremmede. De fleste bisper var Bremerklerke eller andre tyskere, enkelte som Richwald og Hubert i slutningen af 11. aarhundrede dog angelsachsere, og kun faa som de to Odinkar'er utvivlsomt danske. Lederne af præsteskolerne (klerkeboerne) for de danske bondesønner har sikkert i stor udstrækning været udlændinge som den bekendte Hellig Tøger i Vendsyssel, der var fra Thüringen. Men siden oprettelsen af det danske ærkesæde i Lund 1104, hvor den sjællandske stormandssøn Asser blev den første danske ærkebiskop, har det danske samfund stort set været i stand til at forsyne sig med bisper og præster. Samtidig opstod der imidlertid henimod aar 1100 en ny gejstlig institution, der formidledes ved indvandring: *klosterstiftelserne*. Disse rekrutteredes først mest fra England, saaledes benediktinerklostret i Odense, der grundedes af 12 munke udsendt fra Evesham, fra hvilket kloster der endnu i sidste halvdel af 13. aarhundrede overførtes munke. Men fra den fransk orienterede ærkebiskop Eskils tid udgaar klostrene især fra Frankrige, saaledes cistercienserklostrene i Herrisvad og Esrum, der befolkedes fra henholdsvis moderklostret i Citeaux og den hellige Bernhards ikke mindre berømte kloster i Clairvaux. Antvorskov fik sine første munke fra Chartreuse, den bekendte abbed Vilhelm kom hertil med en koloni munke fra Paris, der slog sig ned først paa Eskilsø i Roskildefjorden og derefter i Æbelholt i Nordsjælland. Forbindelsen med udlandet strakte sig langt; Vitskøl kloster grundlagdes i 1158 af franske munke, og herfra udgik i 1165 en broderkoloni, der efter nogen omflakken slog sig ned i Øm. Dette klostres første abbeder var fremmede af forskellig nationalitet: den første engelsk, den anden en tysker, nr. 3 en munk fra Normandiet; den fjerde var «født her i landet», men havde det fremmedklingende navn Brandan; først derefter, fra 1197, var alle danske.

Indvandringen af disse gejstlige har dog kun omfattet et ringe tal, af stor betydning for kulturudviklingen*, men uden indflydelse paa befolk-

* Det er et stort spørgsmaal, om selv cistercienserklostrene har betydet nævneværdigt for landets fortsatte opdyrkning. Man har sikkert som i Øm udkøbt den forhaandenværende bondebefolkning — som her maaske ofte ved alt andet end fine midler (aabenhærelser som tvang); men de har forstaaet at forvandle det ekstensive brug til et langt mere intensivt.

ningsforholdene, saa meget mere som cølibatet for de klostergivne sikkert ogsaa har haft praktisk virkning.*

Men har den gejstlige indvandring været ledsaget af en tilsvarende *verdslig* indvandring? Vi kender her navnene paa en mængde møntmestre fra 10.—11. aarhundrede; de har næsten udelukkende været angelsachsiske indvandrere. Af runeristere, kirkebyggere og forskellige kunsthaandværkere har en del været udlændinge, mens andre — og sikkert de fleste — maa have været indfødte. Men kun indenfor disse meget snævre felter kan man faa oplysninger, og det endda usikre; kun meget faa navne er bevaret, og det er vanskeligt paa tingene selv at skelne sikkert mellem indvandrede haandværkere og indfødte, der har lært af fremmede skoler. Men hvor langt er man gaaet i indkaldelse af *specialister*? og har disse været ledsaget af mere almindelige haandværkere? Besvarelsen ligger udenfor historieforskningens muligheder, men det er det sandsynligste. Et andet meget vigtigt problem i tilknytning hertil er spørgsmaalet om *hærtagne trælle* fra vikingetiden. Saadanne har sikkert spillet en rolle som kimen til en særlig haandværkerstand, og maaske er de ogsaa fædre til en del af det jordløse landboproletariat, der kendes allerede fra Valdemarstiden. Lidt mere ved vi om fremmedelementet blandt købmændene, men intet kvantitativt. Fremmede *købmænd* fandtes allerede i vore ældste købstæder; saaledes tales der i den ældste danske byret, for Slesvig fra ca. 1200, om en hel koloni af «gæster», købmænd af forskellig fremmed nationalitet: sachser, frisere, islændere og bornholmere. Hvor fast bosiddende de saa tidligt har været, unddrager sig vor kontrol, men som senere og som samtidigt i mange andre Østersø-byer har de sikkert i stor udstrækning haft familie og grundejendom. De øvrige danske byretter fra 13. aarhundrede (Ribe, Roskilde, København og Flensborg) forudsætter en lignende koloni af fremmede købmandsgæster, og for Roskilde taler Saxo allerede i 12. aarhundrede om et fast tysk samfund, og det ikke alene købmænd, idet der nævnes en skonnager som utvivlsom borger.

Gaar vi til *adelen*, viser det sig, at den indvandring af fremmede slægter, der senere blev saa almindelig, endnu ikke var virkelig begyndt i Valdemarstiden, og blandt bønderne har der selvfølgelig endnu mindre været tale om fremmedelementer.

Indvandringen i det danske samfund har da neppe været stor; den har bestaaet af specialister (gejstlige, haandværkere, købmænd og enkelte krigere) og maaske et betydeligt trælleelement. De fremmede har betydet et stort fremskridt for den kulturelle udvikling, men de har ikke formaaet at øve indflydelse paa befolkningens tal og sammensætning.

* Cølibatet har kun haft ganske ringe indskrænkende betydning for folketallet, idet kun de forholdsvis faa nonner faar betydning.

Spørger man til gengæld om *udvandringen*, bliver svaret forskelligt, alt efter om det gælder den tidligste eller den senere tid. Vikingetogene er behandlet i sammenhæng andetsteds (Nordisk Kultur Bd. I). For den danske befolkning maa de have betydet en mærkbar aftapning af dansk ungdom, men som tidligere vist har der samtidig været arbejdskraft nok til at kunne lægge store nye strækninger under ploven, saa udvandringen har ikke svækket folket. Tidligt i historisk tid maa det indre befolkningspres imidlertid være ophørt, og senest med Knud den Store er den danske vikingeutvandring forbi, idet Svendssønnernes genoptagen af Englandstogene i slutningen af 11. aarhundrede har været af ren politisk karakter.

At aarsagen til kolonisationens ophør ogsaa har været *formindsket befolkningsoverskud* og ikke alene har bundet i, at de vesteuropæiske stater var blevet for stærke, fremgaar af forholdene under Valdemarernes erobringer. *Rügen* erobrede 1169 og laa middelalderen ud til Roskilde bispestol; men erobringen ledsagedes af en kun ringe dansk udvandring, fortrinsvis direkte knyttet til den danske administration²⁴.

Paa *Femern* kan der heller ikke efterspores en dansk indvandring af betydning; her ejede efter Femernlisten i Kong Valdemars jordebog saavel den danske konge som Roskildebispen jordegods, men selv her har bønderne været dels slaver, hvis jord deles i «unci» (plove), dels tyskere, idet inddelingen «mansos» gaar paa tyske «hufen» og ikke paa danske «bol». Blandt kongens mænd paa øen er enkelte utvivlsomt danske, saaledes Hermannus de Basthorpe og Petrus de Kalundæburgh samt maaske Tuko Davidsun; men de fleste har sikkert været tyskere. Landsbynavnene er gennemgaaende slaviske eller tyske; det gælder selv de landsbyer, hvis endelse er det danske -thorp, der maa opfattes som en fordanskning af det tyske -dorf; kun enkelte som Danskæthorp og Fathersthorp peger afgjort mod Danmark.

Valdemar Sejrs erobrede Holsten, Mecklenburg og andre store omraader af Nordtyskland, men heller ikke her ledsagedes erobringen af nogen udvandring. Derimod havde der været god basis for en saadan, hvis der havde været trang til det i den danske befolkning; dette fremgaar med den største tydelighed af, at den samtidige tyske erobring af slaviske egne, især ved Henrik Løve, ledsagedes af en endog meget kraftig tysk kolonisation, fortrinsvis fra de gamle tyske egne Westfalen og Sachsen, der ikke alene omfattede den meget berømte tyske bydannelse fra Lübeck til Narva, men ogsaa bestod i dannelsen af utallige tyske landsbyer.

For den sidste og den mest varige af de danske erobringer, *Estland*, der var i dansk besiddelse fra 1219 til 1346, er indvandringens nationale sammensætning bedst undersøgt af den dansk-estiske historiker Poul Johansen. Det viser sig, at danskerne faktisk kun gjorde sig gældende inden-

for overklassen, og her endda kun i Revals nærmeste omegn. Høvedsmanden og biskoppen i Reval var saaledes oftest danske. Blandt munkene findes enkelte danske navne, især blandt sortebrødrene i Reval, ligesom der i byens borgerskab findes navne (f. ex. Torkel) og tilnavne (f. ex. Dane, Dansk eller en dansk lokalitet), der peger mod Danmark, af dem dog ingen i raadet. Af betydning blev den danske indvandring kun for adelen; selv blandt vasallerne var dog kun 10 % danske; herimod var der 86 % tyske, men kun 4 % ester. Imidlertid drog de fleste danske hurtigt tilbage til Danmark, saa at der kun er 5 sikre, højst 8, estiske slægter — Rosen, Tödwen, Nienhove, Asserien, og Tuve samt maaske Lytel, Bille og Mynnekorb — hvis oprindelse kan ledes tilbage til Danmark, de fleste til Jylland²³.

Naar danskerne ikke benyttede de meget gunstige lejligheder til kolonisation paa Østersøens sydkyst, som disse erobringer frembød, mens tilsvarende betingelser udnyttedes i stort omfang af tyskerne, kan forklaringen kun være den, at Danmark paa den tid ikke har haft noget stort fødselsoverskud, i hvert fald ikke større, end at der har været god anvendelse for det hjemme. De nye lande bød ikke de danske bondesønner saa gode betingelser som den hjemlige landsby; saa megen sandhed ligger der sikkert i Saxos ord, naar han i en samtale mellem venderfyrsten Dombor og kong Valdemar den Store lader den første karakterisere Danmark som folketomt i sammenligning med Vendernes overbefolkning. Hvis ikke tekniske fremskridt har medført en langt mere intensiv udnyttelse af arealet i de bestaaende landsbyer, saaledes at de gamle brug kunde taale en langt stærkere udstykning, maa landbefolkningen efterhaanden være blevet nogenlunde stationær. Om egentlige driftsforbedringer vides intet, men de bedre afsætningsvilkaar og stærkt stigende priser i anledning af den tyske bydannelses har dog sikkert stimuleret det danske landbrug kraftigt. Alligevel — siden vikingetiden med den samtidige talstærke udvandring og store udvidelse af bebyggelsen herhjemme, maa befolkningsoverskuddet have været stærkt dalende. Men hvor stærkt? Saxos ord om, at skoven vandt jord fra gammelt agerland, kan ikke betvivles, da de hviler paa den sikre iagttagelse af dyrkningsspor, hjulplovens karakteristiske højryggede agre, inde i skoven. Men har det drejet sig om mere end spredte enkelttilfælde i anledning af vendernes hærgninger? Det objektive grundlag for en vurdering er saa spinkelt, at det kun tillader meget løse gisninger. Har det drejet sig om et mere udbredt fænomen, behøver det dog ikke at tyde paa direkte tilbagegang; snarere maa det opfattes som en bebyggelsesmæssig omflytning fra den magre og sandede, men let dyrkelige jord til den tunge jord, der var langt mere frugtbar, naar man havde redskaber der var kraftige nok. Det maa nemlig erindres, at neppe alle torperne endsige ryddene kan være grundlagt saa tidligt.

Af betydning for vurderingen af befolkningskurvens form er det ogsaa, at landbefolkningen i denne periode har maattet afgive store kontingenter til den kraftige bydannelse, der samtidig fandt sted.

En samlet vurdering af befolkningskurvens forløb savner ganske vist faste talmæssige holdepunkter, men ved et valg mellem muligheder maa man, naar man ser spørgsmaalet i sammenhæng med den senere udvikling, anse det som den sandsynligste rekonstruktion, at kurven for befolkningsoverskuddet fra at være stærkt stigende i vikingetiden siden historisk tid har været langsomt dalende og i løbet af Valdemarstiden har nærmet sig nul, saaledes at befolkningen nærmest har været stationær, men dog neppe endnu aftagende igennem nogen længere periode.

Om de indre vandringer i ældre middelalder ved man intet sikkert ud over den nødvendige tilstrømning fra land til by, der alene kan have betinget byernes opkomst, og som ogsaa forudsættes i vore ældste byretter fra 13. aarhundrede. De retslige forhold, som de kendes fra landskabslovene, maa have holdt stærkt sammen paa befolkningen; man byggede nemlig i stor udstrækning paa slægtssamfundet, saaledes at den slægtsløse næsten var retsløs; endnu i Jyske lov kunde kønsnavn kun ydes af slægtninge bosat indenfor syslet. Kun i byerne og fiskerlejerne, hvor edsvorne gilder erstattede slægten, var det muligt at løsrive sig fra slægt og hjemegn uden derfor at miste den retslige sikkerhed og slægtens beskyttelse.

5. FOLKETALLET OG BEFOLKNINGSKURVEN I YNGRE MIDDELALDER.

I de sidste 100 aar har Kong Valdemars jordebog fristet historieforskerne stærkt; den har været midtpunktet for alle undersøgelser over landets indre tilstand i middelalderen. Ikke mindst har man med udgangspunkt fra den forsøgt at beregne folketallet i højmiddelalderen. Vigtigst er Hallandslistens angivelse af bønder (*rustici*) i de enkelte herreder, til sammen 9 206 eller 9 336 bønder (sml. tabellen s. 14), alt efter om man for det manglende Aarstad herred anvender Velschouws suppleringsmetode (efter havneantal) eller L. Weibulls sikkert rigtigere efter kornafgiftens størrelse.

Det første beregningsforsøg udførtes af historikeren *H. M. Velschow* i 1841 efter nedenstaaende metode:

850 skipæn (efter Knytlingesagaens angivelse i kap. 32; hundredet sat = 100).

à 30 havne (efter Hallandslisten: Halland 18 skipæn og 531 havne).

à 4,8 ejendomme (udfra Jyske lovs angivelse: 1 mk. guld = tredingshavn, der vilkaarligt omregnes til sjællandske mk. skyld (1^{1/2} øre skyld), og derefter general-

seres ejendomsstørrelsen fra en utilstrækkelig stikprøve fra Roskildebispens jordebog (ca. 1370).

å 6,245 beboere (efter den samtidige statistik for Danmarks landbefolkning, i 1835).

Dette regnestykke giver en befolkning for de ledingspligtige gaarde paa ialt 764 388 indb. for det daværende Danmark. Hertil adderer Velschouw derefter forskellige rent hypotetisk ansatte tillæg: 11 600 kværsædemænd, 61 200 ledingsfri gaarde (dvs. ca. 50 %), der faar samme multiplikator, saaledes at summa summarum for Danmarks befolkning i 13. aarhundrede bliver ca. 1 550 000 indb.

Velschouws bevis blev i det store og hele godtaget, saavel af historikeren Johs. Steenstrup som af statistikeren W. Scharling. Først *Kr. Erslev* paaviste manglerne (1885), idet han beregnede, at selv ved en gunstig vurdering vilde fejlkilderne, naar de summeredes op fra de enkelte led, medføre en øvre grænse paa $2\frac{1}{4}$ million og en nedre grænse for befolkningstallet paa 300 000 indb. Imidlertid anerkendte Erslev folketallet i Halland, og under antagelse af samme befolkningsudvikling for hele landet som for Halland fra 1232 til 1801 fik han en stigning i folketal paa mindst 92 %, højst 122 %, altsaa med en fejlmargin paa ca. 15 % gennemsnitlig 107 % stigning, saaledes at landbefolkningen bliver:

i det egentlige Danmark:	i 1801	735 000;	i 1232	350 000
i det daværende Danmark:	i 1801	1 310 000;	i 1232	633 000

Medindbefattet købstadbefolkningen kunde det samlede folketal for hele riget derefter sættes til sandsynligvis 650 000, i det højeste 850 000 og i det mindste 430 000. Som kontraprøve anvendte Erslev en angivelse i det tidligere højt vurderede «Danmarks Riges Register», hvorefter Danmark skulde have haft 160 000 «mand», der under antagelse af, at de svarede til Hallands bondetal i jordebogen gav en landbefolkning paa ca. 600 000.

Derefter trak Scharling sin anerkendelse af Velschouws bevis tilbage, men var dog tilbøjelig til at mene, at Erslevs beregning var for lav, og da Erslev en halv snes aar senere, i «Valdemarernes Storhedstid» (1898), vendte tilbage til problemet, forlod han selv sin tidligere beregning, navnlig fordi han nu selv havde konstateret, at «Danmarks Riges Register» var en bundupaalidelig kilde. En *beregning* ansaa han nu for umulig; der kunde kun være tale om et løseligt skøn. For det daværende Danmark antog han da som minimum en revideret Velschouws beregning: 850 skipæn à 30 havne à 3—4 gaarde à 7 indb. = 714 000 + visse tillæg, dels et ringe antal herremænd, gejstlige og købstadfolk og især et betydeligt antal bønder paa privilegeret gods. Og som maksimum satte han en beregning med Falsterlisten som udgangspunkt: dennes 620 mk. skyld beregnedes til 25 000 tdr. udsæd; toges derefter middelstørrelsen af sjællandske brug fra Roskildebispens jordebog ca. 1370 til norm, 12—13 tdr. udsæd, vilde det give et gaardtal for Falster paa ca. 1800 [!], svarende til en falstersk befolkning paa 12—13 000 mennesker. Under forudsætning af samme udviklingsstadium for hele landet som for Falster vilde de svare til ca. 1 300 000 indb., altsaa det dobbelte af tallet med udgangspunkt i Hallandslisten. I følge Erslevs skøn skulde indbyggertallet dog ligge under millionen.

Det egentlige grundlag for beregningerne, opfattelsen af de hallandske «rustici» som vaabenpligtige, der hidtil havde været ubestridt, blev imidlertid erklæret for fuldstændig gal af *Lauritz Weibull*, der i «Kung Valdemars jordebok» (1916) ud fra indre kriterier bestemte Hallandslisten til at være en saakaldt «ligger», d. v. s. en fortegnelse over kongens normale indtægter; efter dette maatte dens «rustici» være identisk med skatteydere d. v. s. ejendomsbrugere. Med en multiplikator paa

6 fra gaardtal til indbyggertal fik Halland 56 000 indbyggere, eller et tal, der praktisk talt var af samme størrelse som i midten af 18. aarhundrede (1750: 57 000). — Rigets samlede folketal afstod Weibull fra at tage standpunkt til. Men i sin Danmarks Historie I (1925) accepterede *Erik Arup* Weibulls beregning, og fra Halland generaliseredes uden betænking sammenfaldet af folketal i 13. og midten af 18. aarh. som gældende alle landets dele, hvorefter det egentlige Danmarks folketal blev anslaaet til 800 000²⁶.

Naar man har fulgt de forskellige forskeres diskussion til ende, har beundret den dristighed eller letsindighed, hvormed man har sluttet fra en lille procentdel til helheden, eller direkte overført befolkningsfordelingen fra mere end et halvt aartusinde senere tilbage som ogsaa gældende for Valdemarstiden, og endelig maattet tage standpunkt til udregninger varierende fra 3—400 000 til et par millioner, fristes man til at gøre W. Scharlings ord fra 1889 til sine egne: «efter mit skjøn maa statistiken for tiden erklære sig renonce overfor spørgsmaalet om Danmarks folkemængde til de forskellige tider forud for 1735». For middelalderen har forfatteren af denne artikel gennemprøvet mulighed efter mulighed, men stadig strandede beregningerne paa kritik af teoretisk art eller paa kontra-prøver, ogsaa selv om opgaven indskrænkedes til at udfinde tallet paa familier eller ejendomme, ja, blot den forholdsmæssige fordeling mellem provinserne indbyrdes. Men maa man erklære sig renonce med hensyn til paa-lidelige tal, maa man dog forsøge, hvor langt det er muligt at naa. Til sidst er jeg standset ved et forsøg, som det forekommer mig saa nogenlunde tilfredsstillende alle kontra-prøver, om end ikke enhver kritik af teoretisk art. Forinden bliver det imidlertid nødvendigt dels af historisk vej at undersøge den bebyggelsesmæssige og befolkningsmæssige udvikling i sen-middelalderen, dels at drage senere statistiske oplysninger ind i undersøgelsen.

Der er altid et nøje samspil mellem den *økonomisk-social*e udvikling og den befolkningsmæssige. I den yngre middelalder ledsagedes den udstrakte overgang af selvejendom til fæste af kronens og de øvrige, kirkelige som verdslige, jorddrotters stadige kamp for at holde bønderne ved gaardene. Indirekte spores denne tendens i kong Olufs haandfæstning 1376, naar den søger at beskytte bønderne mod adelens overgreb. Tydeligere udtrykkes mangelen paa arbejdskraft i den store landstingsforordning af 1396, hvis art. 6 giver kronen ret til at kræve de bønder, der siden 1368 har forladt kronens fæstegaarde, tilbage til gaarden igen, hvor de end befinder sig. Fra det 15. aarhundredes første halvdel kan bestræbelserne følges gennem en række bevarede forfølgingsbreve mod bønder, der ulovligt har forladt deres fæste. Magtmidlerne til at holde bønderne ved gaardene bliver stadig skrappere. Under sjællandske rets omraade udvikles efterhaanden det saakaldte *vornedskab*, der paalagde fæstebondens slægt

pligt til at holde gaarden besat, og som gav godsejeren ret til at kalde nærmeste arving tilbage for at overtage den ledige gaard. Om kampen for at opretholde omfanget af det dyrkede areal taler *Laalands Vilkaar*, en landstingsvedtagelse for Laaland i 1443, det tydeligste sprog; denne udtrykker nemlig ikke vornedskabets ensidige begunstiggelse af jorddrotterne, men den statslige hensigt at regulere arbejdsforholdene overhovedet til størst mulig produktivitet og fik sit egentlige program i sætningen om, at enhver «karsk og før» mand skal have «bolig»; bondens pligt til at dyrke jorden modsvares af godsherrens pligt til at give ham fæste; hvis ikke overgaar fæsteren til kronen, der saa giver ham fæste paa krongodset²⁷.

Tvangen omfattede alle provinser, og ikke alene fæstebønder, men ogsaa selvejere og tyende. I forordningen for Nørrejylland 1466 udtrykkes den samme fiskale hensigt i paabudet om, at der skal «svares fuldt» (d. v. s. svares skat og evt. landgilde) af alt bondegods, og bliver godset «øde», skal arvingerne indestaa for afgifterne, indtil godset er overtaget af en anden. Det økonomiske indhold af disse tvangsforanstaltninger, der fortsættes langt op i enevælden, er, at det danske landbrug under frie forhold ikke har været i stand til at opretholde omfanget af det dyrkede areal; den daarligste jord er blevet værdiløs for brugeren. Aarsagerne hertil kan være to, men enten maa afsætningsforholdene eller ogsaa arbejdskraften have svigtet.

Denne jordpolitik har haft den bitre virkelighed som baggrund. Derom er dokumenterne et talende vidnesbyrd. I aarhundrederne før og efter reformationen «deler» man i store tal bønderne «til stavns», mens godsherrerne samtidig slaas om fæsterne, og navnlig er det frygtelige *ødegaardsproblem* en uomtvistelig kendsgerning. De første kendte tilfælde af ødegaarde er fra ca. 1340, umiddelbart efter holstenervældet, men endnu før den sorte død. Dog først i slutningen af 14. aarhundrede bliver tilfældene saa mange, at de i sig selv viser en alvorlig situation. Endnu i Roskildebispens jordebog fra ca. 1370 gør der sig modstridende tendenser gældende. Paa den ene side ser man ofte, at udsædens størrelse er gaaet frem i forhold til skyldvurderingens angivelse af det tidligere dyrkede areal; desuden oplyses direkte om enkelte udvidelser, f. ex. Solbjærg, af hvis jorder en ny landsby, Nyby, paa 3 bol er udskilt, mens den gamle landsby dog har beholdt alle sine tidligere 8 bol. Men andre steder maa gaardtal og areal være gaaet tilbage i forhold til bispens tidligere (nu forsvundne) jordebog, den saakaldte «træbog», og i forholdsvis stort tal tales der om øde gaarde og grunde over alle Sjællands egne.

Middelalderen igennem støder man derefter paa ødegaarde i næsten hvert eneste større godssalg eller arveskifte, men det er vanskeligt før lensregn-

skaberne i 16. aarh. at give det spredte materiale et statistisk udtryk eller blot belyse de forskellige facer og enkelte egne historie. At tallet paa ødegaardene har været underkastet ret kraftige og hurtigt skiftende konjunkturer, er udenfor enhver tvivl, saaledes at der ikke kan være tale om direkte sammenhæng mellem ødegaardenes svingninger og befolkningstallets mere langsomme svingninger. I Skovklosters bevarede regnskaber over indtægter fra fæstegodset for aarene 1467—81 kan man for de ca. 400 gaarde følge de stigende vanskeligheder i denne korte aarrække under kampen med ødegodset, og navnlig forholdene omkring 1480 viser, at det er et fænomen, der i første række skyldes en økonomisk krise. En ensidig opfattelse af ødegaarde som udtryk for bondetallets svigten kan ogsaa modbevise direkte, idet det ikke er sjældent i godslisterne samtidig at finde ødegaarde og gaarde der rummer to fæstere, ja, samboen af jordbrugere har endog været saa udbredt, at ærkebispens i Lund i aarene 1499—1500 har set sig nødsaget til at give regler om, i hvilket omfang samfæstere skulde svare afgifter²⁸.

Bebyggelsesudviklingen viser dog, at nedlæggelsen af brug og indskrænkningen af den dyrkede jords areal maa have været af afgørende betydning. Et utal af bevarede senniddelalderlige dokumenter behandler alle forhold vedrørende jordejendom, men der er praktisk talt ingen, der giver vidnesbyrd om nyryd; derimod har vi et materiale, der bevidner *landsby- og gaardnedlæggelser* i stort tal, og navnlig synes de forholdsvis unge torper at være blevet ramt. Et udpræget minimumstal kan man faa ved en gennemgang af Traps Danmark, der dog langt fra indeholder alle. Forsvundne landsbyer findes over hele landet, men antallet og tidspunktet for nedlæggelsen varierer. En del, fortrinsvis de senere (især fra 17. aarhundrede), er gaaet op i hovedgaarde, men ved mange andre, og især ved de middelalderlige, synes landsbymarken ofte samtidig at være gaaet ud af drift. Men i begge tilfælde maa den produktive landbefolkning være gaaet ned i tal, enten naturligt, eller fordi mange er tiggere eller andet jordløst proletariat, af hvilket der i hvert fald siden 16. aarhundrede fandtes uhyre mange; i Musse h. paa Laaland fandtes der saaledes i 1582 194 betlere mod 995 tiendeydere, d. v. s. at ca. en sjettedel af befolkningen har været proletariat. Et par eksempler kan oplyse om de forsvundne landsbyers omfang. Af de 108 bebyggelser, der nævnes paa Falster i Kong Valdemars jordebog, synes de 25 (23 %) at være forsvundet i tidens løb; nedlæggelserne koncentrerer sig stærkt om torpbyerne, blandt hvilke de 19 falder, mens der af gamle landsbyer kun er forsvundet en enkelt paa -by og 2 paa -lev. Paa lignende maade forholder det sig i Frederiksborg amt; af de yngre landsbyer er der forsvundet: 50 af 162 torpbyer eller ca. 30 %, af landsbyer paa -ryd en sjettedel,

(9 af 54), en fjerdedel af dem paa -holt, (8 af 32), og endog halvdelen af dem paa -ved, nemlig 3 af 6. For de gamle landsbyer derimod er nedlæggelserne minimale²⁹.

Lad os endelig til slut betragte *kirkernes* vidnesbyrd. Fra slutningen af 13. aarhundrede til helt op i 19. aarh. er der bygget forbavsende faa kirker; fra 10—20 kirker aarligt i Valdemarstiden maa vi stadig siden 1300 regne med en enkelt eller højst et par stykker pr. aarti. Kun 5—6 % af de bevarede middelalderkirker i det nuværende Danmark er bygget i gotisk stil (efter museumsdirektør Mackeprang 105 af 1673), og af disse har langt de fleste erstattet tidligere kirker, saa kirketallet efter mit skøn (sml. s. 17 og kortet bilag s. 40) siden gotisk tid kun er blevet forøget med 28 kirker. De fleste af dem ligger paa næs og smaaøer, andre er udprægede herregaardskapeller, saaledes at det kun i overordentlig sjældne tilfælde har været befolkningsmæssigt paakrævet at bygge nye kirker, paa Sjælland sikkert sogne som Roholte (Fakse h.) og Kvislemark (Flakkebjærg h.), der overhovedet ikke indeholder gamle landsbynavne. Af de 28 kirker falder de 19 paa Øerne mod 9 i Jylland, nøjagtig modsat fordelingen af Valdemarstidens kirkebygninger, hvor Øernes procent var 38 mod her Jyllands 32 %.

Med udgangspunkt i sin bygningshistoriske undersøgelse af de danske middelalderkirker har museumsdirektør Mackeprang derimod hævdet, at de talrige middelalderlige *udvidelser* af kirkeskibene sikkert maa have haft en kraftig befolkningsvækst som aarsag, idet man først har udvidet, naar menigheden ikke længere kunde rummes i de gamle kirker. Ialt har 286 kirker faaet skibet udvidet; af disse gaar kun 44 eller 15 % tilbage til Valdemarstiden mod 242 i gotisk tid, ifølge Mackeprang fortrinsvis fra 15. aarhundrede. Udvidelserne findes kun i visse egne, og Mackeprangs iagttagelse, at det fortrinsvis er i de sene bebyggelser, passer i mange tilfælde, men langt fra altid. I Frederiksborg amt findes der flest i den gamle bygd omkring Roskildefjorden (Holbo, Ølstykke og Horns herreder), og det største antal (43 %) naas i Præstø amt, der dog ikke kan karakteriseres som sent bebygget i almindelighed. Teorien lyder bestikende, men da alle andre vidnesbyrd argumenterer mod en kraftig folkeforøgelse, er jeg tilbøjelig til at afvise teorien. Udvidelserne kan da ogsaa finde en naturlig forklaring paa anden maade, og navnlig maa der peges paa, at de to store kirkebygningsperioder falder sammen med tider med et meget stærkt fromhedsliv, Valdemarstiden og senmiddelalderen, hvor ogsaa kirkemalerierne viser den stærke interesse for gudshusets udseende. Men udvidelserne giver dog sikkert et vist udtryk for økonomisk evne, og her er fordelingen af udvidelserne bemærkelsesværdig, især forholdet mellem Jylland og Øerne. I Jylland er udvidelsesprocenten mindre end en

trediedel af den for Øerne, 9 % imod 28 %, og den koncentrerer sig her tydeligt omkring to omraader Djursland og de to kystherreder, Bjærg h. og Holmans h., imellem Vejle og Horsens fjord. Paa Øerne er udvidelserne hyppigst paa Sjælland, (35 %, d. v. s. næsten halvdelen af samtlige udvidelser); noget mindre er den paa Fyn (26 %), mens der paa Laaland-Falster kun findes 5 udvidede kirker i alt (ca. 5 %). Procentvis er fordelingen mellem Øerne og Jylland omtrent den samme som for nye gotiske kirker, 64 % mod 36 %. (Sml. tabellen s. 20 og kortbilaget ved s. 40.)

Denne fordeling af gotiske kirker og maaske især kirkeudvidelser indicerer en forlæggelse af tyngdepunktet fra vest mod øst, fra Jylland til Sjælland, i hvert fald økonomisk, men maaske ogsaa befolkningsmæssigt. Denne tendens understreges kraftigt ved en betragtning af *nedlagte kirker* i middelalderen og tiden umiddelbart efter reformationen (grænsen i tabellen s. 20 er sat til aar 1600). Af ialt 143 konstaterede nedlagte kirker der ikke er erstattede af nye, falder kun 24 (eller 17 %) paa Øerne; en undersøgelse af kort og tabel viser yderligere en tydelig korrespondance fra egn til egn mellem kirkeudvidelser og nedlagte kirker: jo højere tal for udvidelserne, des færre nedlagte kirker. I undersøgelsen er der saa vidt mulig sondret mellem kirker, der er nedlagte allerede i middelalderen, og kirker, der først blev ramt gennem ordningen af de lutherske pastorer, hvor navnlig de saakaldte «klemmebreve» fra 1550-erne medførte mange nedlæggelser. En del af nedlæggelserne i luthersk tid skyldes, at et eller flere sogn henlægges til et nedlagt klostres kirke; andre skyldes griske herremænd, der vilde anvende kirkemurene til private bygninger, men selv i disse tilfælde har der ligget en tilbagegang til grund. I klemmebrevene nævnes det atter og atter, at sognets tilstand er saa elendig, at det ikke kan opretholde en kirke; beskrivelserne kan være overdrevne, men selv om de tilfælde, hvor der nævnes tal, maaske nok er de mest grelle, taler de dog deres tydelige sprog: til Svingelbjærg kirke (Rinds h.) hørte der kun 7 tiendeydere, i Jernit sogn (Gern h.) var der kun 6 gaarde og et bol, og i Eriknaur (Hatting h.) ikke meget mere, 7 gaarde og 2 bol.

Mens kirkenedlæggelserne for Øerne kun udgør 4 % af kirkernes antal, og fortrinsvis stammer fra tiden efter reformationen, stiger procenten i Nørrejylland til næsten det tredobbelte, 10—11 %; gaar man i enkeltheder, viser det sig yderligere, at nedlæggelserne koncentrerer sig om ganske bestemte egne, mens store omraader gaar næsten ganske fri. I landskaberne nord for Limfjorden, inclusive Mors, andrager de nedlagte kirker kun 2 %. I Vestjylland er sognetallet ogsaa nogenlunde bevaret; i Ribe, Ringkøbing og Viborg amter er 5½—7 % nedlagte, fortrinsvis i indlandsbygderne. Men i de fire østlige amter naar vi derimod op paa 13—17 % nedlagte kirker. En betragtning af kirkekortet s. 21 og bilagskortet s. 40 lokaliserer endogså

de forsvundne kirker til ganske bestemte strøg indenfor disse amter. Stærkest er tilbagegangen i området fra omkring Mariagerfjord sydpaa ned til Randersfjord, hvor i 5 herreder 21 af 73 kirker eller 29 % er nedlagte. Herfra gaar der et bælte med noget færre nedlæggelser ind over de senere store hedeblader mod Viborg. Den anden hærgede egn befinder sig i hjertet af udstrakte heder; begyndende nordvest for Vejle strækker området sig ind over midtlandet, drejer op imod Himmelbjærgsøerne og videre nordpaa, hvor det ved Randers har forbindelse med det første. Det er bygderne omkring det gamle Jelling, det strøg, hvorigennem «Hærvejen» fra Viborg løb mod syd. I et sammenhængende bælte paa 9 herreder udgør de nedlagte kirker 28 % af Valdemarstidens, 31 blandt 110. Hvor stærkt tilbagegangen er koncentreret om disse strøg, fremgaar klarest af, at mens sognene kun udgør ca. 10 % af Jyllands sognetal, omfatter de næsten halvdelen, 47 %, af samtlige kirkenedlæggelser i Nørrejylland. Og her er de saa talrige, at ingen tvivl kan være mulig: her har der i senmiddelalderen fundet en katastrofal tilbagegang sted, befolkningsmæssig som økonomisk. Med andre ord, den øde hede, som man især kender den fra det 18. aarhundrede og endnu fra Blichers tid, er i stor udstrækning en erobring af gammelt kulturland i forholdsvis sen tid; dette bekræftes af mange andre vidnesbyrd, ikke mindst de højryggede agre og andre agerbrugslevn, der endnu ses i heden³⁰. Kun de egentlige hedeblader har altid været sparsomt bebyggede.

Kirkerne giver en sikker bestemmelse for det seneste tidspunkt for tilbagegangen, nemlig tiden omkring midten af det 14. aarhundrede (herom nedenfor). De fleste, og deriblandt W. Scharling og Kr. Erslev, har tillagt den «*sorte død*» i aarene omkring 1350 hovedårsagen for tilbagegangen. Det er en gentagelse af den opfattelse man allerede finder udtrykt i udsagn fra 15. aarhundrede og fra reformationstidens forfattere. En anden forklaring giver kong Erik af Pommern; efter ham skulde det være holstenervædet i 1326—40, der havde skylden; dette udsagn svækkes dog af, at det er fremsat (i 1422) i en anklage mod Holsten under de langvarige dansk-holstenske kampe; men tidsangivelsen bør man mærke sig.

At Grev Gerts herredømme skulde have affolket Jylland, lyder usandsynligt, og det finder ikke bekræftelse fra anden side. Derimod maa forklaringen om *den sorte død* undersøges nærmere. Det ligger udenfor enhver tvivl, at lungepesten i 1348—50 har hærget langt frygteligere end nogen anden af de voldsomme middelalderlige epidemier; den alene huskes gennem aarhundreder, og det er den eneste, der finder omtale i samtidige kilder: i 1348 taler Sjællandske krønike om en stor epidemi, og i 1349 om stor dødelighed; i Ribe domkirkes nekrologium noteres der, at mange døde under den «store mandedød» i 1350, og mange navne anføres;

og i Odense benediktinerkloster manglede man endnu i 1355 brødre. Det mest talende vidnesbyrd maa dog søges i den indledende begrundelse for en bestemmelse fra Danehoffet i 1354 om, at alle livs- og lemlæstelsesstraffe skulde eftergives: «pro nimio defectu populi regni Dacie et alii quam plurimis defectibus et periculis ipsi regni incumbentibus» (paa grund af den overmaade store folkemangel i Danmark og andre mangler og trængsler af ikke ringere betydning). Den sorte død nævnes ikke direkte, men indeholdes sikkert i udtrykket «defectu populi»; det staar dog klart, at den kun opfattes som een blandt flere samvirkende aarsager til rigets ulykke.

Tilbagegangen var ogsaa begyndt før pesten; derom taler udviklingen af jordpriserne deres tydelige sprog. Nedenstaaende findes gennemsnitspriserne ved salg og pantsættelser af jordejendom³¹:

1259—99	:	5.5	mk. sølv	pr. øre	terre	in	censu	(13	eks.)
1300—29	:	5.1	—»—	—»—	—»—	—»—		(20	»)
1330—39	:	3.5	—»—	—»—	—»—	—»—		(7	»)
1340—49	:	2.1	—»—	—»—	—»—	—»—		(11	»)
1350—65	:	2.3	—»—	—»—	—»—	—»—		(27	»)
1370—89	:	1.3	—»—	—»—	—»—	—»—		(12	»)
1390—1400	:	3.7	(2.7)	—»—	—»—	—»—		(9 (8)	»)

Det er indlysende, at det er umuligt at regne med direkte sammenhæng eller fuldstændig kongruens mellem jordprisernes og befolkningstallets svingninger; men det er dog tydeligt, at det er ca. 1340 krisen sætter ind; netop da nævnes den første pris under 2 mk. sølv, karakteristisk nok altsaa samtidig med de første ødegaarde. Sortedøden har forstaaeligt nok understreget krisens virkninger i priserne 1349—50, hvor gennemsnittet af 5 angivelser er helt nede paa 1.7 mk. sølv; men straks derefter stiger priserne igen til niveauet fra 1340-erne. — Andre forhold end befolkningens tilbagegang kan dog ogsaa have gjort sig gældende ved prisfaldet, især afsætningsforholdene for landbrugsprodukterne, der sikkert har spillet en betydelig rolle for det dybe fald i Valdemar Atterdags sidste aar ligesom for stigningen i aarhundredets sidste tiaar, der begge kan forklares af forholdet til hansebyerne.

Men at den økonomiske tilbagegang virkelig ledsages af en *befolkningsmæssig tilbagegang*, fremgaar af kirkenedlæggelserne. I kirkelisten i Ribe Oldemoder (Ribe kapitels brevbog), der sikkert er fra 1320-erne, findes der ved ialt 15 kirker et omtrent samtidig tilføjlet «desolata», der betegner, at kirken var blevet «øde». Om tilføjelserne er fra før eller efter 1350, kan ikke bestemte anføres; men et lige saa stort antal nedlagte kirker, vi kender fra Ribe stift, men som ikke er opført paa denne kirkeliste, tyder

stærkt paa, at nedlæggelserne allerede har været i gang ved tiden for kirkelistens nedskrift⁹². Foranledningen til kirkenedlæggelserne omkring Mariager—Randers maa for en del søges hos Valdemar Atterdag, om hvem Sjællandske krønike i 1357 fortæller, at han havde ladet 11 kirker nedrive og anvendt stenene til slottet i Randers. Tidspunktet for nedrivelserne kan efter sammenhængen senest være umiddelbart efter pesten, og grunden maa sikkert søges i en mere varig befolkningssvigten end en pests hærgen.

Befolkningskrisen i landbefolkningen synes at have været middelalderen ud, og senere er den ogsaa naaet til *byerne*. Endnu i første halvdel af 15. aarhundrede oprettedes der nye byer, og samtidig kan der spores en stadig tilstrømning til byerne. Men allerede før 1500 naar tilbagegangen ogsaa hertil; i breve og forordninger kæmpes en stadig kamp for at faa alle de øde grunde bebygget og udlejet, og i det 16. aarhundrede nedlagdes endog lidt over en halv snes købstæder, der efterhaanden var kommet fuldstændig i forfald.

Ødegaarde og nedlagte kirker peger paa, at folketalet i visse perioder og paa visse steder har været dalende, og at tilbagegangen fortrinsvis har ramt Jylland, især visse senere udprægede hedeegne. Den samme *forskydning fra Jylland til Øerne* kommer til orde, naar man sammenstiller de ganske vist i begyndelsen meget sparsomme statistiske oplysninger vi har for denne fordeling:

Forholdet mellem Øerne og Jylland.

	Øerne		Jylland		Egl. Da.
	i tal	i %	i tal	i %	
Herreder (efter Kong Valdemars jordebog)	46	40.4	68	59.6	114
Skipæn (efter Knytlingasaga kap. 32)	240	40.3	355	59.7	595
Kirketal (efter Knytlingasaga kap. 32)	851	44.6	c. 1 059	55.4	1 910
Landsbykirker (efter egen rekonstruktion)	660	38.2	1 068	61.8	1 728
—«— paa «reformatins-tiden»	634	39.8	957	60.2	1 591
Gaardtal ca. 1650	27 800	48.3	29 800	51.7	57 600
Gaarde og huse efter Matriklen 1682	39 219	48.8	41 176	51.2	80 395
Landbefolkning 1769	320 100	50.2	317 600	49.8	637 700
—»— 1801	387 800	52.8	346 500	47.2	734 300
—»— 1925	694 000	46.6	796 000	53.4	1 490 000

Efter ovenstaaende tabel synes Jyllands betydning i tidlig middelalder at have forholdt sig til Øernes omtrent som forholdet 3 : 2, mens de i middelalderens slutning nærmer sig jævnbyrdighed; forholdstallet ligger nemlig sikkert da betydelig nærmere ved forholdstallene fra gaardtallene i 1651 (48.3 : 51.7) end ved dem, der frengaar af kirketallene fra reformationstiden, efter kirkenedlæggelserne, hvor Øerne kun er gaaet forholdsvis lidt frem, fra ca. 38 til ca. 40 %; kirkenedlæggelserne findes kun i de haardest ramte egne og kan ganske givet ikke give fuldt udtryk for tilbagegangen. At procentforholdet mellem folketallet for Jylland og Øerne faktisk kan svinge stærkt, viser folketællingerne fra nyere tid: denne eksakte statistik angiver, at folketallet for landbefolkningen paa Øerne i slutningen af 18. aarhundrede stiger betydeligt stærkere end for Jylland, men til gengæld har Jylland vokset stærkere siden, fra 47.2 % i 1801 stiger den til over 50 % i 1870 og naar i 1925 helt op til 53.4 %.

Naar befolkningens fordeling kan udvikle sig saa forskelligt i aarhundredernes løb, og ganske givet ogsaa har ændret sig stærkt, er det indlysende, at en beregning fra del til helhed i overensstemmelse med forholdstallene fra en ganske anden periode, endsige naar den er fjernet mere end 500 aar i tid, er ganske utilladelig. Alene en generalisering fra Øerne i 1651 til hele riget i 13. aarhundrede vilde bevirke en fejl paa 25 %, og naar beregningerne foretages ud fra mindre omraader maa muligheden for fejl blive langt større. Dette betyder, at det ved beregning af folketallet i middelalderen er nødvendigt at slutte fra del til helhed efter nogenlunde samtidige fordelingstal, ikke efter fordelingen fra de første folketællinger i slutningen af 18. aarhundrede.

Da de statistiske kilder selv for middelalderens slutningstid er saa yderst sparsomme, er det dog nødvendigt, at man sætter oplysningerne fra de enkelte omraader³³, om hvilke vi ved nærmere besked, i relation til den mere faste statistik fra 17. og 18. aarhundrede, gaardtallene fra præsteindberetningerne i 1651 og de ældste danske folketællinger, i 1769 og 1801. De omraader, det fortrinsvis drejer sig om, er Halland og Falster, men dernæst ogsaa 6 fynske herreder, fra hvilke man har skattemandtal fra ca. 1500, og endelig Laaland og nogle herreder fra Viborg stift, fra hvilke skattemandtal fra 1524—25 er bevaret.

I følge et skattemandtal fra 1524—25 havde *Falster* 1162 bønder og 30 ugedagsbønder, ialt 1192. Dette tal svarer udmærket til en beregning af tiendeyderne for Falster, der kan foretages ud fra en udateret tiendeordning fra reformationstiden for 25 af Falsters 27 sogne. For disse 25 sogne faas 1156 tiendeydere og ved at interpolere for de manglende 2 sogne 1248 for hele Falster, kun et halvt hundrede mere end skattemandtallet angav en halv snes aar før; skattemandtallene synes saaledes at være en nogenlunde paalidelig angivelse af jordbrugenes antal. I 1651 var antallet 1470 gaarde samt 4 ugedagsbønder: men da de øde gaarde her er medregnede, maa frem-

gangen i de mellemliggende 138 aar reelt have været betydeligt mindre end de ca. 25 %, som tallene indeholder.

For *Laaland* fremgaar udviklingen af nedenstaaende tabel:

	Skattemandtal 1525.	Præsteindb. 1598—99.	Præsteindb. 1662.
Fuglse h.		850	838
Sønder h.		842	841
Nørre h.		658	682
Musse h.		(995)*	1076
Laaland ialt:	2849	3345	3437
	+ 194 skattefri		+ 531 skattefri
	3043	?	3961

For de samme 138 aar er fremgangen her 20 eller 30 %, alt efter om man medtager eller udelader de skattefri, altsaa omtrent samme udvikling som paa Falster.

Det omhyggeligt udførte skattemandtal for 6 nordfynske herreder: Odense, Aasum, Bjærg, Lunde, Skam og Skovby fra ca. 1500, opfører 2230 skatteydere samt 61 skattefri, ialt 2291 ejendomsbrugere, der sammenlignet med de 2410 gaarde fra 1661 for de samme herreder betyder en fremgang paa kun 5—6 %. I betragtning af, at det er umiddelbart efter svenskekrigen, betyder det sikkert ikke mindre fremgang end for Laaland—Falster.

For 2 af de 11 herreder i *Viborg stift* synes skattemandtallene fra 1524 ufuldstændige; for de resterende 9 herreder giver en sammentælling 2058 skatteydere svarende til et gaardtal paa 2662 i 1651, der under forudsætning af samme principper for omfanget giver en fremgang paa knap 30 %, i realiteten sikkert mindre. I sammenhæng hermed kan nævnes en fremgang paa ca. 12 % for 12 jyske herreder nord for Limfjorden fra 1553 til 1662, og en noget større fremgang i et kortere tidsrum i 16 herreder i Ribe stift, ca. 18 % fra 1600 til 1650.

Selv om man efter skattemandtallenes almindelige karakter maa opfatte deres angivelser med stort forbehold, som udprægede minimumsangivelser, med forskellig fuldstændighed i de forskellige egne og perioder, peger disse eksempler fra de forskelligste egne af landet utvetydigt paa en almindelig fremgang overalt, en ganske vist kun ringe, men stadig og jævn vækst i landejendomme fra begyndelsen af det 16. til midten af det 17. aarhundrede. Den nedgang, der var begyndt i det 14. aarhundrede, maa saaledes i løbet af det 15. være bragt til standsning og allerede før reformationen være afløst af en ny fremgangsperiode.

Vi vender herefter tilbage til middelalderen. For Danmark har vi ikke tilstrækkelig gode oplysninger om peterspengene til at vi som i forskellige

* For Musse h. mangler præsteindberetningerne 1598—99; i stedet er da taget tiendeyderne fra en optælling i 1582, der er indføjjet i den bevarede Herredsbog for Musse herreds provsti. Opgivelserne synes heller ikke her fuldstændigere end i skattemandtallene.

andre lande kan bruge dem som udgangspunkt for en beregning af folketallet. Vi maa alene holde os til oplysninger fra Kong Valdemars jordebog, bondetallet i Halland og det dyrkede areal paa Falster, selv om disse er alt andet end tydelige eller entydige.

For *Falster* har *Kr. Erslev* udført en dobbelt beregning. Han har først beregnet gaardtallet for Falsters 620 mk. skyld jord til 1800 gaarde efter analogi med gaardstørrelsen paa Roskildebispens gods paa Sjælland i 1370 (sml. s. 33; tallet skal dog med en størrelse paa $7\frac{1}{2}$ ørtug jord være ca. 2000 gaarde). Sammenligner man dette tal med det fundne gaardtal fra reformationstiden, ca. 1200—1250, bliver det en tilbagegang paa 30—40 %. Dernæst har *Erslev* sammenstillet nogle beregninger over det dyrkede areal fra Falsterlisten med matriklen af 1662's angivelser, der skulde give en halvering af arealet i de mellemliggende godt 400 aar, fra 25 000 tdr. udsæd i 1232 til 12 500 i 1662. Imidlertid har *Erslev* — som af P. Lauridsen paavist — ikke taget hensyn til, at udsæden i 1662 er virkelig udsæd, svarende til to trediedele af arealet, nemlig de to vange i trevangsbrugene, mens skyldvurderingen er en vurdering af den samlede bymarks tre vange; derved bliver tilbagegangen kun halvt saa stor, nemlig 25 %, og under hensyntagen til fremgangen fra 1524 til midten af 17. aarhundrede svarer dette tal ganske godt til en tilbagegang i gaardtal paa en trediedel fra Valdemarstiden til reformationstiden. Om bebyggelsens tilsvarende tilbagegang paa Sjælland se s. 36 f.

Efter at vi nu har skaffet os lidt kundskab om befolkningskurvens svingninger og undersøgt ejendomstallene for forskellige ejendomme (sml. omstaaende tabel), skal der til slut opstilles et forsøg paa nogenlunde at bestemme folketallet paa Valdemarstiden. Udgangen maa her som i alle tidligere forsøg tages i Hallandslistens opregning af herredernes bønder (*rustici*), ialt 92—9300. (Se oversigten s. 14). Der bliver her to vigtige spørgsmaal at tage stilling til: 1) hvad omfatter de hallandske «*rustici*»? og 2) hvorledes bestemme Hallands del af hele riget?

Alle forskere fra *Velschouw* til *Erslev* var enige om, at «*rustici*» bestod af den voksne mandlige befolkning, og fik derefter en samlet befolkning paa 32 000 eller 30—35 000 indb. L. *Weibull* anser dem for identiske med indehavere af ejendomme, hvad der fører til et næsten dobbelt saa stort tal, ca. 56 000. Hvilken af de to opfattelser er nu den rigtige? *Weibull* bygger paa en strengt logisk analyse af Hallandslistens kamerale natur, og efter den foregaaende udvikling skulde der heller ikke være noget usandsynligt i, at folketallene har været ens i 1232 og 1750. Alligevel maa forklaringen af rent statistiske grunde erklæres for urigtig. For det første ser det besynderligt ud, at et antal af jordbrug paa 92—9300 i 1232 i tiden til 1662 skal være sunket til mindre end det halve, og opgørelsen

her til 4100 maa anses for fuldstændig sikker. Afgørende er imidlertid en undersøgelse af sognestørrelsen; det er fuldstændigt urimeligt og uden holdepunkter i sognenes bygningsstruktur, at de hallandske sogne i 13. aarhundrede skulde have rummet over 100 gaarde, mens maksimum af herredsgennemsnit fra alle landets egne i 16. aarhundrede ligger paa ca. 40 gaarde pr. sogn (se tabellen s. 47); med den beregnede tilbagegang giver det højst 50—60 gaarde pr. kirke i 13. aarhundrede. Derimod stemmer Velschouws gamle opfattelse: rustici = voksne mænd, ypperligt med de statistiske kendsgerninger, idet en beregning giver ca. 5300 gaarde i Halland i 13. aarhundrede mod de 4100 i det 17. (en tilbagegang paa ca. 25 %) og ca. 60 brug pr. kirke. Af rent statistiske grunde maa denne forklaring derfor opretholdes*.

Det andet problem: ud fra forholdene i Halland at beregne tallene for hele riget, har man løst efter to vidt forskellige principper; ofte har man opereret med samme befolkningsudvikling for alle landsdele og sat Hallands procentdel i 1232 = procenten i det 18. aarhundredes folketællinger. Den paaviste forskel i udvikling indenfor de enkelte landsdele, især forskydningen fra vest til øst, umuliggør denne metode. Nøglen til beregning fra Halland til riget maa derfor søges i inddelinger fra tiden, der synes ensartede for hele landet. Af saadanne har man kun Knytlingasagaens oplysninger om kirketal og skipæntal i de danske stifter (kap. 32); disse oplysninger stammer sikkert fra nedskriftstiden, ca. 1260, selv om de er indføjjet i beretninger fra ca. 1100. Af disse har allerede Velschouw benyttet skipæn-tallene til sin beregning.

Kildeforholdet til Knytlingasagaens meddelelser er ikke oplyst og tallene ikke helt identiske i de to hovedredaktioner, gennem hvilke sagaen er overleveret. Yderligere varierer maaden at skrive tallene paa for de enkelte stifter; snart anvendes den islandske skrivemaade (antallet af tiere og hundreder) og snart den romerske (romertal), og undertiden er de to metoder blandet sammen. Man har derfor ikke kunnet blive enige om hundredernes størrelse, om de er storhundreder (= 120) eller almindelige hundreder (= 100), men da der angives saavel 10 som 12 «tiere» forekommer det mig dog sandsynligst, at der regnes med storhundreder**. Derved faar man

* Hvad resultatet af Weibulls antagelse vilde føre til for landets samlede folketal, er omtalt s. 46.

** Knytlingasagaens tal kan ikke være paalidelig i enkeltheder, idet det er umuligt at faa de enkelte stifters kirketal til at stemme nogenlunde overens med optællingen af kirker; selv om man regner med en omlægning af stifter, er det umuligt at bringe overensstemmelse til veje mellem Øerne paa den ene side og Jylland paa den anden. Maaske er forklaringen den, at der snart regnes med storhundreder, snart med almindelige hundreder. Ved beregninger for hele riget har jeg dog anset tallet i Knytlingasaga for tilstrækkeligt paalideligt, men ved fordelingen paa mindre omraader maa man foretrække de rekonstruerede kirketal fra tabellen s. 20.

da ogsaa det sandsynligste kirketal, 2798 kirker for hele det daværende Danmark eller ca. 1910 i det egentlige Danmark, der naar købstadkirkerne trækkes fra svarer ganske godt til de 1729 landsbykirker ifølge min undersøgelse (se tabellen s. 20). Det tilsvarende skipæntal er, naar der ligeledes regnes med storhundreder, 950 for hele riget, eller i gennemsnit omtrent 1 skipæn for 3 sogne, og saaledes fordelt, at de for de enkelte stifter kun varierer mellem 2.4 og 3.6.

Undersøger man imidlertid forholdet mellem skipæn og kirker i Halland, afviger forholdet stærkt fra det øvrige land, idet Hallandslistens 18 skipæn maa fordeles paa ca. 90 sogne, hvad der giver 5 sogne pr. skipæn. Beregnet i forhold til skipæntallet omfatter Halland saaledes 1.9 % af hele riget, mens det efter kirketallene derimod udgør 3.2 %. At vi af disse to forskellige tal skal vælge det største, ligger udenfor enhver tvivl; allerede Kr. Erslev har paavist, at det hallandske skipæn svarer til et større omraade end det normale, og tallet paa «rustici» i de hallandske herreder viser, at sognene i Halland ikke kan være mindre end det gennemsnitlige danske sogn. Derved faar man følgende tal, idet normalsogn og Velschouws opfattelse af «rustici» hænger ubrydeligt sammen:

Befolkningen i hele det *daværende Danmark* = $\frac{92 - 9\ 300 \times 100}{3.2} =$
 ca. 290 000 rustici, svarende til en samlet bondebefolkning paa ca. 1 mill. indb. og et *gaardtall* paa ca. 165 000. Og for det *egentlige Danmark*: 175—200 000 «rustici» eller 622—682 000 indb. og 102—112 500 brug, alt efter som man anvender sagaens tal eller min rekonstruktion, idet det omregnet pr. *normalsogn* giver: 102—03 «rustici», ca. 360 indbyggere og ca. 60 brug.*

En slags kontrol har vi i talforholdene for Falster. Her var der umiddelbart før reformationen 44.1 gaard i gennemsnit pr. sogn, hvad der betyder en tilbagegang i forhold til normalsognet i 13. aarhundrede paa 27 %, og udmærket svarer til en nedgang i dyrket areal paa 25 %. Gaardtallene pr. sogn for de forskellige omraader fra 16. aarhundrede fremgaar iøvrigt af tabellen s. 47. For de nordfynske herreder er det gennemsnitlige gaardtal 34.3, hvad der vilde betyde en tilbagegang paa ca. 40 %. For herrederne i Viborg stift er gaardtallene pr. sogn meget lave, i gennemsnit 16. Dette kunde tyde paa mindre sogne i Jylland end paa Øerne; men det er netop de herreder omkring Viborg, hvor heden voksede frem, saa her var en katastrofal nedgang at vente, og dertil kommer at skattemandtallene

* Tages det hallandske skipæn og det dermed forbundne store sogn (Weibulls fortolkning af «rustici»), faas 480—490 000 «rustici», der giver en befolkning paa 2.9 mill. indb. for hele riget, og for det egentlige Danmark 325—330 000 «rustici» og næsten 2 mill. indb., eller betydeligt mere end den nuværende landbefolkning, lidt over 1.5 mill. indb.

Sognestørrelse og bebyggelsestæthed.

	Kirke- tal	km. ²		ialt	pr. kirke	pr. km. ²
Halland 1232	c. 90	4 921	«Rustici» . . .	92-9300	102-03	1.8
— 1750			Folketal . . .	57 707	64.1	1.2
Falster 1524—25 . . .	27	502	Brug	1 192	44.1	2.4
— c. 1530—40 . . .			Tiendeydere	1 248	46.2	2.5
— c. 1650			Brug	1 474	54.6	2.9
Laaland 1524—25 . .	64	1 220	Brug	3 043	47.6	2.5
— 1662			»	3 961	61.9	3.2
6 nordfynske herre- der c. 1500	67	1 113	Brug	2 291	34.2	2.1
6 nordfynske herre- der c. 1500			»	2 410	36.0	2.2
Viborg stift (9 herre- der) 1524—25 . . .	129	2 222	Brug	2 058	16.0	0.9
Viborg stift (9 herre- der) 1651			»	2 662	20.6	1.2

her ikke synes saa fuldstændige som de øvrige, saa gaardtallet sikkert i virkeligheden har været noget større. I andre egne af Jylland har sognenes størrelse i 16. aarh. ikke været meget mindre end Øernes: i slutningen af aarhundredet var gennemsnitstallet for 155 sogne i Ribe stift 34 brug og 47 tiendeydere, og for 12 nørrejske herreder er de tilsvarende tal fra samme tid 36 brug og 40 tiendeydere. Fra den første samlede opgørelse over gaardtal fra hele landet i midten af 17. aarhundrede, 1651 (og delvis 1662), faar man et paalideligt udtryk for sognestørrelserne: paa Øerne 42 gaarde mod 28 gaarde i Jylland eller i samlet gennemsnit 33.4 gaard pr. middelalderligt sogn.

At slutte fra den egentlige landbefolkning til det totale antal mennesker er fuldstændig umuligt. De stænder, der skilte sig ud fra bondestanden, har dog været meget faatallig. *Adelen* kan saa tidligt sikkert højst have udgjort een familie pr. sogn, mens der i senmiddelalderen var mange sogne med flere adelige husstande. De gejstlige var ugifte, men havde ofte egen husstand; der var først en meget faatallig højgejstlighed, især ved domkapitlerne; dernæst var der sognepræsterne, der ofte betjente et par sogne hver, og endelig var der klostergejstligheden (før 1300 ialt ca. 100 klostre). Noget talrigere var borgerstanden i de ca. 60—70 middelalderlige købstæder, der dog sikkert i gennemsnit ikke har rummet mere end 2—3 gange saa mange mennesker som et landsogn. Tilsammen kan

disse tillæg i Valdemarstiden ikke beløbe sig til meget mere end tiendedelen af landbefolkningen. I løbet af de følgende 3 aarhundreder indtil reformationen er disse klasser vokset stærkt, ikke blot fordi bondetallet er dalet men utvivlsomt ogsaa forøget i absolut tal. Mens folketallet i Valdemarstiden antagelig har ligget en del over 1 million, er det derimod inden reformationstiden sunket betydeligt under millionen. Dette fald i senmiddelalderen er ikke enestaaende; tværtimod, det bekræftes af undersøgelser i alle nord- og vesteuropæiske lande, Sverige maaske undtaget.

6. VANDRINGER I YNGRE MIDDELALDER.

I yngre middelalder, hvor det var saa vanskelig at faa gaardene besat, har der ikke været noget befolkningspres til at tvinge den danske befolkning ud for at søge livsmuligheder andet steds. Samlede udvandringer eller bortdragen i stort tal er der heller aldrig tale om. I de nordtyske byer træffer vi hist og her navne, der kun kan tydes som danske, især tilnavne, f. ex. «Dane» eller stedsangivelser: «de Hafn», «von Helsingborg», «Flensborg», «Aalborg» o. s. v.; men det har sikkert kun været i forholdsvis sjældne tilfælde, at danske borgere og bøndersønner har slaet sig ned som købmænd eller haandværkere i udlandet. Strømmen har for disse stænder været stærkere den modsatte vej.

Kun for overklasserne var der ekspansionsmuligheder. Unionen med Sverige og Norge bød her nye muligheder, idet danske prælater og især adelige ved siden af tyskere blev ansat i ledende stillinger som bisper, slotshøvedsmænd og almindelige lensmænd. For adelen var de gamle grænser dog allerede brudt før Kalmarunionen; mange slægter havde, især ved indgifte, skaffet sig gods og slægtsforbindelser i to eller alle tre riger, saaledes at der var opstaaet et interessefællesskab mellem Vester-götland, Sydøstnorge og de skaanske provinser, især Halland.

Allerede kort efter unionen var de danske lensmænd i overtal i det sydligste og den mellemske del af Sverige; af 27 kendte lensmænd anfører Kr. Erslev³⁵ 3 svenske, 10 tyske men 14 danske. I de fjernere egne af Sverige var forholdet omvendt: 10 svenske mod 3 danske. Erik af Pommern gik endnu videre i anvendelse af danske embedsmænd i Sverige, men derved blev den svenske modstand for haard. Ogsaa private danske adelige vandt indpas i Sverige, mens til gengæld kun ganske faa svenske overskred grænsen. De danske ikke alene vandt gods og slog sig ned i Sverige; de indgiftede sig ogsaa i den svenske adel, saa mange slægter spaltedes i en dansk og en svensk. Den rent svenske slægt Svarteskåning stammer som navnet allerede antyder fra Skaane, og af de spaltede skal nævnes saa betydelige slægter som Thott, af hvilken et mindretal af de bekendte

Axelssønner gik til Sverige, og den svenske Gyllenstierna, der er en sidegren af de danske Gyldenstjerner.

I Norge blev udviklingen anderledes; man begyndte med forholdsvis faa danske lensmænd, men endnu før reformationen var faktisk alle hovedlen paa danske hænder, og samtidig var den danske adel ved at fortrænge den norske højadel, efter at den ved hyppigt indgifte havde akklimatiseret sig.

Fordanskningen af kirken mislykkedes fuldstændig i Sverige, hvor kun enkelte af dansk fødsel naaede bispestolen. I Norge gik det lettere; allerede dronning Margrethe fik 3 af de 7 bispestole besat med danskere. Den stærkeste fordanskning af den norske kirke fandt dog først sted efter reformationen, hvor den ogsaa omfattede den lavere gejstlighed. Hverken for Norge eller Sverige synes indvandringen i de lavere stænder at have været mere end tilfældig i middelalderen; det store danske indslag i det norske borgerskab er sikkert først begyndt i slutningen af 16. aarhundrede, efter at hanseaternes rolle var udspillet.

Af *indvandringen*³⁰ har vi i kap. 4 betragtet forholdene i Sønderjylland. Den sene indvandring af ganske fremmede elementer: hollænderne (henved 200 familier) paa Amager under Christian II og de fremmede racer, tatterne og jøderne, der begynder deres indvandring paa reformationstiden, kommer ikke i betragtning her, da de ikke er af betydning for middelalderen. De udlændinge, der finder optagelse i de danske samfund, er fortrinsvis tyskere, især indenfor adel og borgerskab. Betydningen af dette fremmedelement er langt større økonomisk og kulturelt end talmæssigt. Det bliver ingensinde stærkere, end at det er muligt at assimilere det i løbet af nogle generationer, nationalt ved sprog- og sindelagsskifte, og race-mæssigt ved indgifte.

Den tyske indvandring af adelige³⁷ begynder allerede i 13. aarh. og bestaar især af holstenske adelige, for hvem Sønderjylland bliver broen til kongeriget. Den vej vandrede først slægterne Krummedige, Sehested og Skinkel og senere Limbek og Ahlefeld, mens andre som v. d. Wisch og Pogwisch praktisk talt aldrig naaede nord for Kongeaaen. Allerede i begyndelsen af 14. aarhundrede følte de danske stormænd den tyske konkurrence haardt, og rettet imod den fik de i Kristoffer II.s haandfæstning indføjet den bestemmelse, at der ikke maatte indsættes gejstlige eller lensmænd, der ikke var det danske sprog mægtige. Denne danske reaktion blev fuldstændig sprængt af holstenervældet under de holstenske grever, Gert og Johan. Mens slotshøvedsmænd og fogeder endnu under Kristoffer II fortrinsvis havde været danske, blev de nu næsten rekrutteret fra de tysk-holstenske adelige: af 15 kendte slotshøvedsmænd er kun 2 af gammel dansk slægt. Et andet forhold vidner endnu stærkere om betydningen af

tyskernes indtrængen; af 60 undersøgte godsoverdragelser i aarene 1327—40 har i hvert fald de 10 modtagere været tyskere eller holstenere.

Under Valdemar Atterdag og hans datter, dronning Margrethe, fortsatte indvandringen, idet disse paa grund af deres stadige modsætningsforhold til den danske adel bedre kunde regere med fremmede fogeder og embedsmænd; til tider var mere end halvdelen af slotshøvedsmændene og de større lensmænd udlændinge. Under dem fortsatte indvandringen af holstenske adelige f. ex. slægter som Brockenhus og Grubendal, men nu begyndte ogsaa en indvandring af slægter fra Nordtyskland, fra Mecklenburg (Podebusk, Moltke og Kabel) og fra Pommern.

Ja selv en saa danskklingende slægt som Ulfstand er tysk af oprindelse; den indvandrede i det 14., men tog først slægtsnavn i det 16. aarhundrede. I følge en undersøgelse af Kr. Erslev omfatter adelige af tysk fødsel eller tysk afstamning et par hundrede — en ganske anelig procent, hvis betydning bliver saa meget større, som de alle maa henregnes til højadelsslægterne.

Den tyske invasion blev bragt til ophør under den fremmede kong Erik af Pommerns kraftige nationale politik; af betydende slægter i hans tid kom kun Hardenbergerne ind foruden de to tidligere slesvigske slægter: Rønnow og Krummedige. Den samme politik fortsattes under Kristoffer af Bayern, ligeledes en fremmed. Kun slægten Parsberg optoges i hans tid; den nedstammer fra hofmesteren Christoffer Parsberg, som kongen tog med sig fra Bayern. Rækken af indvandrede slægter slutter for middelalderen med de to slægter v. Mehlen i 1478 og Arenfelt i 1503. Alle de tyske slægter indgiftedes og assimileredes med de danske slægter, og de fleste af dem regnede sig selv for — og blev regnet for — at være gammel dansk adel i hvert fald før reformationstiden, og i Kristian II.s haandfæstning er disse indvandrede slægter selv med til at hindre ny indgifte af slesvig-holstenske adelige i danske slægter, idet medgift i jord forbydes dem.

Indenfor kirken og videnskaben var Danmark i det store og hele blevet selvforsynende. Praktisk talt alle bisper fra senmiddelalderen var rent danske. Undtagelserne er ikke flere, end de kan opregnes: blandt ærkebisperne Isarn (fra begyndelsen af 14. aarh.), der havde været pavelig nuntius, og under Kristian II 200 aar senere først westfaleren Didrich Slagheck og derpaa Eggert Durkop, der ligeledes var tysk. Med undtagelse af Slesvig, hvor der fandtes adskillige holstenske adelige og bremerklerke paa bispestolen, var alle danske bisper ellers danskere, idet kongen med held modsatte sig pavens indgreb. Blandt den lavere gejstlighed var praktisk talt alle sognepræster indfødte, og selv domkapitlerne kan opvise forbavsende faa fremmede; pavernes talrige provisioner og reservationer for mænd fra

kuriens nærmeste omgivelser har i virkeligheden været rent formelle; det var en metode til at skaffe dem indtægter, idet de afstod embedet til en dansk gejstlig imod en klækkelig erstatning. — Indenfor centraladministrationen fandtes der i slutningen af middelalderen ikke saa faa fremmede, saavel i de overordnede stillinger som kammermestre og kongelige kanslere som i lavere sekretærstillinger, ligeledes blandt hoftjenere og krigsknægte.

Langt den talrigste indvandring fandt dog sted til byerne, hvor det ogsaa fortrinsvis var tyskere der kom. Selv om indvandringen aldrig blev saa stærk, at det tyske borgerskab fik officiel ligestilling med det danske, udgjorde det dog i mange byer et meget betydeligt indslag. De forskellige bølger i indvandringen lader sig sikkert meget vanskeligt kronologisk fastlægge, og kun et enkelt moment skal her paapeges, betydningen af Skaanemarkedets opløsning og spredning i aartierne omkring 1400. Dette medførte, at de hanseatiske købmænd i langt større tal kom direkte til praktisk talt alle landets købstæder, mens de tidligere havde indskrænket sig til byerne ved Øresund. Handelsvirksomheden førte med sig, at de opholdt sig i byerne i længere tid som «gæster» og «liggere», og efterhaanden fik et større eller mindre antal af dem grund og borgerskab i Danmark. Indkorporationen af de tyske handelsmænd fremmedes af den danske regering, i hvert fald siden Erik af Pommerns handelsforordning af 1422.

Udbredelsen af de tyske købmænd belyses sikkert bedst gennem udbredelsen af deres gildemæssige sammenslutninger⁸⁸. Fra gammel tid var det tyske element stærkest i Øresundsbyerne, og næsten til dem alene indskrænkede de rene tyske gilder, de saakaldte «Tyske kompagnier» sig; medlemmerne var fortrinsvis købmænd, men ogsaa andre, og omfattede ved siden af de bofaste borgere ogsaa løsere handelsknægte og tilfældige tyske gæster. Den ældste kendte skraa, fra 1329, stammer fra Malmø, der langt ned i tiden var den vigtigste handelsplads ved Sundet, og utvivlsomt den med det stærkeste tyske præg. En praktisk talt samtidig skraa, fra 1330, kan derimod ikke lokaliseres til nogen bestemt by. Det vigtigste kompagni blev det københavnske, der sikkert har eksisteret rum tid før den bevarede skraa fra 1382, og som siden 1443 førte en fortvivlet kamp for sin eksistens imod regering, magistrat og de indfødte Københavnerkøbmænds «Danske kompagni». Endnu fra 14. aarhundrede kan de tyske kompagnier fra Rønne paa Bornholm og Ronneby i *Bleking* sikkert dateres, men adskillige andre er sandsynligvis lige saa gamle. I alt kendes der tyske kompagnier fra 11—12 forskellige danske byer, af hvilke de 5 eller 6 ligger direkte ved Øresund (foruden de nævnte i København og Malmø: i Falsterbo, Landskrona, Kjøge og maaske «kompagniet» i Helsingborg). 3 laa ved de skaanske provinsers sydkyst (foruden Ronneby, Cimbrishamn og Ystad), 2 paa

Bornholm (Neksø og den tidligere nævnte Rønne) og desuden Næstved i Sydsjælland.

Kun her, hvor de tyske købmænd kom, tidligst og i størst tal, dannedes de tyske kompagnier. I de øvrige egne af landet begynder den egentlige indvandringsperiode først o. 1400, og kun i Odense blev tyskerne talstærke og mægtige nok til at danne en selvstændig sammenslutning; det fik her det mere moderne navn «Elendegilde» (d. v. s. gilde for fremmede), der blev forbillede for det senere trefoldighedsgilde for de danske købmænd paa samme maade som de «Tyske kompagni»er var blevet det for de forskellige «Danske kompagni»er.

I alle andre danske byer maatte tyskerne derimod træde ind i de danske købmandsgilder under lige vilkaar; i hvert fald i Aalborg, i «Guds legems lav», var antallet af tyske medlemmer saa stort, at det tyske element blev retsligt ligestillet med det danske, i styrelsen fik de hver sin oldermand og i udvalgene lige mange medlemmer. De bevarede medlemsfortegnelser viser ogsaa en nogenlunde ligelig fordeling af tyske og danske navne, og efter reformationen, hvor bogføringen af gildets «liber uiuorum» holder de to grupper strengt adskilte, viser en optælling for de første 40 aar, 1536—75, den samme jævnbyrdighed, 483 danske mod 424 tyske, men med aftagende tendens for tyskerne, der endog havde en ringe overvægt i de to første aartier. En del af de opførte, sikkert fortrinsvis blandt tyskerne, er dog ikke fast bosiddende borgere i Aalborg, men gæster eller maaske blot handelsforbindelser.

Oprindelsen til de danske byers borgerskab og dets forskellige herkomst er endnu ikke undersøgt, saa en nøjere bestemmelse af det tyske elements omfang i de enkelte byer foreløbig ikke kan opstilles. Et almindeligt kendskab til et stort men spredt materiale fra bytingsvidner, lister over grundejere, gildebrødre o. s. v. bekræfter dog, at det tyske element har været talrigest i de ovennævnte byer. Dog findes der ogsaa et meget stort tal tyskere i Ribe og alle de sønderjyske byer, mens et mindre indslag findes i byer som Varberg, Halmstad, Roskilde, Slagelse og Nakskov. Lister over borgmestre og raadmænd synes endvidere at godtgøre, at det tyske element har været langt mindre fremtrædende i raadet end i det almindelige borgerskab. I langt de fleste byer har alle magistratsmedlemmerne været danske; kun i Malmø, København og Aalborg har tyskerne været fremtrædende i raadet, men der forekommer dog ogsaa en del tyske navne i magistratslisterne for Odense, Ribe, Slagelse og især i ældre tid i Roskilde.

De indvandrede herkomst er ligeledes kun meget fragmentarisk oplyst. Sikkert har dog Lübeck for Danmark som for hele Østersø-området været den store udfaldsport for indvandringen. En del har direkte angivelse om at være fra Lübeck, mens andre har karakteristiske lybske slægtsnavne

som Oldendorp, Grote, Finke og Kempe; atter andre maa ifølge deres tilnavne stamme fra Lübecks baglande, Westfalen og Sachsen, saaledes borgere med navne som Westfalen, v. Rhin, v. Kjøln, Stassburg, Osenbrygge, Risenberg, Buckenberg, Minden o. s. v. Men der kom ogsaa indvandrere fra de mecklenburgske byer, f. ex. borgere med tilnavne som Rostock, Stralsund (v. Sunde) og Greifswald, mens andre havde faaet et helt landskab som tilnavn, saaledes slægterne Oldenburg, Mekelnborg, Brandenburch og Pomerink.

Men tilnavnene taler ogsaa om vestlige forbindelser, i Ribe hele middelalderen igennem, i de øvrige byer, især Aalborg og København, fra senmiddelalderen, saaledes navnene Bremen (Bremer), v. Brügge, en meget udbredt og anset slægt i Aalborg Brabander, endvidere Deventer, Grønninghen (d. v. s. fra Groningen), Hollænder o. s. v. — Indvandringen fra England synes derimod praktisk talt ophørt; det kan dog nævnes, at Erik af Pommern gav engelske købmænd lov til at bosætte sig i det nyoprettede Landskrona; derimod findes der en del skotter: i Helsingør maa der have levet en hel lille koloni, der har samlet sig til gudstjeneste om et alter til den skotske helgen Ninianis ære. I Roskilde kendes mange af navnet Scotus, ligeledes nogle fra København; derimod maa man ikke lade sig forlede til at tro, at tilnavnet Skotte altid peger paa skotsk herkomst — de fleste er sikkert en forvanskning af tilnavnet Skytte.

For enkelte byer, København samt Flensborg og Slesvig i Sønderjylland, findes nogenlunde fuldstændige lister over grundejerne³⁹, gennem hvis navne det er muligt at faa et vist udtryk for det fremmede borgerskabs omfang. I Roskildebispens jordebog findes en fortegnelse over 6—700 grunde i København fra ca. 1380; af dem har langt de fleste rent dansk navnepræg, de fleste patronymer, andre med stillingsbetegnelser og atter andre efter herkomst. Blandt disse navne har jeg kun anført ca. 30 med typisk tyske navne, og selv om dette tal skal øges med enkelte navne blandt stillingsbetegnelserne, bliver omfanget sikkert ikke meget mere end disse 5—6 %. Efter matriklen for Flensborg var endnu i 1436 efter navnene at dømme kun omkring en fjerdedel af grundejerne tyske, mens forholdet nærmest har været omvendt i Slesvig by, hvor i 1406 kun omkring 20 % af navnene paa grundejerne har dansk præg. I løbet af det følgende aarhundrede er procenten paa tyskere dog sikkert steget stærkt, men før middelalderens udløb har vi ikke materiale til at bestemme omfanget af fremmedelementet eller fremmedindvandringen.

Om de *indre vandringer* er der kun lidt at sige. Enhver mulighed for kvantitative angivelser synes udelukket. Højadelen og -gejtigheden blev efterhaanden uden egentligt slægtshjem, idet den tog bopæl efter len og embeder, saa slægtens medlemmer spredtes over hele landet. Derimod kan

adskillige lavadelige væbnerslægter være nøje knyttet til ganske bestemte smaa omraader gennem aarhundreder; det gælder slægter som Vognsen. Friis og Frost i Vendsyssel og Thy, slægter som Baad, Venstermand og Falster paa Laaland-Falster, Budde, Hvedeaks og Mylting paa Langeland og mange flere.

Hvor hjemmebundne de andre stænder har været, er et fuldstændig ubesvaret spørgsmaal; for landboerne er det umuligt at løse, for byerne kan der sikkert fremskaffes ret gode holdepunkter. Her maa der nøjes med visse antydninger. Borgerskabet synes at have været ret løst knyttet til hjembyen; i skifter nævnes der ofte arvinger fra 2, 3 eller flere fremmede købstæder, og ligeledes viser skifter hyppige vandringer fra land til by, men heller ikke sjældent tilfælde paa livsarvinger efter borgere, der findes i landsbyer. Mens forbindelser mellem forskellige byer indbyrdes ikke lader sig binde af afstanden, er forholdet mellem land og by dog normalt meget snævert lokalt begrænset.

Tilnavne efter herkomststed giver en broget mosaik af sammensætningen af befolkningen og af vandringerne. For grundejerne i København er det efter Roskildebispens jordebog umuligt altid at adskille, hvornaar en lokalitet i tilnavnet angiver, at vedkommende er hjemmehørende der, men ejer grund i København, og hvornaar han faktisk er københavnsk borger, saa navnet kun angiver slægtens udspring. Foruden de tyske navne med lokaliteter fra Pommern til Westfalen og Holsten kan der dog spores forskellige kredse for tilflytning; der er borgere med navne fra sjællandske landsbyer: nære som Brønshøj, Solbjerg og Husum samt Amager eller fjernere som Tybjerg, Lindebjerg og Skoverud. Der er endvidere indvandrere fra andre købstæder, naturligt nok fortrinsvis sjællandske som Køge, Holbæk og Næstved, men ogsaa jyske som Ribe, Hjørring og Skave (Ska-gen), og endelig er der borgere, der har faaet navn efter den provins, hvorfra slægten stammer: Jyde, Fynbo og Skaaning. Lignende forhold, en stærk tilgang fra oplandet og en svagere fra de fjernere byer og egne, der kun er ganske naturlige, findes i alle andre byer, saa vidt kilderne kan oplyse det.

Ved tilnavne fra andre provinser, hvor den talte dialekt muligvis som i senere tid har været afgørende for tilnavnet, tyder tilnavnet i sig selv paa, at indvandring har været af en vis sjældenhed. Bemærkelsesværdig er et enkelt forhold i hyppigheden. Jyde er naturligt nok det langt hyppigste tilnavn, og det findes desuden meget ofte brugt paa mænd, der vitterligt har været bosiddende i Jylland (borgere i byer, et par herredsfogeder og en række bønder); det kunde tyde paa en tilbagevandring, efter at navnet er blevet slægtsnavn. Meget hyppige er ogsaa Skaaning og Fynbo (eller Fyn); disse findes som Jyde anvendt i alle landets egne, i by som paa

land. Tilnavnet Laale (fra Laaland) findes næsten udelukkende paa Sjælland, mens Falster er en adelsslægt med hjemsted paa Falster — altsaa muligvis ikke udvandret. Ogsaa mindre omraader anvendes: en Samsing findes i Vejle, Thyboer findes rundt om i Jylland, en Alsing og en Angelbo i Flensborg o. s. v. Eksemplerne er utallige. Kun een provins anvendes med meget stor sjældenhed: *Sjælland*. Af tilnavne med udspring herfra har jeg foruden den gamle adelsslægt Sjøllandsfar ialt kun fundet 5: 2 i København (en hof tjener og en almindelig borger), andre 2 i Aalborg samt en skaansk bonde. Dette kan være en tilfældighed, men det kan ogsaa tyde paa, at vornedskabet har virket som et stavnsbaand for den sjællandske bondestand.

LITTERATUR OG NOTER.

En samlet fremstilling af Danmarks befolkning i middelalderen findes ikke, men spørgsmaalet er behandlet i de samlede fremstillinger i *Danmarks Riges Historie* I—II, Khvn 1897—1905 (DRH), *Det danske Folks Historie* I—III, Khvn 1927—28 (DFH) og *Erik Arup: Danmarks Historie* I—II, Khvn 1925—1932 (Arup, DH).

¹ Efter meddelelse af museumsinspektør *Johs. Brøndsted* er der en saa stor kulturcæsur mellem bronze- og jernalder, at en indvandring ikke er udelukket (sml. NK I 12); derimod er kulturudviklingen ubrudt fra sten- til bronzealder; sml. DFH I s. 217 f., 208.

² *C. Weibull* i *Historisk Tidskrift för Skåneland* VII, Lund 1921, s. 338 ff. og *Sture Bolin* i *Scandia* IV, Lund 1931, s. 238 ff.; om Jellingestenene desuden *Lis Jacobsen* i *Scandia* IV, 1931, s. 184 ff.

³ *King Alfreds Orosius*, ed. H. Sweet, London 1883, s. 19 f. *Sv. Tunberg* i *NTLett* 1935 s. 262 ff. Traktaten aftrykt i *Sveriges Traktater* I, Sthm 1877 ff., s. 45 ff.

⁴ Cfr. især *Johs. Steenstrup: Danmarks Sydgrænse* (Indbydelsesskrift til Khvns Universitets Aarsfest 1900) der dog er forældet paa mange punkter.

⁵ Dialekterne: *GldGr* I s. 11. *Johs. Brøndum-Nielsen: Dialekter og Dialektforskning*, Khvn 1927, s. 65, 69, 91; sml. s. 49; *Mar. Kristensen: Nydansk*, Khvn 1910, passim. — Runesproget: *Wimmer, Hdg* s. 36 f. — Maalkærner: *Sv. Aakjær* i *DFH* I s. 91 ff. med yderligere henvisninger.

⁶ *Imod Meitzen* især *Alb. Hömberg: Die Entstehung der westdeutschen Flurformen*, Berlin 1935; for Danmark *Sv. Aakjær* i *Bidrag til bondsamfundets historie II*, ISKF A: XV, Oslo 1933, s. 109—82, især kortbilaget; sml. *N. Overgaard: Vestjyllands Oldtidsbebyggelse* (Jyske Samlinger 5. R I, Aarhus og Khvn 1932, s. 88 ff.): «*Enkeltgaard eller Landsby er et Naturens Bud.*»

⁷ *H. V. Clausens* -lev-teori i *ANO* 1916.

⁸ Svensk indvandring i Syddanmark: *Bedst Knud B. Jensen: Vikingespor i Syddanmark*, DF III, 1929, s. 59—65 med redegørelse for tidligere behandlinger. Sml. NK I 102 f.

⁹ Om stednavneforskningen: især *Johs. Steenstrup: De danske Stednavne*, Khvn 1908, HTD 6. R. V s. 313 ff. og 6. R. VI s. 353 ff. — *Sigurd Nygaard* i HTD 7. R. I s. 82 ff. og især *H. V. Clausen: Studier over Danmarks Oldtidsbebyggelse*, ANO 1916 s. 1—226, med 11 kortbilag. — Kritik af de forskellige bebyggelseshistoriske metoder af *Vilh. la Cour* i hans disputats *Sjællands ældste Bygder*, Khvn 1927 s. 10—16. *Stednavneudvalget* har publiceret *Samsø's Stednavne*, Khvn 1922, *Frederiksborg Amts Stednavne*, 1929 og delvis *Sjælland's Stednavne*. En fortegnelse over medarbejdernes arbejder i *Stednavneudvalget gennem 25 Aar*, Khvn 1935.

¹⁰ Stednavneoversigten efter *Gunnar Knudsens* oversigt i *Traps Danmark* I, Khvn 1919, s. 30 ff.

¹¹ Om herredsinddelingen: *Oluf Nielsen: Sysselinddelingen*, Khvn 1867. *Johs. Steenstrup: Nogle Undersøgelser over Danmarks ældste Inddeling*, Oversigt over Vid. Selsk.s Forh. 1896 s. 375—404. *Sv. Tunberg: Skandinaviens äldsta politiska indelning*, Sthm 1911. *Sv. Aakjær: Om det olddanske Herred og Sogn*, i *FestskrErslev* s. 1—30. *Henrik Larsen: Herreder og Herredsgrenser i Jylland*, Jyske Samlinger 5. R. II. For Vestjylland N. Overgaard i *Jyske Samlinger* 5. R. I s. 94 ff. — Om *Velschow's* beregning HTD Bd IV s. 11 ff. — *Kong Valdemars Jordebog* udg. fototypisk, bogstavret og i oversættelse af Sv. Aakjær, Khvn 1926 ff. (Kommentaren ikke afsluttet.) Et herredskort for middelalderen er udarbejdet af *Johs. Steenstrup* (ogsaa aftrykt i DRH I s. 452, DFH II s. 32 og Arup, DH I s. 80) men er ikke paalideligt i enkelt-heder, idet det meget hyppigt anvender moderne grænser; sml. Aakjær's herredskort for slutningen af 17. aarh. (ISKF A :XV.)

¹² Om torpprocenten i Koldinghus og Viborg amter: *Sv. Aakjær* i Fortid og Nutid, Bd X, Khvn 1934, s. 224.

¹³ Sml. *Sønderjyllands Historie* I, Khvn 1930—31, s. 211. *Vilh. la Cours* behandling af torperne paa grundlag af en utrykt afhandling af mag. art. *Kr. Hald*. — Om rød-byerne sml. *Mar. Kristensen* i *Fra Københavns Amt*, 1912 s. 137 og *Johs. Steenstrup* i HTD 6. R. VI s. 365 n. 2.

¹⁴ Grundlaget hos *Sture Bolin* i *Scandia* II, 1929, s. 199—214, 225—228.

¹⁵ Om bol, plovtal og skyldsætning sml. *Johs. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog*, Khvn 1873, s. 47—66, *Kr. Erslev: Valdemarernes Storhedstid*, Khvn 1898, s. 23—66. — *Sv. Aakjær: Kong Valdemars Jordebog*, 4. Hæfte, Khvn 1934, Kommentar s. 3—10 og NK XXX s. 229—37. — Forf. kan ikke overalt følge Sv. Aakjær's talrekonstruktioner.

¹⁶ Om Falsterlisten: *Steenstrup*, a. a. s. 416 ff.; *Kr. Erslev*, a. a. s. 117—129, 292—297. *L. Weibull: Liber census Daniae. Kung Valdemars jordebok*, Khvn (tr. Lund) 1916, s. 129—33. Arup, DH I s. 278 ff.

¹⁷ *Steenstrup*, a. a. s. 416 ff. *Aakjær* i *FestskrErslev* s. 18—27. Sml. *Hal Koch: Danmarks Kirke i den begynde Højmiddelalder* II, Khvn 1936 s. 117.

¹⁸ Om Adam af Bremens kirketal sml. Arup, DH I s. 150, der ud fra en noget anden beregningsmaade, antallet af kirker pr. herred, faar 800 kirker for Danmark undtagen Nordslesvig.

¹⁹ Om kirketallene sml. *M. Mackeprang: Vore Landsbykirker*, Khvn 1920, s. 6 ff. og i *FestskrErslev* s. 203.

²⁰ Falsterlisten i *Vyb* (ed. Sv. Aakjær) s. 41—48 (overs. s. 131—37); Plovlisten smstds s. 82 (162); sml. *Kr. Erslev*, a. a. s. 292—95, 127 f. og *P. Nørlund* i *FestskrErslev* s. 160.

²¹ *Vilh. la Cour: Sønderjyllands Historie* I, Khvn 1930—1931, bl. a. s. 189—220, 249—71, 285—325 med udførlig bibliografi s. 507—30, især *P. Lauridsens* arbejder, HTD 6. R. IV s. 318 ff. og i *Daniel Bruun: Danmark, Land og Folk*, II, Khvn og Oslo (tr. Khvn) 1919. Nyere litteratur om frisernes indvandring, sml. *Anna-Elise Møldrup* i HTD 10. R. IV (1937) s. 196 ff.

²² *Fr. Schiern: Historiske Studier* II, Khvn 1857, s. 440—475. *Johs. Steenstrup: Venderne og de Danske*, Khvn 1900, s. 110 ff. — *S. f.: De danske Stednavne*, Khvn 1908, s. 43 ff.

²³ *Bisp Sven af Aarhus' testamente*, i *Testamenter fra Danmarks Middelalder* udg. af *Kr. Erslev*, Nr. 1, Khvn 1901.

²⁴ Om udvandringen til Rügen sml. *C. Hamann: Die Beziehungen Rügens zu Dänemark von 1168 bis zum Aussterben der einheimischen rügischen Dynastie 1325*, Greifswald 1933, s. 93 ff.

²⁵ *Paul Johansen: Die Estlandsliste des Liber Census Daniae*, Kopenhagen—Reval 1933, s. 681 ff., 743 ff.

²⁶ *H. M. Velschow: Om Folkemængden i Danmark i Midten af det 13. Aarh.*, Univ. Progr. 1841, optrykt i HTD IV, 1843, s. 1—54. — *Will. Scharling* i *Danmarks Statistik* I, Khvn 1885, s. 381 ff. og *Supplement*, 1891, s. 79 ff. samt *Kirketallet og Folketallet i Danmark i 13. Aarh.*, HTD 6. R. II, 1890, s. 264—318; sml. *A. D. Jørgensen* i HTD 6. R. II, 1890, s. 634—43. — *Kr. Erslev: Danmarks Folkemængde i Valdemar Sejrs Tid*, HTD 5. R. V, 1885, s. 516—71 og i *Valdemarernes Storhedstid*, s. 185 ff. — *Lauritz Weibull: Kung Valdemars jordebok*, s. 147 ff. — Arup, DH s. 200.

²⁷ *Olufs Haandfæstning i Aarsberetninger fra Geheimearchivet* II, Khvn 1854, s. 21 ff. (art. 21—25); Forordning 1396 (Aarsberetninger V s. 54 art. 6). — Laalands vil-

kaar (Aarsberetninger V s. 64 art. 9—12). — Forordning for Nørrejylland 1466 (Aarsberetn. V s. 68 art. 5); sml. *Johs. Steenstrup: Vornedskabet hos den danske Bonde*, HTD 5. R. VI s. 339—462.

²⁸ Om ødegaarde sml. dokumenter i Repert. — Roskildebispens jordebog c. 1370, SRD VII. — Skovklosters (Abbed Jeips) regnskaber bevaret i original (Skovklosters — Herlufsholms Skoles — arkiv). Lundeispens brev 1500: Repert 2. R. nr. 9147.

²⁹ Falster: Falsterlisten i *Vyb* (ed. Aakjær s. 41—48); *Kr. Erslev: Valdemarernes Storhedstid*, s. 292—95. — Frederiksborgs amt: *Frederiksborg Amts Stednavne*, passim. — Betlere i Musse h.: *Chr. Thorsen i Fra Arkiv og Museum V*, Khvn 1912—15, s. 241 ff.

³⁰ *M. Mackeprang i FestskrErslev* s. 187—210.

³¹ *C. A. Christensen i HTD 10. R. I* s. 448 f., 457 ff.

³² *Ribe Oldemoder*, udg. af O. Nielsen, Khvn 1869, s. 108 ff.; *J. Kinch: Ribe Bys Historie I*, Ribe 1869, s. 103 ff.

³³ De fleste oplysninger om de enkelte omraader efter *J. A. Fridericia i HTD 6. R. II* s. 520 ff. og *Chr. Thorsen i HTD 8. R. IV* s. 183 ff. — Tiendeforordning for Falster: trykt i *Danske Magazin 5. R. VI*, Khvn 1909, s. 274 ff. Skattemandtal fra Fyn c. 1500 og fra Viborg stift 1524—25: RA Khvn (utrykt).

³⁴ *Kr. Erslev: Fra Valdemarernes Storhedstid* s. 108, 139 og 196. *P. Lauridsen i ANO 1903* s. 58 ff.

³⁵ *Kr. Erslev: Dronning Margrethe*, Khvn 1882, især s. 253—270 og s. f.: *Erik af Pommern*, Khvn 1901, især s. 290 ff.

³⁶ Der findes ingen samlet fremstilling. Nærværende fremstilling bygger fortrinsvis paa dokumenter, til hvilke pladsmangel forbyder at henvise.

³⁷ *Thisets* oversigt i *HTD 7. R. I* s. 545 ff. og *Kr. Erslev i HTD 7. R. VI* s. 121 ff. DRH II s. 641 ff. *Erslev: Dronning Margrethe* s. 275 ff.

³⁸ Kildegrundlaget i *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer I—II* udg. af C. Nyrop, Khvn 1895—1904 og Aalborg Guds Legems Lav's «Liber uiuorum» i Viborg Landsarkiv.

³⁹ København: Roskildebispens jordebog (c. 1380) SRD VII s. 72—75; bedre i *Kjøbenhavns Diplomatarium* (udg. af O. Nielsen) Bd. I s. 92 ff. — Flensborg: *Diplomatarium Flensburgense I*. 418 ff.

NORGES FOLK I MIDDELALDEREN.

AV OSCAR ALBERT JOHNSEN.

Land og Folk. Det norske folks liv gjennom tidene er sterkt preget av landets geografiske forhold, som frembyr store ulikheter i de forskjellige landsdeler. Allerede forfatteren av den eldste sammenhengende Norges-historie, den latinske *Historia Norwegiae*¹, taler om «Norges tredobbelte bebyggelse» (de tripartito incolatu Norwegiæ), nemlig først *kystlandet* (*Zona maritima*), som går fra grensen mot Danmark ved Götaelvs utløp i Kattegat til Vegestav (= Helgenes, Sviatoi Nos) på Murmanskysten ved innløpet til Det hvite hav, dernæst *Oplandet* (*Mediterranea Zona* eller *Montana*) og endelig *Finneskogene* (*Silvas Finnorum*), en umåtelig ødemark, som fra fjorden Malangen, der ennå i det 12. århundre regnedes for Norges nordgrense, strakte sig i nordøstlig retning over hele resten av det nuværende Norge, det meste av Kolahalvøen og de finske og svenske lappmarker. På øiene gikk dog den norske bebyggelse alt i vikingetiden betydelig lenger nordover enn til kysten ved Malangen². Til middelalderens Norge hørte, foruten det nuværende Bohuslen, også Jemtland, Herjedalen, Idre og Serna, kort sagt alle de norske landskaper som i tiden omkring midten av 17. årh. kom i svensk besiddelse³.

Selve landets navn, *Norvegr* eller *Noregr*, d. e. veien mot nord, er visstnok opprinnelig navnet på seilleden langs kysten og betegnet altså, da det festnet sig som navn på landet, selve kyststripen som landets egentlige kjerne. Først ved de forskjellige landsdelers samling til et rike kan navnet *Norvegr* antas å ha fått den betydning det har i historisk tid som navn på alle rikets deler, innlandet såvel som kystlandet.

De eldste levninger av mennesker og menneskelig kultur som er funnet i Norge, går tilbake til slutningen av istiden, og de har muligvis vært rester av en ennå eldre urbefolkning, der, likesom mange planter og enkelte dyrearter, har «overvintret» på isfri steder langs kysten. Hvilken rase disse mennesker har tilhørt, vet vi ikke; men funnene viser, at de har vært utpregede veidefolk. Først med den yngre steinalder fra omkring 4 000 f. Kr. kommer husdyrene og kornet til landet, enten ved kulturpåvirkning, eller, sannsynligere, ved innvandring av germaner. Fra denne tid begynner det å

danne sig gårder. Landets bebyggelse er dog visstnok hovedsakelig foregått innenfra gjennom enkeltfamiliers utflytning og rydning; men det utelukker ikke hverken enkelte partielle innvandringer eller et stadig innsig av enkeltfamilier utenfra. Også disse innvandrere må ha vært germaner. Dette kan vi trygt slutte, selv om vi egentlig ikke har noe skjelettmateriale fra Norge før jernalderen⁴.

Antropologisk sett synes befolkningsforholdene i Norge alt ved den historiske tids begynnelse å ha de grunntrekk, som de senere, tross partielle forandringer, i hovedsaken har beholdt. Av professor *K. E. Schreiners* minutøse undersøkelser av 61 skjelettfunn med tilhørende kranier fra Norges jernalder, heri innbefattet skjelettfunnene i Gokstad- og Osebergskibet, fremgår, at disse kranier, kun med få unntagelser, har tilhørt en mennesketype, som både i middelalderen og den dag idag har almindelig utbredelse i Norge. Den er m. h. t. forholdet mellom hjerneskallens bredde og lengde dolichocefal, d. v. s. langskallet, eller svakere mesokefal. Ansiktet er langt og smalt eller iallfall mere langt enn rundt, nesens smal og skarp, kjevepartiet loddrett (ortognat), haken fremstående og kraftig, bakhodet langt. I almindelighet kalles denne kranietype den nordiske. Den er utbredt også i Sverige og Danmark og andre germanske land⁵.

Professor Schreiners undersøkelser av ekstremitetsknoklene fra de samme skjelettfunn har videre godtgjort, at Norges jernalderbefolkning av den samme type har vært høivoksen, idet den beregnede høyde varierer mellom 163,2—178,2 cm. for mennene og 154,2—172,2 cm. for kvinnene. Den største høyde har «Gokstad-høvdingen», som i levende live synes å ha målt omkr. 180 cm. fra isse til fotsåle⁶. Høyden er større enn nordmennesenes gjennomsnittshøyde etter de målte skjeletter fra middelalderen, hvilket kan forklares derav, at høyden i jernalderen er beregnet etter skjeletter fra høvdingegraver. Målene gir m. a. o. legemshøyden hos jernalderens overklasse. Disse mennesker har vært høie, og rimeligvis som oftest blonde og blåøiede; de er utpregede representanter for den såkalte «nordiske rase», og de synes å ha utgjort det store flertall av befolkningen. Men ved siden av denne har der levet brachykefale (kortskallete) mennesker med relativt bred panne, bredt hode, bredt, flatt og lavt ansikt, visstnok ofte mørkhårede og undertiden brunøiede; de har tilhørt den såkalte «alpine rase», eller vært krysningsprodukter mellom denne og den nordiske. Den bevarte skalle fra Osebergskibet — «Oseberg-dronningens» trellkvinne — har i hovedsaken tilhørt denne type, likeså noen jernalderskaller fra Jæren, som Arbo i sin tid undersøkte⁷. En bevart brachykefal skalle fra Hundholmen i Tysfjord, Nordland fylke, viser lappisk påvirkning⁸.

Sett i forhold til folkemengden er materialet for disse undersøkelser visstnok meget lite; men når de sees i sammenheng med lignende under-

søkelse av enkelte bevarte hodeskaller fra folkevandringstiden⁹, av hodeskaller fra middelalderens kirkegårder¹⁰, og med målinger av nutidsmennesker både i Norge og nabolandene, peker de dog bestemt i den retning, at befolkningsforholdene i Norge, antropologisk sett, alt i vikingetiden, hadde de samme grunntrekk, som de senere, tross idelige kryssninger og innflytninger, i hovedsaken har beholdt. Det er sannsynlig, at det alt på overgangen til historisk tid, ved siden av en tallrikere dolichocefal og mesokefal og overveiende høvoksen og lyshåret befolkning, har levet en mere lavvoksen, kortskallet, rundhodet og oftere mørkhåret mennesketype, og at den sistnevnte dengang som nu har hatt overvekten langs kysten fra Vest-Agder, Jæren og nordover, mens den dolichocefale og mesokefale type, som over hele det indre land har overvekten, selv i våre dager, kun på enkelte steder bryter igjennom til havet¹¹. Forholdet er et lignende i det østenfjelske Norge. Visstnok er antallet av brachykefale her meget mindre enn på Sør- og Vestlandet; men de er dog forholdsvis tallrike i et kystdistrikt som Vestfold (20,1 %), færrest i Hedmark og Opland fylker (11,4, 10,4 %)¹². Arbo mener, at den brachykefale kysttype representerer Norges eldste befolkning, de meso- og dolichocefale de senere innvandrere¹³.

Det er vel ingen tilfeldighet, at nettop trellkvinnen i Oseberg-skibet sokner til den alpine type, mens høvdingeskjelettene i graven fra vikingetiden har utpreget nordiske trekk. En minnes uvilkårlig Rigsbublas skildring av samfundsklassene i vikingetiden: Jarlen, høvdingeklassens representant, har blekt, gyllent hår og hvasse øine. Om hans husfrue heter det, at «hennes bryn er bjartere, brystet lysere, halsen hvitere enn den hvite sne». Bonden, Karl, har rødlig hår og ansiktsfarve og spillende øine, pusset skjegg. Trellen har svart hår, stygt ansikt, lutende rygg, trellkvinnen som bor sammen med ham, er hjulbent og flatneset. De utfører det tyngste og groveste arbeide på gården¹⁴. Diktet fører frem for oss samtidens viktigste samfundstyper i sterkt forenkla bilder; men utvilsomt uthever det karakteristiske trekk, og skjelettene fra vikingetiden, ikke minst de fra Oseberg- og Gokstadskibene, bekrefter og levendegjør disse for vår bevissthet. I virkeligheten som i diktet har der, kanskje bortsett fra de egnene, hvor den alpine type hadde overvekten, vært en, vel ikke gjennomført, men dog tydelig forskjell på de herskende klasser, høvding og bonde på den ene side, trelle- og tjenerklassen på den annen. De synes å ha representert to forskjellige, om enn nær beslektede mennesketyper, som vi gjenfinner i landet den dag idag.

Antropologene er tilbøielig til å utlede befolkningens karakteregenskaper og kulturelle forhold av forskjellen i «rase»¹⁵, og det skal ikke nektes, at dette kan være til en viss grad berettiget; men i de nevnte henseender spiller utvilsomt naturforholdene og de økonomiske forhold, som menneskene lever under, en vel så viktig rolle. Den viktigste årsak til den sterke motsetning

mellem Østland og Vestland f. eks., en motsetning som går gjennom hele Norges historie og gjør sig gjeldende snart sagt på alle områder, må, ikke minst i gammel tid, visstnok hovedsakelig søkes i forskjellen i livsvilkår og levesett. Innlandsbefolkningen var i middelalderen i langt større utstrekning enn nu en ren bondebefolkning. Selv om jakt i innlandet og fiske ute ved sjøen gav et viktig tilskudd til den daglige ernæring, vil det dog i hovedsaken være riktig å betrakte både oplendingene og den helt overveiende del av befolkningen i Østlandets kystlandskaper som bønder.

Noe anderledes stiller det sig med innbyggerne langs Sørlandets, Vestlandets og Nordlands kyster. Også de drev jordbruk og feavl, men under langt vanskeligere vilkår, både på grunn av klimaet og den meget ringere tilgang på dyrkbar jord. De kunde ikke leve bare som bønder, men var i like høi grad fiskere og fangstmenn. Sjøen var deres allfarvei, og de ferdedes ikke bare i seilleden langs kysten, men også over det åpne hav til fremmede land. I Trøndelags-bygdene med deres rikere jordsmonn og store skoger levet befolkningen på lignende måte som på Østlandet.

Vestlandet vender mot vest og sydvest. Dets befolkning stod tidlig i forbindelse med øiene i Vesthavet, De britiske øiene, Friesland og Frankrike. Viken vender i like så høi grad ansiktet mot syd, mot Danmark, Sverige og Tyskland, ennå mere i eldre tid enn i nutiden, fordi Bohuslen dengang utgjorde en meget viktig del av denne landsdel. Vestover regnedes Viken ikke lenger enn til Jernestangen, det gamle Rygjarbit, mellom Kragerø og Risør. Der går her en eldgammel grense, ikke bare administrativt, men også etnisk: Sproggrensen her er tydelig ennå i det 20. århundre. Så langt øst som til Rygjarbit bodde rygerne, som ellers hadde sitt hovedsete i Rogaland. Skagerakkysten — Agder — blev aldri annet enn et tilbehør til Vestlandet.

Viken er ikke kystland på samme måte som Vestlandet, som egentlig ikke har noe annet opland enn fjellet og de øde vidder; de fruktbare og dyrkbare viddene er på Vestlandet få og ligger avsondret fra hverandre. Helt anderledes er det med Viken, hvis åpne og fruktbare land er samlet omkring den store, lange fjord, Folden, nu Oslofjorden, på lignende måte som Trøndelag omkring Trondheimsfjorden. Et nett av vassdrag og innsjøer åpner det for samferdsel med Oplandene. Der er brede bygder, sammenhengende skogstrekninger og langt til fjellet. Bondenæringen, jordbruk og feavl, måtte her nødvendigvis bli mere utpreget og få større betydning for befolkningen enn på Vestlandet.

Den germanske folkevandring i 4.—5. årh. e. Kr. satte også den norske folkestamme i bevegelse. Norske høvdinger og krigere har utvilsomt vært med i kampene på Romerrikets grenser — vel både på romernes og angripernes side —, og samtidig ser det ut til, at større eller mindre deler av stammer, som vi ellers kjenner fra Tyskland, Danmark og Syd-Europa,

har vandret nordover til Norge. Stanmenavnene *ryger* og *horder*, som lever igjen i de viktigste landskaper på Norges vestkyst, Rogaland og Hordaland, har tydelige paralleller i tilsvarende navn på sydgermansk område, og det arkeologiske materiale synes, særlig for Rogalands vedkommende, å peke på, at vi her har å gjøre med innflyttede, stammebeslektede krigerskarer, som over store deler av Vest- og Sørlandet kommer til å danne en tydelig overklasse i forhold til de eldre innbyggere¹⁰.

Denne krigeradel gjorde sig først og fremst gjeldende i kystlandet, og det er neppe for dristig å se en sammenheng mellom den og de begynnende statsdannelser, som vi fra ca. år 500 e. Kr. kan skimte først på Vestlandet, men snart også i de brede bygdene i Viken. Ynglingatal¹⁷ og gravhaugene i Borre viser, at der eksisterte et kongerike i Vestfold i merovingisk tid, og fra denne periode umiddelbart før vikingetiden har vi også fra Oplandene slike monumenter over mektige høvdinge som Svendshaug på Hedmark og Raknehaugen på Romerike. Også den statsdannelse i Østfold, som vikingetidsgravhaugen på Rolvsøy minner om, tør visstnok i sin første begynnelse gå tilbake til perioden før vikingetiden¹⁸. Det samme gjelder sammenslutningen av fylker til felleslagdømmer med centrer i de tre gamle tingsteder, Eidsivating, Gulating og Frostating¹⁹. Den samling av Norges forskjellige deler til et rike som Halvdan Svarte og Harald Hårfagre satte i verk i det 9. årh. og som Olav den hellige og hans etterfølgere fullbyrdet, var således, iallfall i noen grad, forberedt ved den foregående utvikling.

Men fremdeles var forskjellen stor mellom øst og vest, ikke minst m. h. t. kulturpåvirkningene. Vestlandet stod i intim og direkte forbindelse med Frankrike, De britiske øier, øiene i Vesthavet, Island og Grønland. Østlandet hadde sine forbindelser dels vestover til England og Irland, dels og især over Sverige, Danmark, Gotland og Gardarike til de germanske stammer i Tyskland og sydøstover helt til det østromerske rike.

Normennene i koloniene. Den samme ekspansjonstrang som skapte vikingetogene og førte til dannelsen av norske riker i Irland og Frankrike, drev også til koloniseringen av øiene i Vesthavet. Denne utvandnings- og kolonisasjonsbevegelse utgikk først og fremst fra Vestlandet, hvor der var lite dyrkbar jord å rydde, og hvor grensene for en utvidelse av bebyggelsen derfor var meget snevre; men den forblev ikke innskrenket bare til denne landsdel; den grep også trønder og hålføyger såvel som vestfoldinger, og i det hele kystlandskapene på Østlandet, hvor befolkningstilveksten var stor og tilgangen på ny jord forholdsvis begrenset. De øiene som blev kolonisert, var især Orknøiene og Hjaltland (nu Shetlandsøiene), Færøiene, Island og Grønland, i det hele de øiene, som enten ikke var bebygget tidligere eller så svakt bebygget, at de eldre beboere blev helt opslukt eller fordrevet av normennene. Suderøiene (nu Hebridene) står forsåvidt i en annen klasse,

som det eldre gæliske folkeelement *der* aldri blev helt overvunnet av det norske, men visstnok alltid holdt sig som det sterkeste. Den norske bebyggelse på Suderøiene var av lignende art som nordmennenes bosetning i Irland, på Man og på kystene av England og Skottland, alt sammen egne, hvor det norske folkeelement visstnok spilte en rolle og fikk betydning for utviklingen, men dog forholdsvis snart gikk op i den omgivende, innfødte befolkning²⁰.

Borgerkrigene i Norge og den engelske erobring av riket i Dublin 1171 synes å ha svekket nordmennenes posisjon på Suderøiene og Man, og både fra engelsk og skotsk side blev det gjort forsøk på å erobre dem. Håkon Håkonsson hevdet vel atter kraftig det norske herredømme (Skottlandstoget 1263); men efterfølgeren Magnus Lagabøter avstod alle disse øiene, også Man, til den skotske konge ved freden i Perth den 2. juli 1266 mot en pengesum på 4 000 mark sterling straks og en årlig avgift på 100 mark sterling, samt med forbehold av Nidaros kirkes rettigheter²¹. Faktisk gikk øiene dog også i kirkelig henseende tapt for Norge, og selv betalingen av den årlige avgift ophørte snart. Innlemmelsen av øiene i den skotske stat foregikk forøvrig ikke uten sterk motstand fra den norske befolkning *der*²². *Man* lyktes det overhodet ikke for skottene å pasifisere, og fra omkr. 1290 gled denne øia efterhvert over til England²³.

Orknøiene. Orkneyingasaga, som blev optegnet omkr. 1200, inneholder fyldige og forholdsvis troverdige skildringer særlig fra det 12. årh., øigruppens egentlige storhetstid. Om kulturutviklingen på Orknøiene i dette tidsrum vidner især Magnuskatedralen i Kirkwall²⁴, Bjarne Kolbeinssons skaldskap, jordbrukets forholdsvis høie nivå og de store langskib i jarlenes og stormennenes eie²⁵. Der var i denne tid god orden på øiene og forholdsvis lite av indre strid. De sosiale forhold minner om de tilsvarende i Norge. Jarlen eller jarlene — der var som oftest to av dem — var øienes største eiendomsbesiddere; men også hispestolen var rikelig utstyrt med jordegods. Dernæst kom et aristokrati på omkring 16 høvdinge («gödinge»), alle beslektet med jarlehuset. Også de hadde meget jordegods, mange folk i sin tjeneste og stor anseelse. Nærmest dem stod en klasse av rike odelsbønder; langt under dem en del små odelsbønder og en tallrik leilendingsklasse, som dyrket jarlenes, kirkens og høvdingenes jord²⁶.

Om Orknøienes historie i 13. og nærmest følgende århundrer vet vi lite. Vikingetogenes ophør som her inntrådte langt senere enn i Norge, tilstoppet en viktig næringskilde, og Norges nedgang fra omkring 1300 kastet sin skygge også over Orknøiene; den skotske innflytelse tiltar. Det gamle norske høvdingearistokrati av jarleslekt fornyes ved innvandrede skotter, som stammer fra jarlenes døtre i deres ekteskap med medlemmer av det skotske aristokrati. Men også mange andre innvandrere kommer til, og alt

i slutten av middelalderen var den norske befolkning her sterkt opblandet med skotsk blod, og skotske slektsnavn, som Sinclair, Craigie, Loutitt, Spence, Tullocks o. s. v., oppfyller øiene. Også mange skotter av de lavere klasser bosatte sig, dels som borgere i Kirkwall, dels som leilendinger på landsbygden; men de innvandrede antok snart de innfødtes sprog og seder²⁷.

Imidlertid hadde kong Christiern I i 1468 under forhandlingene om sin datter Margretes giftermål med kong Jacob III av Skottland ikke alene avstått avgiftene av Suderøiene og Man, men også pantsatt Orknøiene for 50 000 Rhinsgylden til den skotske konge for datterens medgift²⁸. Som bekjent blev øigruppene derved, tross senere forsøk på å innløse dem, for all fremtid skilt fra Norge. Allerede i august 1472 skilte paven derpå Orknøienes bispedømme fra Nidaros og innlemmet det i St. Andrews kirkeprovins. Fra denne tid av blev den britiske innflytelse sterkere; men først i løpet av det 17. og 18. årh. blev det norske sprog helt fortrent av det engelske. Tross øienes anglisering vidner sprogets aksent, mange ord, enkelte rettssedvaner som odelen og visse jordleieformer, og, ikke minst, sagnene fra fortiden, om befolkningens norske opprinnelse²⁹.

Hjaltland blev i middelalderen styrt av noen ganske få (4—5?) mektige høvdinger under orknøjarlenes overledelse; men jarlene kom sjelden til Hjaltland og hadde forholdsvis liten makt der³⁰. Hjaltlendingene stod også Norge nærmere enn orknøiingene. Gulatingsloven var deres lovbok, og de underholdt en livlig handel på Bergen, hvor navnet Hjeltefjord fremdeles minner om dem. Kong Sverre la Hjaltland direkte under den norske krone og lot det styre ved en sysselmann³¹. Den skotske påvirkning gjorde sig her kun lite gjeldende, og det norske mål holdt sig lenger enn på Orknøi. Kong Christiern I pantsatte imidlertid i mai 1469 Hjaltland for 8 000 Rhinsgylden til den skotske konge, og «lordskapet Shetland» blev derpå i 1471 likesom «grevskapet Orknøi» inndratt under den skotske krone. Hjaltlendingene oprettholdt dog også senere gjennom århundrer en livlig handelsforbindelse med Bergen og Vestlandet³².

Færøiene ligger ute i Atlanterhavet på høide mellem Sognefjorden og Stadt. Veien til Island, hvad enten man kom fra Norge eller sydfra, gikk naturlig over dem. I det 8. årh. fantes der keltiske eneboere på Færøiene; men alt omkr. år 800 var de, ifølge et skrift fra 825 av den lærde irske munk Dicuil, blitt fordrevet av norske vikinger. Selve den norske kolonisasjon foregikk så i løpet av det 9. århundre. Kolonistene anla gårder, som alle lå ved sjøen. Fiske og fangst av sjøfugl, sel og grindhval spilte en meget stor rolle for færingene; men den egentlige grunnleggende næringsvei var saueavlen. Færøienes største og viktigste retterbot i middelalderen — sauebrevet fra 1298 — dreier sig om den³³. Samfundsordenen var også på Færøiene aristokratisk. De større øier eller øigrupper hadde hver sin høv-

ding; men alt i vikingetiden fant en sammenslutning sted, hvorved øiene fikk et felles ting i Torshavn på Straume under ledelse av en lagmann. I kristen tid knyttedes dette ting til dyrkelsen av St. Olav og blev åpnet hvert år på selve olsokdagen den 29. juli³⁴. Færøiene hevdet sin uavhengighet ennå under Olav den hellige, men underkastet sig Magnus den gode (1035); de dannet siden 1152 et eget bispedømme under Nidaros kirkeprovis. Bispesetet var Kirkebø, men den domkirke, som særlig biskop Erlend (1268—1308) strevet med å reise der, blev aldri fullført³⁵. I verdslig henseende hørte Færøiene under Bergens feirdsle. — Færingene trengte tilførsel av mel, jern og trevarer og eksporterte til gjengjeld ull, saueskinn, tørrfisk og tjenestefolk. De stod fra gammel tid av i handelsforbindelse med Bergen og Vestlandet; men alt i det 13. årh. var færingene blitt avhengig av tilførselen fra Norge, og i 1273 gav kong Magnus Lagabøter dem skriftlig tilsagn om, at «to skib med det som er tjenligst for Eder (hvert år) skal gå mellem Norge og Færøienes»³⁶. I almindelighet gikk der dog visstnok kun *ett* skib for kongens regning til Færøiene om året; men der har visstnok vært drevet noen handel utenfor den kongelige, til tross for at dette var forbudt både for utlendinger og innenlandske. Senere i middelalderen seilte engelskmenn og tyske kjøpmenn fra Bremen, Hamburg og Danzig til Færøiene og de øvrige norske skattlandene efter fisk, skjønt denne seilas blev bekjempet både av de dansk-norske konger og av det hanseatiske kontor i Bergen³⁷.

Om *Island* og *Grønland*, se NK I, s. 121—37 og s. 138—47.

I nær sammenheng med nordmennenes ekspansjon til landene og øiene i havet i vest, nå vi se deres virksomhet lengst nord i deres eget land, og nordenfor og østenfor det, i de strøk hvor finnene bodde. Ottars beretning³⁸ viser, at de norske fangstferder nordøstover i *Ishavet* og reisene til *Bjarmeland* innerst i Kandalaksviken, hvor den karelske bebyggelse (bjarmer = kareler) på den tid tok fatt,³⁹ var begynt alt i det 9. århundre. Videre ser vi av samme beretning, at høvdingene i Nordland allerede på hans tid (slutten av 9. årh.) utøver et sådant herredømme over finnene, at disse betaler dem regelmessige avgifter. Denne herlighet likesom retten til å handle med finnene. (finnkaup) blev senere inndratt under kongedømmet som et regale og som sådant bortforlenet til sysselmennene i Hålogaland⁴⁰.

Bjarmelandsferdene fortsatte i flere århundrer efter Ottars tid. Senest i det 10. årh. fant bjarmelandsfarerne veien over Det hvite hav til breddene av Dvina⁴¹. Beretningene i kongesagaene om disse ferder, særlig i begynnelsen av 11. årh., har ganske visst et noe sagnaktig preg, men har dog også bevart flere typiske og sannferdige trekk. De gikk dels ut på plyndring, dels på å kjøpe skinnvarer på markedene ved Dvina. På veien langs Kola-halvøya la bjarmelandsfarerne ikke sjelden til land for å røve og skatlegge finnene eller handle med dem⁴², skjønt dette var strengt forbudt efterat

finneskatten og finnehandelen var gjort til kongelig monopol⁴³. Nordmennenes eldste hvalrossfangst må også hovedsakelig ha foregått østover, langs Kolahalvøya i retning av Hvitehavet slik som Ottar forteller, eller nordover op imot Ishavet og isranden, eller snarest i begge retninger. Ti hvalrossen kommer kun meget sjelden inn til kysten av Nord-Norge og har neppe noensinne vært almindelig der. Det er derfor rimelig å anta, at nordmennene tidlig, måskje alt i vikingetiden, er kommet så langt mot nord, at de har opdaget *Spitsbergen*. Når en rekke islandske annaler under året 1194 anmerker «Svalbard funnet», tyder selve formen for meddelelsen på, at det er et fra gammel tid av kjent land som er *gjenopdaget*. Svalbard er, efter de nyere forskeres mening, identisk med Spitsbergen, og siden 1920 bærer denne øygruppen også navnet Svalbard.

Bebyggelsen i Norge var begrenset av naturforholdene, og særlig av adgangen til å drive folkets hovednæringsveier: jordbruk, fedrift, jakt og fiskeri. Av det nuværende Norges landområde på ca. 310 000 km.² (ferskvannene fraregnet) var i middelalderen som i vår tid mindre enn en tredjedel produktivt land. Skogen, gran og furu, vokste dengang som nu i de centrale deler av landet til ca. 900 meters høide over havet, i de sydlige deler til 950 à 1 000 m., fjellskogen til ca. 1 100 m. Naturforholdene medførte, at bebyggelsen hovedsakelig måtte innskrenkes til kystlandet og til Østlandets og Trøndelags flatbygder, dalførene og Vestlandets og Nord-Norges fjordstrender og fjordbotner, forsåvidt de eiet tilstrekkelig med dyrkbar jord til busetning. Høifjellet egnet sig ikke til fast bebyggelse, men kunde allikevel i ganske stor utstrekning nyttiggjøres ved setring og jakt.

Busetningen måtte for størstedelen skje ved rydning i skogene. Så lenge man hovedsakelig var henvist til redskaper av sten eller bronse, falt denne selvsagt vanskelig. De eldste gårdene — representert særlig ved *vin*-navnene, — blev derfor gjerne lagt i løvskogtraktene i egnene omkring Folden (Oslofjorden) og Mjøsa, i Gudbrandsdalens og Trøndelagens kornbygder og i det hele i dalbunnene, hvor der var fruktbar jord, lett å rydde og lett å dyrke⁴⁴. Først efterat nordmennene i de første århundrer av vår tidsregning hadde lært å utvinne jern av myrmalm, kunde jernøksten og landbruksredskaper av jern få en almindeligere utbredelse, og det hjalp mektig til å fremme busetningen. I tiden fra ca. 400 til ca. 1000 e. Kr. regner man, at bebyggelsen er blitt henved firdoblet. Denne store rydningstid er særlig representert ved nye gårdnavn på *-staðir*, *-land* og *-setr*. Gårdnavn som ender på disse ord, antas av filologene å være blitt til i vikingetiden og den nærmest foregående og efterfølgende tid. Av *staðir*-navnene kjennes ca. 2 500, mest fra Østlandet og Trøndelag, av *land*-navnene ca. 2 000, næsten bare fra Vest- og Sørlandet, mest sønnenfor Sogn. Av *setr*-navnene, ca. 900 i alt, ligger omtrent ^{2/3} på strekningen fra Sunnfjord til Nordland⁴⁵. Selv om arkeologene

enkelte steder mener å kunne påvise, at gårdene selv er eldre, så er dog hovedmassen av disse gårdnavn, og utvilsomt også adskillige andre, f. eks. de fleste på *-berg*, *-tvet*, *-vik* og *-nes*, vidnesbyrd om nyridding eller deling av eldre gårder i mellomjernalderen og vikingetiden⁴⁶. Også de arkeologiske forhold tyder bestemt på en sterkere rydning i de indre bygder i disse tidsrum. Mangesteds kan en iaktta en flytning av tyngdepunktet i bebyggelsen fra øiene og de ytterste kystbygder til de indre fjord- og skogbygder⁴⁷.

For å forstå karakteren av datidens utflytning og nydyrkning, må en erindre, at «storfamilien», etter de nyeste utgravninger av gårdsanlegg fra folkevandringstiden å dømme⁴⁸, synes å ha vært meget utbredt alt ved vikingetidens begynnelse. Gifte sønner, og undertiden også gifte døtre, er blitt boende på gårdene med sin særlige familie som ledd i den gamle husstand og under den gamle hushonds patriarkalske ledelse⁴⁹. På denne måte kunde de gamle gårdsbruk, også uten deling og rydning av nye gårder, opta mange flere mennesker enn de oprinnelig hadde ernært; men en grense var det naturligvis for denne befolkningstilvekst. Ti selv om man, navnlig under uår, har regulert den ved å sette barn ut (barnaútburðr), er det allikevel etterhånden blitt trangt på de store gårdene. En kunde stuve sig sammen i de gamle hus, og en kunde reise nye på det gamle tun. De gode hjemmeakrer og hjemmeenger kunde deles i teiger til nye enkeltfamilier, og en del ny jord innen gårdens enemerker kunde ryddes til aker og eng; men til en virkelig landsbybebyggelse som i Danmark og deler av Sverige, fattedes de naturlige forutsetninger. Før eller senere måtte noen av storfamilien flytte ut og søke sig livsophold utenfor hjemmegårdens enemerker ved nyridding eller utvandring. På Østlandet og i Trøndelag, hvor der var overflod av dyrkbar jord, førte dette til dannelse av mange nye gårder. På Vestlandet, hvor der var lite dyrkbar jord å rydde, førte det til den utvandrings- og kolonisasjonsbevegelse vi nylig har omtalt, en bevegelse som for øvrig også grep kystbefolkningen i det hele. I visse strøk av Vestlandet ser det ut til, at utvandringen har vært så sterk at gårder er nedlagt og blitt liggende øde i flere slektsledd.

Ved år 1000 stanset utvandringen til koloniene av sig selv, fordi plassen der var optatt, og vikingetogene ophørte i første halvdel av 11. årh., dels som følge av kristendommens innførelse, dels fordi Europa nu var bedre rustet til å verge sig mot vikingene. Folkeoverskuddet i Norge var således henvist til næsten utelukkende å skaffe sig utkomme innen landets grenser. Resultatet var dels en stor rydningstid, dels en fortsatt deling av de gamle gårdene.

Det beste vidnesbyrd vi har om bebyggelsens vekst i de tre første århundrer etter vikingetiden, er den store gruppe av gårdnavn på *-rud* og *rød*, som for den helt overveiende del stammer fra den kristne middelalder, tiden

ca. 1050 — henved 1350. Avgjørende for dateringen er på den ene side, at de i stor utstrekning er sammensatt med kristne personnavn, som først kom inn i landet etter kristendommens innførelse, på den annen, at mange av dem er kjent fra diplomer og jordebøker fra tiden ca. 1300 — 1400. Der finnes ialt omkring 3000 slike navn, og de allerfleste av dem hører hjemme på Østlandet til og med Aust-Agder fylke, hvor de «sprer sig innover i skogen, opover i åsen, nedover på moene i dalbunnen» som «et belte om den gamle bygd eller utstrålinger fra den»; dertil kommer så «rydninger lenger vekk i «-li» og «-dal»⁵⁰. En stor del, måskje de fleste, er ryddet av bøndene selv eller yngre bondesønner som således har skapt sig egne hjem; men mange er nok også, som selve navnene synes å vise, ryddet av menn og kvinner av de lavere samfundslag, trelle og frigivne og deres ætlinger, folk som tidligere hadde holdt til i trellehus på gårdene eller i kott i utmarken, men nu ved rydning fikk sine egne gårdsbruk⁵¹. Allerede de gamle landskapslovene opmuntret til rydning ved mest mulig å skåne einvirker, d. v. s. småbønder, og andre som ikke hadde råd til å holde voksen tjenestegutt, for leidangsferd. Om utbetalingen av leidangsskatten sier den eldre Gulatingslov, at skapdrotten skal svare for løising, hvis denne selv ikke har midler til det⁵².

Også bestemmelsene i de gamle lovene om bruken av almenningene bidrog meget til å lette bureisingen. Alle hadde rett til å ta vann og ved i almenning såvel som til å fiske og sette op seter der. De kunde også hugge tømmer, slå gress, grave dyregraver og sette op andre dyrefeller. Vilde noen rydde sig gård i almenning, måtte han derimot skaffe sig tillatelse til det hos kongens ombudsmann. Rydningsmannen blev da kongens leilending. Han skulde gjerde inn gården allerede første året. Foruten til denne fikk han full bruksrett til et belte av et snidillkasts størrelse utenfor innhegningen, og de samme rettigheter som enhver annen i almenningen forøvrig. I det 13. årh. opmuntret kongen rydningsvesenet ved tilståelse av leidangsfrihet og flere års fritagelse for landskyld. Magnus Lagabøters landslov (1276) slår fast, at den som bygsler rydningsplass i herred eller almenning, skal være fri for landskyld, leidang og andre offentlige byrder i 3 år og lenger om det trenges⁵³.

Fremskrittet var dog hovedsakelig innskrenket til Østlandet, som hadde langt større ressurser av dyrkbar, men ennå udyrket jord enn de øvrige landsdelene. Også vesten- og nordenfjells fant der nok noen nyrydning sted, men i forholdsvist liten utstrekning. Dette var utvilsomt hovedgrunnen til, at tyngdepunktet i riksstyret fra omkr. år 1300 forflyttedes til Oslo og Østlandet. I vikingetiden og den første kristne tid tør vi tro, at Vestlandet og Trøndelag har vært de overlegne også m. h. t. folketallet. I tiden ca. 1150 — 1250 var Trøndelag den landsdel som tellet mest både i politisk og kirke-

lig henseende; men allerede fra 2. halvdel av det 13. årh. har vi en uttalelse fra regjeringen, som peker i helt motsatt retning. Magnus Lagabøters hirdskrå begrunner således en bestemt fordeling av en offentlig mannskapsutskrivning med at bygdene «nord i landet», d. e. vest og nord for Rygjarbit, ikke er så folkerike som Viken og Oplandene⁵⁴.

Det dyrkede areal vokste ikke bare ved rydning av nye bruk; der blev også ryddet nye teiger og akerlapper på de eldre gårdene, som således blev satt i stand til å ernære flere mennesker. Dette fremskyndet igjen *utskiftningen*, som visstnok så smått var begynt alt i forhistorisk tid.

Allerede landskapslovene gir forskrifter for *utskiftning av sameiejord*. Slik utskiftning skulde finne sted, så snart en av sameierne krevde det. På Østlandet førte utskiftningen i almindelighet til, at der av en stor gård opstod to eller flere mindre bruk, hvis innmark blev fullstendig privateiendom, mens skog og havnegang i regelen forblev felles. I de trange fjell-, fjord- og kystbygdene vesten- og nordenfjells var en utskiftning av denne østlandske type derimot som oftest umulig å gjennomføre uten større eller mindre skade for en del av loddeierne. Derfor førte utskiftningen her hyppig til *grannesamlaget*, hvor grannene ikke alene nyttet utmarken sammen, men hvor der også i selve jordbruket hersket et fellesskap som minner om landsbyfellesskapet i andre land. I Norge fantes vel ikke noen virkelig landsbybebyggelse slik som i Sverige, Danmark og Tyskland; men ved utskiftningen av ættesameiet opstod der innen grenden et jordfellesskap, som holdt sig med stor seighet gjennom århundrer. Ennu ved 1870 regner man at henvend tredjeparten av all jord vestenfjells var sameie og i hele landet 13,44 procent. Det forekom også flere steder østenfjells, men meget sjeldnere enn på Vestlandet⁵⁵.

Opstykingen av gårdene gjennom deling og grannesamlag såvel som busetningen opover i dalene blev betydelig lettet ved adgangen til å utnytte fjellet gjennom *seterbruket*. Grunnen til dettes opkomst var især trangen til mere beite, mere kreaturfôr. Den var til stede allerede i forhistorisk tid, og alt da, og ennu mere i middelalderen, spillet seterbruket en stor rolle. I løpet av sagatiden og det 13. årh. må det være kommet op mange nye setrer. På Vestlandet spillet dessuten fjellslåttene, i eller uten forbindelse med seterdrift, en stor rolle. Også jakten og fisket i fjellvannene hadde betydning. På Hardangervidda, i Jotunheimen, Dovre og Rondane m. fl. høifjells-trakter er der helt siden den eldre jernalder drevet årvisst jakt og fangst av bøndene på de omliggende gamle gårdene, hvis høie verdi ofte vesentlig kom til å bero på de tilliggende jaktrettigheter. Ørreten i fjellvannene har ikke vært der bestandig. Vi har vidnesbyrd om, at den allerede i vikingetiden er håret ditop av bønder. Således en runeinnskrift fra omkring år 1000 på gården Li i Østre Gausdal: «Eiliv Ask bar fisk i Rausjøen». Rausjøen

ligger inne på fjellet, ca. 940 m. over havet, på grensen mot Vestre Gausdal. I det hele blev utnyttelsen av fjellet gjennom seterdrift, utslåtter, fiske og jakt et betydningsfullt tillegg til busetningen, et viktig ledd i bondens liv og arbeid. Særlig gjelder dette seterbruket som tidlig må være blitt meget almindelig, fordi enhver hadde rett til å sette op sel, d. e. hus til opholdssted for seterfolkene, i almenning, ifølge de gamle landskapslovene⁵⁶.

Om antallet av setrer i middelalderen kan vi ikke dra noen sikre slutninger ut fra det materiale som foreligger. Derimot lar det sig nok gjøre å danne sig en begrunnet mening om, i hvilke landsdeler seterdriften helt fra de eldste tider av har hatt størst betydning. Ennu efter statistikken av 1907 hadde de tre centrale fylkene i det gamle Gulatingslagen (Hordaland, Sogn og Fjordane, Møre) henved halvdel av landets 47 000 setrer. Dertil kommer, at av de 9 000 setrer i Oplands og Buskeruds fylker lå hovedmassen i de to dalene Valdres og Hallingdal, som i middelalderen hørte til Gulatingslagen. Dette svarer helt til lovenes vidnesbyrd. Gulatingsloven inneholder nemlig en rekke inngående bestemmelser om seterdriften, og flere av dem bærer tydelig preg av høi elde. Frostatingslovens bestemmelser er derimot langt mindre detaljert. Seterdriften har i Trøndelagen åpenbart hatt langt mindre betydning enn i Gulatingslagen⁵⁷.

Mens bureising, gårddeling, grannesamlag og seterdrift er ekspansjonsformer, som middelalderen har tatt i arv fra vikingetiden og den forhistoriske tid, tilhører *bydannelsen* som sådan hovedsakelig middelalderen. Dog har også den eldre røtter. Alt i tidlig vikingetid har der eksistert markeder og handelsplasser i Norge⁵⁸. De fleste av dem har visstnok kun hatt en nokså snever lokal betydning; men ved enkelte, som Skiringssal, Tunsberg, Trondheim og Bergen, er det rimelig å anta, at de har hatt handelsforbindelser både med fjernere deler av Norge og med utlandet⁵⁹. Om de eldste byene i Norge se for øvrig Edv. Bulls og Sv. Steens avhandling i Nordisk Kultur XVIII. I motsetning til Bull tror jeg dog, at sagatradisjonens beretninger om Trondheims (Nidaros's), Oslo og Bergens anlegg henholdsvis ved de to Olaver, Harald Hårdråde og Olav Kyrre i hovedsaken er riktige, fordi erindringen om de nevnte viktige byers anlegg vanskelig kunde være glemt alt på Snorres tid (omkr. 1200). Ifølge Morkinskinna var Oslo såvel som Konghelle, Tunsberg og Nidaros byer alt i 1067, altså i begynnelsen av Olav Kyrres regjering, derimot ikke Bergen, som dog nevnes som kjøpstad alt i begynnelsen av 1100-årene, således både i Færøinga-saga og av Orderic Vitalis. Når sagaene beretter, at kongene anlegger byer, vil dette dog i almindelighet kun si, at de på steder, hvor der på forhånd var tilløp til hybebyggelse, tildeler innbyggerne bymark (takmark), selvstyre og egen jurisdiksjon, hvorved byen blir skilt ut fra herredet som egen kommune og får navn av kjøpstad. Den engelsk-normanniske munk Orderic Vitalis nevner 6 byer i Norge: Bergen,

Konghelle, Kaupangen (d. e. Nidaros), Borg, Oslo og Tunsberg. Han tilføyer med tanken på disse byene: «Og fra alle verdens kanter bringes rikdommer på skib dithen»⁶⁰. Dette passer på denne tid særlig på Bergen og Tunsberg, kanskje også på Konghelle, som på grunn av Sigurd Jordsalfarers proteksjon nettop i begynnelsen av 12. årh. fikk noen betydning som kjøpstad. Borg var derimot visstnok kun en helt ubetydelig by, som efterhånden vokste op innenfor den voll eller jordborg som Olav den hellige hadde latt bygge ved Sarpsfossen. Til disse 6 byer kom i løpet av 12. årh. fire nye: Stavanger (nevnt som bispesete 1128), Skien, Veøy og Kaupangr (Lusakaupangr) i Sogn ved kysten, og dessuten Hamar ved landets største innsjø Mjøsa (bispestol opprettet der 1152). Hamar nevnes som kaupang på mynt fra Harald Hårdrådes regjeringstid (1047—66)⁶¹. I det 13. årh. kommer så Borgund og Marstrand til.

Sosial struktur. Ennu i 11. og 12. årh. var det norske folks sosiale struktur i hovedsaken den samme som i vikingetiden. Gula- og Frostatingslovene som først blev optegnet i tiden omkring år 1100 og var gjeldende lov inntil vedtagelsen av Magnus Lagabøters landslov på lagtingene i årene 1274—76, avspeiler for en vesentlig del samfunnsforhold og rettstilstander, som var herskende allerede i førkristen tid. Samfundet var ikke lenger et helt ensartet bondesamfund. Gjennom hele den yngre jernalder og vikingetiden kan der spores en utvikling i aristokratisk retning. Rigsbula fra omkr. 900 skjelner skarpt mellom høvdingeklassen, de fribårne bønder og trellefolket; men de gamle landskapslovene har en finere differentiering. Ved fastsettelsen av drapsbøtene tar de sitt utgangspunkt fra hölden (gl.-n. hauldr, holdr, hauldborinn maðr), den velhavende odelsbonde. For drapet av en höld er boten efter Gulatingslov 96 kyr, for den almindelige bonde (búandi, árborinn maðr), han være nu selveier eller leilending, kun halvt så stor, for den frigivne bare fjerdeparten. På den annen side har hersen, som tilhører høvdingeklassen, dobbelt så stor mannebot som hölden, jarlen dobbelt så stor som hersen, kongen dobbelt så stor som jarlen⁶². I Frostatingsloven er forholdet noe anderledes, ikke dobbelt op, men som 2 til 3. Den oppstiller dessuten mellom bønder og frigivne en særskilt klasse, den frie landarbeider (rekspegn)⁶³. De tilsvarende lovbestemmelser for Eidsivating er ikke bevart. Eidsivating og Borgartings gamle kristenretter skjelner i sine forskrifter om gravplassene på kirkegården ikke mellom höld og almindelig bonde, men kun mellom bonde, frigiven og trell. Höld betegner her den frie bonde overhodet. Selv lendermannen, som dog tilhørte høvdingeklassen, har ikke som sådan krav på noen særplass på kirkegården fremfor de fribårne bønder. Bare hvis han har andel i kirkebygningen, har han efter Borgartings eldre kristenrett krav på å ligge nærmest kirken under takdryppet, ellers, så står det uttrykkelig i

kristenretten, «skullu þeir liggja i bonda legho». Nedenfor bøndene og deres barn skal de frigivne begraves, og nedenfor dem, nærmest kirkegårds-muren, tyende og treller⁶⁴.

Den sosiale struktur var ellers nokså uensartet østen- og vestenfjells. På Vestlandet og i kystdistriktene nordenfjells, hvor massen av bøndene levde i trange kår på små, sterkt opstykkede gårder, kunde de som hadde samlet sig rørlig formue, ved kjøp, og ofte ved knep og vold, tilegne sig en mengde bondejord, hvorved antallet av leilendinger vokste i tilsvarende grad⁶⁵. Om Øivind Skaldaspillers sønn, Hårek av Tjøtta, fortelles det, at han først kjøpte en middels gård på Tjøtta, hvor der på den tid bodde ikke få småbønder; men i løpet av få år hadde han kjørt bort alle de bøndene som bodde der, så at han eide hele øia, og så bygget han sig der en stor hovedgård⁶⁶.

På Vestlandet og i kystlandskapene nordenfjells var det i det hele lettere for vikinger, kjøpmenn og godssamlere å heve sig op over mengden enn østenfjells og i Trøndelag, hvor odelsbøndenes sterke og tettsluttede rekke skapte større stabilitet i samfundsforholdene. Men også på Østlandet og i Trøndelag har leilendingevesenet vært utbredt, særlig i kystlandskapene, hvor høvdingeslekter som vestfoldkongene og ladejarlene alt i forhistorisk tid var store jorddrotter. «Oseberg-dronningen», som lot sig begrave med 16 hester og hele sitt gårdsinventar, foruten skibet, har åpenbart også vært det⁶⁷. Rimeligvis har også mange holder, foruten den gård som de selv bodde på og dyrket, eiet bygselgoods og oppebåret landskyld av sine leilendinger. Bygselvesenet spillet i det hele en viktig rolle i våre forfedres økonomiske liv alt på overgangen til kristen tid. Eidsivatingsloven har sikkerlig likeså vel som Gula- og Frostatingslovene, inneholdt utførlige og rimeligvis tildels meget gamle vedtekter om jordleien⁶⁸.

På Østlandet i det minste har dog visstnok odelsbøndene ennå i begynnelsen av den egentlige middelalder (regnet fra ca. år 1000) vært tallrikere enn leilendingene. Men utviklingen i retning av å hope op mere og mere jord på enkelte ætters og institusjoners hender var også her i full gang. Flere og flere av bøndene blev følgelig efterhånden leilendinger. Disses stilling var til å begynne med meget usikker; ti såvel bygseltidens varighet som avgiftens størrelse var efter de eldste lovene overlatt til partenes fri overenskomst. Den sedvanlige leietid var efter Gulatingsloven 1 år og landskylden høi. I det 13 årh. var den gjennomsnittlig 8 procent av jordverdien⁶⁹.

Mellem odelsbøndene og leilendingene stod de almindelige selveiere, rydingsmenn og kauplendinger og deres nærmeste efterkommere, som ikke selv var odelsbønder, men hvis ætlinger med tiden kunde bli det. Deres gårder var nok gjennomgående nyere og mindre verdifulle enn de gamle odelsætters og må langt hyppigere ha vært gjenstand for kjøp og salg. At gamle

ættegårder ved kjøp gikk ut av ætten var ennå i den første kristne tid i Norge, iallfall på Østlandet, en sjeldenhet, og om det skjedde, hadde medlemmer av odelsætten retten til å innløse dem etter billig takst, etter Frostatingsloven gjennom 3 og etter Gulatingsloven endog gjennom 5 slektsledd. På den annen side kunde kjøpejord først bli odelsjord etter fire generasjoner i Frostatingslagen og etter 6 generasjoner i Gulatingslagen, men ifølge Magnus Lagabøters landslov etter 60 års forløp⁷⁰. Disse bestemmelser markerer tydelig nok den store forskjell som ennå i det 13. årh. hersket mellom odelsbøndene (høldsaristokratiet) på den ene side, leilendinger, kauplendinger og rydningsmenn på den annen.

Høvdingene kaltes ennå i vikingetiden dels herse, dels jarl eller konge. Hersene var utgått fra høldsaristokratiet, og verdigheten skyldes visstnok opprinnelig, at bøndene innen et visst område valgte en av sin midte til sin militære fører⁷¹. Verdigheten blev for øvrig tidlig arvelig, og enkelte herser som Erling Skjalgsson, kunde opnå stor makt. Deres opprinnelse fra bondestanden blev dog aldri glemt; de regnedes ikke som jarl eller konge for *tignarmenn*, d. v. s. ikke for menn av fyrstelig verdighet. Hersens selvstendige maktstilling var imidlertid, likesom småkongenes, vanskelig å forene med enekongedømmets maktkrav, og de forsvinner begge alt i første halvdel av 11. århundre. Jarleverdigheten bevares kun for jarlene av Orknøiene og for medlemmer av kongehuset som kongen vil utmerke. Istedenfor den eldre høvdingeklasse av herser, jarler og småkonger trer fra omkring midten av 11. årh. *lendermennene* frem som rikets høieste verdslige verdighetsbærere utenfor fyrstestanden. Ordet *lendermann* (gl.-n. *lendr maðr*) betyr ikke en privat grunnherre⁷², men en mann som av kongen har fått land, d. v. s. jordegods, til bruk og utnyttelse. Til gjengjeld påtok han sig visse militære plikter og i det hele å ivareta kongens interesser i den landsdel, hvor han var bosatt⁷³. De faktiske maktforhold henviste kongene til å velge sine *lendermenn* blandt de rike og mektige ute i bygdene, og *lendermennene* stod derfor helt fra først av i et forholdsvis fritt forhold til kongen. Videre tilfredsstillende for kongedømmet var dette ikke, og kongene lot derfor, som det synes, i ganske stor utstrekning sine årmenn, d. v. s. sine gårdsfogder og godsforvaltere, varetta *lendermennenes* funksjoner. Årmennene var visstnok i almindelighet menn av bondeætt, undertiden vel endog frigivne, i almindelighet sikkert dyktige menn⁷⁴. Det sier sig selv, at samarbeidet mellom dem og *lendermennene* ikke kan ha foregått uten sterke friksjoner, som vi dog kjenner lite til. Stemningen dem imellem er visstnok riktig tegnet i fortellingen om Asbjørn Selsbane, som finnes inntatt i den eldste saga om Olav den hellige⁷⁵. Fra siste halvdel av 12. årh. avløses både *lendermenn* og årmenn i landskapsstyrelsen av de kongelige sysselmenn, som er virkelige embedsmenn i bestemt avgrensede embedsdistrikter (sýslur)⁷⁶.

Kong Sverre knuste under sin mangeårige kamp med det av Erling Skakke grunnede nye aristokratiske kongedømme det gamle lendermannsaristokrati og innskrenket i høi grad lendermennes antall. Under ham og hans efterfølgere var der aldri mere enn ca. 15—20 lendermenn på en gang i landet, mot omkring 100 i tiden før Sverre⁷⁷. Nettop fra kong Sverres tid kan også sysselmannsinstitusjonen betraktes som grunnfestet.

Sysselmennene som fra slutningen av 12. årh. forestår den lokale forvaltning, utgikk fra kongens hird og var langt mere avhengig av kongedømmet enn de gamle lendermenn. Sysselmennene var i virkeligheten embedsmenn, som skulde avlegge regnskap for alle kongelige inntekter og innbetale dem til kongens skattmestre, féhirdene, bare med fradrag av sin lønn⁷⁸. Som medlemmer av hirden tilhørte imidlertid sysselmennene en mektig landsomfattende organisasjon, som forstod å skaffe sig også andre privilegier enn eneretten til landets embeder. Den viktigste var *skattefriheten*. Senest i 1270-årene blev kongens håndgangne menn (d. e. hirdmennene) fritatt for leidangsskatt for sig og noen av sine tjenere. Skjønt leidangsfriheten fra kongedømmets side kun var ment som rent personlig, søkte kongens hirdmenn snart å fortolke den som en reell frihet for leidangsskatt av deres åbøli (d. e. setegårder). Kravet blev energisk tilbakevist av kong Håkon V ved retterbøtene av 29—5 1303 og 15—5 1311⁷⁹; men dette standpunkt formådde regjeringen ikke å oprettholde i unionstiden, da påvirkningen fra Sverige og Danmark spiller inn, og alt i det 14. årh., såvelsom senere, nød adelen i Norge full og arvelig skattefrihet for de gårder den selv bodde på, og for de avlsgårder som blev dyrket under dem. De rikere adelsmenn tok anledning derav til å holde flere skattefri setegårder, idet de «holdt duk og disk» snart på den ene, snart på den annen. Derimot opnådde adelen i Norge i middelalderen, såvidt vi vet, ikke skattefrihet for sitt leilendingegods. De skattefri «ukedagstjenere» som vi har kjennskap til på noen adelsgårder, særlig i Bohuslen, Østfold og Akershus len, tilhører alle det 16. og 17. århundre.

Først gjennom skattefriheten blev grunnen lagt til en også av lovgivningen anerkjent arvelig adelsstand. Selve hirdmannsverdigheten var nemlig, rettslig sett, ikke arvelig, skjønt den i realiteten holdt på å bli det. Allerede Magnus Lagabøter innførte omtrent samtidig med anerkjennelsen av hirdmennes skattefrihet, de europeiske adelstitler. Således fikk lendermennene, der som hirdstyrere utgjorde den høieste rangsklasse innen hirden, tittel av *baroner*, mens skutilsveinene blev *riddere*. De menn av hirden som ikke opnådde ridderverdigheten, kaltes *sveimar á vápn* (knapen von Wapen). Dertil kom *en lavadel* som omfattet de lavere hirdklasser, hirdmenn, gjester og kjertesveiner, samt adelens og geistlighetens leidangsfri tjenere.

Lendermennene fra tiden efter kong Sverre var fullt så høifornemme som

fjor, og de var fremdeles store jordegodseiere; men deres maktstilling som klasse var sterkt svekket både ved reduksjonen av deres antall og ved utviklingen av en av dem uavhengig kongelig og kirkelig administrasjon. De var nu i virkeligheten helt avhengig av kongedønnen, og derfor kunde også en autokratisk anlagt konge som Håkon V Magnusson, uten å møte alvorlig motstand, avskaffe lendermanns-, såvelsom jarle- og hertugverdig-heten (undtatt for kongesønner og jarlene av Orknøi). Dette skjedde ved retterboten av 1308⁶⁰. Om kongedønnen opnådde noen virkelig politisk fordel ved dette skritt, kan visstnok være tvilsomt. For aristokratiets utvikling betydde forordningen neppe heller meget. Det beholdt også etter denne tid sin politiske innflytelse, idet tjenesten i hirden og som sysselmenn såvel som adgangen til kongens råd («riksrådet») vedblev å stå åpen for dets medlemmer⁶¹. Navnlig gav sysselmannstjenesten med den offentlige myndighet som dermed fulgte, adelen rikelig anledning til å øke sitt jordegods, og det skjedde ikke sjelden på urettmessig vis, f. eks. ved inndrivelse av høster uten lov og dom, ved å motta bestikkelser og ved å pålegge ulovlige avgifter. Kong Håkon V klager både som hertug og konge sterkt over slike misbruk⁶².

Jevnsides med adelen, men med større fremgang enn den, arbeidet *geistligheten* sig frem til en herskerstilling i staten. Grunnlaget for denne maktstilling må dels søkes i den kirkelige organisasjon, dels i besiddelsen av jordegods, fast skatteinntekt og store privilegier av juridisk og økonomisk art. Alt dette har kirken dog ikke opnådd straks eller på én gang, men litt etter litt i løpet av det 12., 13. og 14. århundre. I 11. årh. var kirken og geistligheten i Norge fattig og avhengig, på den ene side av bøndene, på den annen av kongen. Den var en slags folkelig statskirke, hvor bøndene innsatte prestene, kongen bispene, og hvor kongen var kirkens øverste chef innenlands. Avhengigheten av erkebisp av Bremen, senere av Lund, og av paven, var enda kun svakt betont.

Et betydningsfullt tiltak i retning av å gjøre geistligheten økonomisk uavhengig av legmannsverdenen var dog innførelsen av *tienden* i annet 10-år av 12. årh.; den møtte ellers sterk motstand og kunde til å begynne med bare gjennomføres for hovednæringenes vedkommende. I Øvre Telemark lyktes det overhodet ikke å få den innført⁶³. Et nytt og ennu meget større fremskritt blev gjort på det store riksmøte i Trondheim 1152, da erkestenen i Nidaros blev opprettet, domkapitler stiftet i alle bispestædene og testament- og gavefriheten betydelig utvidet⁶⁴. Fra denne tid av fløt sjelegavene til kirken, særlig i form av jordegods, rikeligere inn. Den sterke kirkelige ånd i tiden viste sig ikke minst deri, at en mengde nye sognekirker blev opført og tatt i bruk i løpet av det 12. og 13. årh.⁶⁵, og alle blev de utstyrt med det nødvendige jordegods til bygning og vedlikehold

såvelsom til underhold for prestene⁸⁶. Også bispestolene og klostrerne — der blev i Norge efterhånden anlagt minst ca. 35 klostrer — utvidet sitt jordegods i denne tid, dog mindre ved gaver enn ved kjøp, pant, proventkjøp⁸⁷ og ved bøter for overtredelser av kirkelovene⁸⁸. Overmektig blev kirkegodset i de egne som lå nærmest bispestolene og de rike klostrer, mindre og mere spredt i de fjernere, mere avsidesliggende bygder og landsdeler⁸⁹.

Kongens innflytelse på kirkens anliggender blev fra nu av efterhånden sterkt innskrenket. Isteden innføres et hierarkisk kirkestyre. Bispene velges ikke lenger av kongen, men av domkapitlene, prestene ikke lenger av kirkecieerne og bøndene, men av bispene. Forsøket på å gjøre Norge til et kirkelig len strandet visstnok på kong Sverre og hans efterfølgere, som kraftig hevdet kongedømmets selvstendighet; men ut av geistlighetens frihet for personlig krigstjeneste utvikler sig snart dens frihet for leidang og leidangsskatt overhodet, ikke alene for de geistlige personer selv, men også for deres tjenere. Ved Tønsbergkonkordatet av 1277 fikk erkebisen frihet for leidangsskatt såvel som for leidangsferd og skipadrått for 100 mann og bispene hver for 40 mann. Hver sogneprest skulde foruten for sig selv, nyde frihet for leidangsskatt for 2 andre og for leidangsferd for én o. s. v.⁹⁰ Ved et nytt tienderegulativ blev en rekke binæringer tiendepliktige, bortsett fra Hamar bispedømme, Romerike og Solør, hvor den nye tiendeordning ikke skulde gjelde⁹¹. Når dertil legges, at kirkens domsrett i alle kirkelige saker, i saker mellom geistlige eller søksmål mot geistlige, samt i alle slags ekteskaps- og sedelighetssaker, testamenter, mened, kjetteri m. v., blev anerkjent fullt ut, syntes kirkens økonomiske og jurisdiksjonelle stilling vel sikret. Formynderregjeringen for Magnus Lagabøters sønner nektet å innrømme geistligheten mere enn en rent personlig fritagelse for leidang og krevde navnlig leidangsskatten også av kirkens jordegods; men i unionstiden blev visstnok den opfatning, at leidangsfriheten var reell og gjaldt gårdene, ikke bare personene, i hovedsaken den seirende⁹². Erkebisen og bispene var nu fyrster (tignarmenn) både i rang, makt og inntekter, og de inntok en tilsvarende maktstilling. Deres hird, de skattefrie tjenere, var væbnede hærmenn; en del av dem kaltes skutilsveinar og nød leidangsfrihet ikke alene for sig selv, men også for 2 tjenere, likesom kongens egne, de øvrige hver for 1. Noen av disse «frimenn» opholdt sig ved bispesetet som sin herres hoffmenn. Andre var bosatt ute i bygdene og varetok der bispenes interesser som deres ombudsmenn. Disse kaltes setusveinar (sædesvende) og førte iallfall tildels hjelm og skjold⁹³.

Foruten en riksadel og en geistlighet fikk Norge i 11.—13. årh. ennu en ny samfundsklasse i *bybefolkningen* (jfr. side 70). Selv da den omkring 1300 nådde høidepunktet av sin utvikling i middelalderen, kan den dog

nepe ha utgjort stort mere enn henved 20,000 mennesker ialt. Derav bodde storparten i Bergen, som i det 13. årh. visstnok var en by på omkr. 7,000 mennesker, saut i Trondheim, Oslo og Tønsberg med henholdsvis ca. 3000, ca. 2000 og 1500 innbyggere. Alle de øvrige byene, kanskje med undtagelse av Marstrand, har bare vært småflekker på mellom 200 og 500 innbyggere. Befolkningen var særlig i den eldre tid vesentlig norsk. Den bestod av farmenn og skibseiere, som drev handel og skibsfart på Norge og utlandet, småhandlere, håndverkere og arbeidsfolk. Dertil kom at flere stormenn bygget sig gårder i de større byene og tilbragte en del av året der. I det 13. og 14. årh. bodde der i byer som Oslo og Tønsberg, og vel også i Trondheim, adskillige jordrotter som vesentlig levet av de avgifter som deres leilendinger betalte⁷⁴. I byer som Trondheim, Bergen, Oslo og Tønsberg opholdt kongen og hirden sig ofte i lengere tid ad gangen på sine reiser gjennom riket, og med dem fulgte også mange andre folk. Trondheim, Oslo og Bergen blev snart efter sin ophøielse til kjøpstæder bispeseter, og et geistlig element av prester og klosterfolk gjorde sig her ganske sterkt gjeldende⁷⁵. Det samme gjelder Tønsberg, som i løpet av 12. og 13. årh. fikk flere kirker og 2 klostre med tilhørende klosterkirker, foruten et spedalskhospital med egen kirke på Gunnarsbø og en bisperesidens med kapell på Teie⁷⁶. Kirken og hirden bidrog til å gi disse byer øket glans; men avgjørende for deres trivsel og fremgang var leiligheten til skibsfart og handel. I en samtidig skildring av øienvidne fra slutten av 12. årh. skildres Tønsberg som en by med gode brygger og skibsbyggingsplass, med et rikt saltvannsfiske, stor tilstrømming av fremmede skib om sommeren og et velstående borgerskap. Bergen skildres i samme kilde som den stapelstad for fiskehandelen, som den også senere alltid forblev, og som en stor handelsby hvor skib og folk fra mange land strømmet sammen og utbyttet sine varer. Oslo betegnes i samme skrift som «meget rik og vel befolket og den tredje fornemste stad i riket», nemlig efter Bergen og Trondheim⁷⁷. Derimot spillet handelen en forholdsvis mindre rolle for Stavanger og Hamar, som i middelalderen hovedsakelig var bispeseter.

I det 13. årh. må tilstrømmingen fra landet til byene ha tatt sterkt til; ti både på riksmøtet i Bergen 1260 og i Landsloven av 1276 klages over, at det ikke er arbeidsfolk å få ute i bygdene, fordi alle vil dra «i kjøpferder» eller «til kjøpstaden»⁷⁸. Til de egentlige kjøpstadsborgere regnedes dog bare de såkalte «husfaste menn», d. v. s. de som enten selv eiet gård i byen eller leiet av andre for minst et halvt år ad gangen. Borgerne fikk tidlig et visst selvstyre, som de utøvet på bymøtet (mót) og i rådet, og de hadde i gildene egne foreninger til gjensidig hjelp og underholdning. En videre utvikling derav til næringskorporasjoner (laug) blev dog hindret av den næsten eneveldige kongemakt. Således opløste kong Eirik Magnusson i

1295 alle sammenslutninger (gilder) av håndverkere og andre næringsdrivende i Bergen, deriblandt også englandsfarernes gilde, og forbød under straff som for landsforræderi å danne nye⁹⁹. Disse forbud, som senere blev gjentatt, var utvilsomt skadelige for byenes og borgerstandens fortsatte utvikling¹⁰⁰.

Økonomisk sett var borgerne i det 13. årh. avhengig av de store grunneiere, som eiet de største handelsgårder i byene og sikkert også de fleste og beste skib i utenriks fart. De almindelige borgere stod i deres tjeneste som håndverkere, skipper og farmenn; andre som besad formuer og tilstrekkelig forretningsdyktighet, leiet deres skib og gårder og drev rederi og grosserervirksomhet. Især i Bergen var der ikke få borgere som ad disse veier erhvervet stor velstand. At der i 1200-årene og i tiden omkr. 1300 i byer som Bergen, Trondheim, Oslo og Tønsberg virkelig fantes tilløp til en borgerlig handelsstand, er først påvist av Alexander Bugge¹⁰¹; men denne klasse var ennå både økonomisk og tallmessig for svak til å kunne utholde den konkurransen som alt i annen halvdel av 13. årh. reiste sig fra de nordtyske, hanseatiske kjøpmenns side. Hanseatene trengte alt i løpet av første halvdel av 14. årh. såvel de norske borgere som de engelske kjøpmenn, som handlet på Norge, til side og tilegnet sig et faktisk monopol på den norske utenrikshandelen. De hadde den store fordel fremfor sine konkurrenter, at de kunde skaffe landet en stadig og rikelig forsyning av korn, mel og malt, fra det rike nordtyske kornmarked, såvelsom alle slags varer fra England, Flandern og Frankrike. De kunde derfor organisere en årvisst handel og ta Norges egne varer, fisk, smør, kjøtt, talg, skinn og huder i bytte. De store grunneiere, skatte- og tiendetagere, kronen, bispene og de rike adelsmenn, fant hos dem sikre avtagere av sine produkter. De blev derfor også kraftig støttet av dem og vant allerede under Magnus Lagabøter (1263—81) og Eirik II (1281—1299) en privilegert stilling fremfor alle andre utenlandske handelsmenn i Norge, ja i virkeligheten fremfor nordmennene selv¹⁰².

Ved den her kortelig skisserte utvikling av nye samfundsklasser blev bøndene trengt noe i bakgrunnen. Som følge av lendermannsaristokratiets fullstendige nederlag i kampen mot kong Sverre mistet de sine naturlige førere. Lagtingenes lovgivningsmakt gikk fra samme tid over til å bli en tom form, og efter Magnus Lagabøters landslov hadde kongen full lovgivende myndighet. Ved forberedelsen av lovene medvirket dels større «høvdingemøter», dels kongens råd eller riksrådet, hvor bispene og medlemmer av hirdadelen deltok¹⁰³. Ved ophopningen av jordegods hos de store grunneiere, kongedømmet, kirken og adelen, gikk flere og flere av odelsbøndene over i leilendingenes rekke. Man regner, at de nevnte store grunneiere omkring 1300 satt inne med henved $\frac{3}{5}$ av landets dyrkede jord.

Bare litt mere enn $\frac{2}{5}$ av jorden, og ikke den beste, kan ha vært bondejord i den forstand, at bøndene selv eiet den. Da mange bønder selv var jordrotter og eiet gårdsbruk som de bygslet bort mot landskyld, er det grunn til å tro, at i første halvdel av 14. årh. adskillig *over* $\frac{2}{3}$, kanskje henved $\frac{3}{4}$ av landets gårdbrukere var leilendinger, d. v. s. at de hovedsakelig har levet av sine bygselgårder¹⁰⁴.

På samme tid som antallet av leilendinger var øket i betydelig grad, var det gamle storbondearistokrati, höldsaristokratiet, gått tilbake. Mange av dets medlemmer var gått op i kirken og adelen, ennu flere var ved salg eller arvedeling sunket ned i småbonde- og leilendingeklassen. Dennes stilling var utvilsonst, stort sett, blitt meget bedre enn i eldre tid. Åremålet for bygselen blev i landsloven fra 1270-årene satt til 3 år istedenfor 1 som efter de gamle landskapslover. I praksis var det visstnok almindelig, at bonden fikk beholde sin bygslede gård i hele sin levetid; livstidsfeste og endog arvefeste forekom¹⁰⁵. Særlig på kronens og kirkens godser satt leilendingene trygt i det og skilte sig ikke meget fra de almindelige selveiere og odelsbønder. Resultatet av utviklingen var således en betydelig nivellering av bøndene, som sosialt nu trer i skyggen av de høiere samfundsklasser, geistligheten og adelen. Dette betyr dog ikke, at höldsaristokratiet er helt forsvunnet. Landsloven fra 1270-årene sier, at de er hölder «som både efter far og mor har tatt i arv odelsjord, som hans forfedre har eiet før dem», og tilkjenner dem endog enkelte mindre forrettingheter fremfor andre bønder¹⁰⁶.

At det store flertall av bøndene var blitt leilendinger, falt utvilsonst sammen med en reell nedgang i deres økonomiske stilling. Tjenerhjelpen var sikkert mindre rikelig i det 13. årh. enn i det 11., da der til «et 12-kúa hú» hørte 3 treller¹⁰⁷. Borthygslingen av gårdene og lovenes bestemmelser om, at disse skulde bortfestes på åremål, såvelsom om leilendingenes plikt til å huse og beverte jorddrotten og hans følge visse dager i året, når de reiste for å tilse gårdene eller fornye bygselen (skyldveizla == skyldgjesting), fristet både jorddrottene selv og deres bygselmenn til å skaffe sig øket fortjeneste ved å kreve overdreven gjesting, «gaver» og «muter», overdreven ábúð (vedlikeholdsplikt) eller erstatning derfor, visstnok også særlige bygselpenger ved bygselens inngåelse, en særskilt godtgjørelse ved dens fornyelse hvert tredje år o. s. v., skjønt alt sådant egentlig stred mot loven, som bare kjente én eneste bygselavgift, landskylden. At denne fra 13. årh. blev lagt til grunn ved utmålingen av leidangen og som følge derav gikk over til å bli en fast eller iallfall lite bevegelig avgift, som ikke gav uttrykk for jordens verdistingning, gjorde, at disse lovovertredelser ikke lett kunde hindres ved kongebud; de var i slutten av det 13. og første halvdel av 14. årh. helt almindelige, til tross for at iallfall Hákon V energisk søkte å stanse

dem¹⁰⁸. Den nye embedsklasse av lagmenn og sysselmenn og deres fogder var selv interessert i å opprettholde dem, fordi de alle, efter evne og ofte med fremgang, søkte å skaffe sig bygselgods.

Den langsomme omdannelse av samfundet som fant sted i 11.—13. årh., trer dog langt tydeligere frem i rettergangs- og kriminallovgivningen enn i odels- og jordleiebolken. Den gamle tids ættejustis med blodhevn og privatdomstoler og frendebøter blev ved Magnus Lagabøters landslov helt avskaffet¹⁰⁹. I stedet trer statsmakten frem som offentlig anklagemyndighet, som lar forbrytelser og lovovertrædelser påtale og forfølge gjennom sine embedsmenn¹¹⁰. Bøndene deltar fremdeles i bygde- og landskapstingene, såvelsom i lagtingene, i de sistnevnte riktignok redusert til bisittere, idet lagmannen er blitt enedommer. Også i landevernet medvirker de; men deres betydning er også her dalende. Det gamle leidangsvesen følger ikke med tiden; dets verdi forringes så å si for hvert år. I stedet kommer fra det 13., og ennå mere fra det 14. årh., festningene, og kongens og hirdens, særlig sysselmennenes tungtvæbnede soldater, til å bli de viktigste ledd i forsvaret; dette omlegges m. a. o. fra sjøforsvar til landforsvar og blir fra å være folkets, mere og mere kongens og aristokratiets sak¹¹¹.

Bøndene, som i hovedsaken hadde mistet det gamle ættevern og pressesedes av kirkens og hirdens mektige, landsomfattende organisasjoner, søkte også på sin side å organisere sig. *Gildevesenet* fikk i det 13. årh. og første halvdel av det 14. en rik utvikling. Bondegildene på denne tid var lokale sammenslutninger, som dog kunde strekke sig over hele landskaper, f. eks. Onarheimgildet, som var fylkesgilde for Sunnhordland¹¹². Gildene var nemlig ikke bare selskapelige sammenslutninger, hvor menn og kvinner i årlige sammenskuddslag feiret den helgen gildet var knyttet til, de var broderskaper, hvis medlemmer hadde plikt til å forsvare hinannen mot overgrep, støtte hinannen i rettergang og hevne for drap eller mishandling; de hadde dessuten til oppgave å sørge for at medlemmene fikk en anstendig begravelse med følge og slike ceremonier og sjelemesser som tiden krevde, og de virket som gjensidige assuranceforeninger mot ildebrand, sykdom på bukskapen og selv mot ran på handelsreiser. At den gjensidige hjelp i liv og død var en hovedsak for gildene i tiden omkr. 1300, fremgår tydelig av Magnus Lagabøters landslov, hvor det heter at «der finnes neppe i landet et gilde så fattig, at det ikke har noe sammenskudd til å hjelpe levende og henfarnes»¹¹³. I gildet fant den jevne bonde et bedre vern enn selv storbonden tidligere i sin mektige ætt, bl. a. fordi ættevernet var uadskillelig forbundet med blodhevn og ættefeider, som gjorde livet utrygt for alle.

Innvandring. I vikingetiden og den eldste kristne tid har der vært en del innvandring av krigsfangne og kjøpte treller, vel især av keltisk og slavisk avstamning¹¹⁴. Landskapslovene som inneholder en rekke bestemmelser om treller og trelldom, skjelner bestemt mellom innfødte og utenlandske, d. v. s. innførte treller¹¹⁵. Da landsloven blev til i 1270-årene, må trelldommen derimot være ophørt; ti alle lovforskrifter om den er her utelatt¹¹⁶. Frigivelsen av treller blev efter kristendommens innførelse fremmet ved lovgivningen såvel som av den økonomiske utvikling. Frigivelser var derfor hyppige; men den frigivne trel og hans ætlinger vedblev å stå i rettslig avhengighetsforhold (þyrmsl) til frigiveren og hans arvinger gjennom flere slektsledd¹¹⁷. 'De som ved kjøp eller frigivelse blev þyrmslamenn, vedblev enten å være sin herres tyende på hans gård eller ryddet sig gårder eller husmannsplasser efter hans anvisning. En kan her minnes, hvad Heimskringla forteller om Erling Skjalgsson: «Han gav sine treller akerland til å så korn på for sig selv og føre sig avgrøden til vinning». Flere gårdnavn som Trælhaug (av gl.-norsk þrælahaugr), Træland (gl.-n. þrælaland), Tråk (gl.-n. þrælakr), Mansaker og Mansnes, hvor første ledd er gl.-n. man = trel, o. m. fl., tyder på, at vedkommende gårder oprinnelig har vært ryddet av treller¹¹⁸.

Kristendommens innførelse blev i stor utstrekning formidlet ved utenlandske misjonærer. Sagaene nevner et par tyske misjonærer i Viken; de førte krigsfolk med. I det øvrige land blev kristendommen forberedt ved angelsaksiske misjonærer. Sådanne omtales alt under Håkon den gode og Olav Trygvason¹¹⁹. Olav den hellige førte, ifølge Adam av Bremen, mange biskoper og prester med sig fra England¹²⁰. Flere av disse, deriblandt biskop Grimkell, blev i landet og fortsatte misjonsvirksomheten her også efter Olavs død. De trakk nye misjonærer til sig. Professor A. Taranger anser det for sikkert, at «et betydelig antall geistlige av de lavere grader under denne konge er utvandret fra England til Norge». Dettè forklarer, at man kunde ansette præster ved de mange kirker, som blev bygget i hans tid¹²¹; men også enkelte danske geistlige må ha virket med, således biskop Sigurd, som kong Knut sendte op til Norge¹²². Under de nærmest følgende konger har der vært ny innvandring av både engelske, danske og tyske geistlige; men den angelsaksiske innflytelse var dog overveiende. Først under Olav Kyrre øphører den egentlige misjonstid, og prestene og biskopene rekrutteres fra nu av overveiende av innfødte, norske menn¹²³. Derimot innvandret i løpet av det 12. årh. visstnok ganske mange munk, overveiende av engelsk, fransk og dansk nasjonalitet; de grunnla og befolket de eldste norske klostre av benediktiner-, cistercienser-, augustiner- og premonstratenserordenene. Således er Lyse kloster ved Bergen og Hovedø kloster ved Oslo grunnlagt av engelske, St. Olavs kloster i Tønsberg av franske. Dragsmark

og Kastele klostrer i Bohuslen rimeligvis av danske munkar, alle i det 12. århundre. I det 13. årh. kom også fremmede munkar av de to tiggerordener, franciskanerne og dominikanerne, inn i landet, visstnok mest tyskere og dansker. Ved Munkelivs omdannelse fra et benediktiner- til et birgittiner-kloster i første halvdel av 15. årh. kom der endelig adskillige danske og svenske birgittinere til landet¹²⁴. Denne innvandring av fremmede munkar fikk betydning, særlig i kulturell henseende. I håndverk og kunst, i have- dyrkning og jordbruk, såvel som i litteraturen, har den satt tydelige spor.

Ellers har innvandringen av fremmede vært forholdsvis ubetydelig i det 12. årh. Noen engelskmenn, skotter, dansker, svensker og tyskere og tilreisende fra Island og øiene i Vesthavet har visstnok etterhånden bosatt sig i byene og tildels på landet, men i ringe antall. Andre er kommet som håndverkere og kunstnere i kirkens tjeneste, særlig til bygningen og utsmykningen av domkirken i Nidaros. Noen utenlandske myntmestere i kongens tjeneste kjennes ved navn helt fra Olav Trygvasons tid¹²⁵. Ellers synes håndverkerne i den eldre tid, forsåvidt en kan slutte av de få opbevarte navn, mest å ha vært av norsk nasjonalitet. Først fra 13. årh. av får innflytningen av utlendinger noe større betydning, særlig i Bergen, hvor vi også best kan følge den.

Bergen skildres alt i 1115 som en handelsby, der var besøkt av en mengde mennesker både fra inn- og utland. I beretningen om de danske korsfarere fra 1191 heter det om Bergen: «Der kan en se en mengde folk, som strømmer sammen fra alle kanter, islendinger, grønlandere, englendere, tyskere, dansker, svensker, gotlendinger og enda mange andre som det vilde være for langt å regne op alle sammen»¹²⁶. Sverre nevner i sin tale mot vindrikingen i Bergen i år 1186 handelsmenn fra England, Tyskland, Orknøiene, Hjalmland, Færøiene og Island. Også nederlendere fra Flandern og fra de små byene omkring Zuidersjøen kom tidlig til Bergen for å bytte til sig tørrfisk mot tøy og metallvarer. En og annen av disse fremmede har rimeligvis alt i det 12. årh. slått sig ned i byen, dels som kjøpmenn, dels som håndverkere; men faktiske underretninger derom har vi først fra de følgende århundrer. Alt i første halvdel av 13. årh. begynte tyske kjøpmenn å sitte vinteren over i Bergen. Ennu under Håkon Håkonsson, omkr. 1250, var der kun få av dem: men de har rimeligvis øket i efterfølgernes tid¹²⁷. Magnus Lagabøters bylov forutsetter, at der i Bergen bor utlendinger, som eier eller leier gårder der, og at der også finnes andre utlendinger som ikke har gårder hverken som eiendom eller til leie¹²⁸.

Blandt vintersitterne fantes folk av forskjellige nasjonaliteter, og flere av dem gikk før eller senere over til å bli norske borgere. Blandt gård-eierne nevnes i 1316 en Einar gotnisk (fra Gotland) og en Sigurd Hjal (fra Hjalmland)¹²⁹. I 1341 nevnes en Jon Skot, d. e. skottlender, gift med

en kvinne fra Stavanger¹³⁰. Ellers har vel opprinnelig engelskmennene vært i flertall blandt dem. De hadde i Vågsbotnen en egen gård, Enskramannagård, som brente i år 1413¹³¹. De eldste tyske vintersittere kom visstnok fra Rhinlandene, Westphalen og Sachsen. En av de første vi kjenner ved navn, het Herman Kølner, rimeligvis en kjøbmann fra Køl'n. En Tidemann fra Lübeck var i 1296 med å stille borgen for de tyskere som var blitt bann-satt, fordi de ikke vilde betale tiende¹³². Westfalinger nevnes siste gang i Bergen i 1316¹³³; men alt i annen halvdel av 13. årh. erholdt, som før nevnt, Lübeck og de øvrige vendiske stæder ved den tyske Østersjøkyst en fremfor alle andre utlendinger privilegert stilling, og de tok fra nu av ledelsen også blandt vintersitterne. Under Håkon V Magnusson (1299—1319) underla de sig praktisk talt hele tørrfiskhandelen og overtok utførselen derav endog til England¹³⁴. De eide eller leide gårdene på Bryggen, på nordøstsiden av Vågen, som dog ennu for størstedelen var i nordmenns eie. I følge med kjøbmennene kom også tyske håndverkere, skomakere, skreddere o. a.; de synes fra først av å ha bodd sammen med kjøbmennene og vært som en slags hjelpere og tjenere for dem¹³⁵, men slo sig snart ned for sig selv. Husene i Øvre stræte øst for bryggen, hvor de norske håndverkere fra gammel tid av hadde sine kvarterer¹³⁶, gikk mere og mere over til de tyske kjøbmennene. Håndverkerne blev trykket sydover. De tyske bosatte sig i Vågsbotnen og deromkring, de gjenværende norske visstnok mest på Strand-siden. Alt før 1310 synes hele skomaker- og skredderhåndverket i Bergen å være gått over på tyske hender. Da de tyske skomakere såvel som de vintersittende kjøbmenn søkte å unddra sig tiendeplikt og borgerlig tyng, forordnet Håkon V i 1306, at alle såvel utenlandske som innenlandske næringsdrivende skulde innføres i stadens bymennsbok, og at de alle skulde ta borgerskap og sverge byen troskapsed¹³⁷; men forordningen blev ikke overholdt. De tyske skomakerne (suterne) leiet kongens gård i enden av Vågen (Vågsbotnen) og fikk monopol på sitt håndverk¹³⁸. Det var regjeringens ønske, at de tyske håndverkere såvel som vintersitterne blandt kjøbmennene skulde gifte sig og gå op i det norske borgersamfund. I 1331 forbød formynderregjeringen under Erling Vidkunsson «alle utenlandske menn, som ei her ere gifte og har norske koner, å sette sig ned der eller leie hus eller drive nogetslags kjøbmannskap» under straff av varenes konfiskasjon¹³⁹. Noen praktisk virkning hadde dette påbud neppe. Det hendte nok, at noen av de tyske vintersittere i Bergen giftet sig i Norge. Et eksempel derpå er Tidemann Lübeck d. y., som i slutten av 1320-årene ektet en norsk adelsmanns datter¹⁴⁰; men det normale var alt i tiden før mandauen, at vintersitterne var tyske handelsfirmaers faktorer i Bergen, som ikke hadde lov til å gifte sig der, og at håndverkerne levde på ungarlevis som de. De tyske kjøbmenn i Bergen grunnla visstnok alt i 1340-årene

«Kontoret», som blev stillet i avgjort avhengighetsforhold til Hanseforbundet og Rådet i Lübeck. Håndverkerne, som var organisert i laug, «de fif anten», blev underordnet Kontorets ledelse¹⁴¹. De som brøt med skikken, giftet sig i Norge og tok norsk borgerskap, blev også mere og mere gjenstand for voldsom forfølgelse fra de øvriges side. I 1440 klages over, at de tyske håndverkere på stredet ved nattetid voldelig opslog et hus, hvor der bodde en tyskfødt garver (skinnari), av forbitrelse over, at han var norsk borger, og at de slo fingrene i stykker på en annen tysk håndverker, Hans Buckendål, fordi han vildt være norsk borger, o. s. v.¹⁴²

I Trondheim hvor de tyske skomakere nevnes første gang i årene 1370—1371¹⁴³, merkes den samme forfølgelsesånd¹⁴⁴. Skomakerne i Trondheim dannet en egen organisasjon eller såkalt «kompani» med egne formenn (hovetlude), tilknyttet den tyske håndverkerorganisasjon i Bergen¹⁴⁵.

En kan av de nevnte og andre eksempler slutte at der også i det 15. årh. har vært noen tyskere, både håndverkere og kjøbmenn, i Bergen, som har forsøkt å drive sin handel og sitt håndverk som norske borgere utenfor de tyske organisasjoner, men at dette med vold og makt er blitt hindret av de organiserte. På samme måte søkte også de tyske kjøbmenn å hindre, at utenlandske konkurrenter av andre nasjoner drev handel i Bergen. Englenderne lyktes det dem ved 1420 helt å fordrive; men hollenderne drev også etter den tid handel fra boder på Strandsiden. I den førnevnte klage fra 1440 heter det, at de tyske kjøbmenn «slog op hollendernes boder på Stranden, slog og hugg dennem og kastet deres gods og kjøbmannsskap i sølen, og kunde de fattige hollendere hverken nyde lov eller rett»¹⁴⁶.

I slutten av middelalderen, særlig under kong Christiern II's og hans borgerlige slottsherre Jørgen Hansens kraftige regime, samledes ganske mange håndverkere og arbeidsfolk i kongens tjeneste på Bergenhus. Flere av dem var norske av fødsel; men mange var også utlendinger, dansker, hollendere, skotter eller folk fra de skotske øiene, sikkert over 50 mann i det hele, foruten besetningen. Dessuten var der på denne tid bosatt ganske mange håndverkere på Stranden, ikke alene norske, men også utlendinger. Særlig var der i denne tid en sterk invasjon av hollendere på Stranden som følge av utvidede privilegier og andre opmuntringer fra kongens og Sigbrit Willums' side. Orknøinger og hjaltlendinger utvandret etter øienes pantsettelse til Skottland i ganske stort antall, ikke alene til Bergen, men til Vestlandet i det hele, hvor de gjerne kaltes skotter likesom skottlenderne. De organiserte tyskeres forbitrelse over den fremmede konkurranse fikk avløp i den voldsomme reising natten til 9. sept. 1523, som særlig gikk utover skottene, byens borgere og en del tyskere, som hadde sin bopel og næring utenfor de tyske kvarterer og sannsynligvis hadde borgerskap i Bergen¹⁴⁷.

Bergen var altså ved middelalderens slutning en by, kløvet i flere nasjonaliteter. Der fantes omkring et par tusen tyskere, organisert i Kontoret og «de fif amten» under Hanseforbundets overledelse, og noen andre, som stod utenfor disse organisasjoner. De sistnevnte ernærte sig som handelsmenn, håndverkere, skipperne o. s. v., var gjerne gift og blev før eller senere norske borgere. Dessuten foregikk der fra tiden omkring 1500 en stadig innflytning også av skotter og folk fra de skotske øiene, av engelskmenn, hollendere og dansker. Man finner de fremmede i de forskjellige livsstillinger, som embedsmenn, kjøbmenn, håndverkere, skipperne, meglere og arbeidere. Der foregikk også fra kong Hans's og Christiern II's tid en overgang fra det tyske «Kontor» til det bergenske borgerskap, gjerne forbundet med inngifting i de bergenske borgerfamilier. Etter Bergens nye byprivilegier av 1528 kunde ingen utlending bli borger uten at han ektet en norsk kvinne. Der var, iallfall i denne tid, intet gjennomført sosialt skille selv mellom de organiserte tyskere og nordmennene. Tyskerne tok del i byens selskapsliv, og innbød til gjengjeld borgerne og deres embedsmenn til sine egne selskapelige sammenkomster på Kontorets rådhus såvel som i den tyske vinkjeller på Tyskebryggen¹⁴⁸.

Også på Østlandet trengte tyske kjøbmenn sig inn alt i det 13. årh. og vant snart herredømme over utenrikshandelen. Også her faller det egentlige gjennombrudd i Eirik Magnussons og Håkon V's regjeringstid, og heller ikke her lyktes det kongen å sette en stopper for tyskernes detaljhandel og handel på landsbygden. Dog var det ikke Lübeckerne, men Rostockerne som fikk ledelsen på Østlandet. De holdt særlig til i Oslo og Tønsberg og danuet sammen et selskap i to avdelinger med hver sine oldermenn og to faktorer, med egne domstoler og appell til rådet i Rostock: de stod, likesom Kontoret i Bergen, under hanseretten. Også kjøbmenn fra andre vendiske stæder som Stralsund, Wismar, Greifswald o. a., deltok såvel i handelen som i organisasjonen, som synes å stamme fra omkring midten av 14. århundre¹⁴⁹.

De tyske kjøbmenn i Oslo og Tønsberg utbredte sig, særlig etter at kong Christoffer av Bayern i 1447 hadde gitt dem rett ikke alene til vinterophold, men også til å drive detaljhandel og handel med bøndene i by og på land, over omtrent hele Østlandet, navnlig til småbyene i Borgesyssel og Bohuslen, Sarpsborg, Marstrand og Konghelle, til ladeplassene på vestsiden av Oslofjorden, langs kysten til og med Skien¹⁵⁰, etterhånden også til Oplandene og det indre land. Privilegiene blev etterhånden utvidet, så de svarte til denne betydeligere utbredelse¹⁵¹. De selvstendige og mere ansette tyske kjøbmenn forblev dog i Oslo og Tønsberg. «Liggerne» i de små byer og på ladeplassene var dels deres agenter, dels nye menn som søkte å oparbeide en selvstendig stilling som kjøbmenn, dels også kremmere, som drev hørerhandel rundt omkring på Østlandet. Tyskernes handelsvelde blev

aldri så grunnfestet på Østlandet som på Vestlandet; de hadde her meget mindre makt og var avhengig av sine handelsforbindelser med bønder og godseiere. Behovet for korntilførsel var jo på Østlandet langt mindre enn vesten- og nordenfjells. Da det fra omkring 1500 mere og mere blev tilfredsstillt av danskene, og da bønder og grunneiere samtidig fant mere lønnende kunder i hollenderne, som trengte trelast og betalte med rede penger, blev tyskernæs handelsmonopol her tidlig undergravet og falt vekk av sig selv alt før reformasjonen¹⁵². På den annen side blev ekteskapsforbudet ikke så strengt overholdt i østlandsbyene. Mange tyskere nedsatte sig efterhånden som borgere i Oslo og Tønsberg, og rimeligvis også andre steder. Familiene Paus og Skult som alt i 14. årh. hadde stor anseelse, har tydeligvis vært av tysk opprinnelse¹⁵³. I Tønsberg finnes blandt byens rådmenn en rekke tyske navn som Hans Vediksson, Henrik Wittenhagen, Bernt Lyneborg, Teus Tucum, Hans Sass, Peter Lyneborg, Herman Koch, Albrikt Lang, Bernt Knippel o. fl. Også mange andre tyske navn som Vedige fra Brunsvik, Hænneke Kvalradsson o. fl. andre forekommer¹⁵⁴. Også innvandring av tyske håndverkere til østlandsbyene fant sted. I Oslo optrer således tyske sutere (skomakere) i tiden omkring 1300. Kongen leiet dem sin gård, Miklagard. I Tønsberg bodde de også i en særskilt gård, Skomakergården eller Sutergården, som opprinnelig tilhørte et medlem av kongeslekten. Disse gårdene blev senere begge skjenket til Mariakirken i Oslo. Der bodde også norske og gifte utenlandske skomakere i disse gårdene, og da de ugifte tyske skomakere i Oslo jog dem ut, befalte kong Håkon V i år 1304, at de skulde settes inn igjen¹⁵⁵. Også blandt håndverkerne forekom visstnok alt i det 14. og de første to tredjedeler av 15. årh. inngifte i norske familier, relativt sett, hyppigere enn i Bergen¹⁵⁶.

Foruten innvandringen fra Tyskland har der alt i senmiddelalderen foregått noen, omenn liten, innvandring til Østlandet fra Nederlandene, De britiske øier, Sverige og Danmark. Viktigste var, iallfall fra tiden omkring 1500 av, innvandringen fra Danmark. Blandt gårdeierne i Tønsberg finner vi fra denne tid flere utpreget danske navn eller tilnavn, f. eks. Strange Klaussen, Lars Fynbo, Mads Fynbo og Jacob Jude. Utvilsomt har der vært flere andre; men på grunn av sproglikheten er det oftest vanskelig eller umulig bare ved hjelp av navnene å kunne skjelne mellom nordmenn og dansker. Over hele landet kom der dessuten under unionen med Sverige og Danmark adskillige svenske, danske og tyske embedsmenn, geistlige og verdslige, inn i landet, særlig fra dronning Margretes tid av. Dronning Margrete opmuntret også danske, tyske og svenske adelsmenns ekteskap med norske adelige arvedøtre, og hennes etterfølgere fulgte dette eksempel. Denne politikk som i enkelthetene vil være kjent fra den politiske

historie, førte fra omkr. 1450 til dannelsen av et dansksinnet adelsparti i Norge, og senere til landets fullstendige underkastelse under Danmark¹⁵⁷.

Den danske og slesvig-holstenske innvandring til Norge fikk i det hele stor betydning. Ikke alene i politisk, også i sproglig og kulturell henseende satte den varige merker. Det samme gjelder også innvandringen fra de tyske hansestæder. Det nordtyske sprogs innflytelse på det norske blir særlig fra tiden omkring 1300 meget sterk. Det livlige samkvem mellom nordmenn og tyskere — og ikke minst mellom norske kvinner og tyskere — førte til, at mange nedertyske ord trengte inn i sproget, ikke alene i byenes sprog, men også i landsbygdenes dialekter, hvor de i stor utstrekning har holdt sig til nutiden. Det gjelder såvel Østlandet som Vestlandet. Også i skriftsproget gjør den nedertyske påvirkning sig gjeldende. Først fra slutten av 14. årh. merker man derimot noen sterkere innflytelse fra svensk og dansk sprog på det norske¹⁵⁸.

Folkemengden før den store manndauen. Noe materiale, som egner sig som grunnlag for en noenlunde pålitelig beregning av Norges folkemengde i middelalderen, eksisterer egentlig ikke. Derfor kan en ikke undres på, at de forskere som har forsøkt en slik beregning, er kommet til meget forskjellige resultater. Ifølge en notis i en avskrift av Landsloven med hånd fra midten av 14. årh. skulde leidangsopbudet ved full almenning utgjøre 33,600 mann, Jemtland, Oplandene og skattlandene dog ikke medregnet¹⁵⁹. Efter en meget eldre optegnelse i Gulatingsloven kap. 315¹⁶⁰ skulde der ved full almenning utrustes: fra Hålogaland 1 tredvesesse og 13 tyvesesser, fra Naumdølafylke 9, fra Trondheim 80, fra Nordmør 20, fra Romsdal 10 og fra Viken 60 tyvesesser, fra Sunnmør 16, fra Firdafylke 20, fra Sygnafylke 16, fra Hordafylke 24, fra Rygjafylke 24 og fra Egdafylke 16 femogtyvesesser, foruten grenernes 2—3 skib, tils. 312 skib med 6830 rum¹⁶¹. På grunnlag av disse oppgaver søkte P. A. Munch å beregne folketallet ved midten av 13. århundre. Han regnet da 4 mann på hvert rum og, folkene i stevn og løfting medtatt, ca. 30,000 for full almenning. Videre antok han, at det således fremkomne antall av leidangsmenn utgjorde 1/10 av de leidangsplichtige kystdistrikters befolkning. For de indre distrikter av landet, som ikke deltok i leidangsutrustningen la han til 2/3 av folketallet i kystdistriktene. Således kunde han sette folkemengden i Norge i Håkon Håkonsen den gamles senere regjeringssår, altså omkring midten av det 13 århundre, til ca. 560,000 mennesker¹⁶².

Som Sars har gjort oppmerksom på er 4 mann for hvert rum utvilsomt for høit regnet, når det gjelder almindelige leidangsskib, og FL, VII, 13 såvelsom fortegnelsen over lidene i Viken gjør det sannsynlig, at man ikke kan regne

mere enn 2 mann på hvert rum, hvorved leidangsmannskapets størrelse over hele Norge må reduseres fra 30,000 eller mere til omkring 15,000 mann¹⁰³. Heller ikke de øvrige ledd i Munchs beregning synes uangripelige¹⁰⁴. P. A. Munch har også selv fremhevet deres usikkerhet. Han var imidlertid tilbøielig til å anta en ennu meget større befolkning, og setter den i tiden umiddelbart før manndauen endog til «lidt over en million»¹⁰⁵. Dette skulde da forutsette en urimelig sterk vekst i folketallet fra omkring 1250 til 1349, et tidsrum som for de tre fjerdedelers vedkommende er kjennetegnet ved stillstand og til dels nedgang i landets økonomiske liv.

Ernst Sars, som først tok avstand fra Munchs hypoteser om folkemengden i middelalderen, søkte isteden å utregne den på grunnlag av de bevarte regnskaper over Rumaskatten eller Peterspengene. Han gikk ut fra, at der her som i Sverige i praksis blev krevet en penning av hver husholdning, som ikke var helt utarmet¹⁰⁶, og idet han utregnet middeltallene av de norske peterspengeregnskaper for Norge før manndauen, d. v. s. fra årene 1325—26 og 1329—32 og regnet 10 personer på hver husholdning og 240 penninger på hver mark, kom han til følgende resultater:

Nidaros bispedømme ..	61,200	mennesker
Bergen bispedømme	100,320	—
Stavanger bispedømme..	27,600	—
Oslo bispedømme	112,800	—
Hamar bispedømme	16,200	—

Tils. 318,120 mennesker

Enda var Sars tilbøielig til å anse dette resultat for høit, så han avrundet det nedad til ca. 300,000 mennesker. Grunnlaget for Sars's beregninger er, som han selv er fullt opmerksom på, beheftet med store svakheter; dog synes de fleste av de innvendinger S. Hasund reiser mot det¹⁰⁷, ikke å ha større praktisk betydning, selv om de rent teoretisk kan synes berettigede. Svingningene i utbyttet av Rumaskatten, som kan gå op til henved det dobbelte (eller ned til halvparten) fra det ene år til det annet, synes imidlertid å vise, at opkrevningen av skatten har vært mangelfull, særlig i Oslo og Hamar bispedømmer. Man må derfor, hvad Sars helt har undlatt, for hvert år regne med en nokså høi tapsprocent, som dog skifter sterkt fra det ene bispedømme til det annet og fra det ene år til det annet. Dessuten har Sars undlatt å ta i betraktning, at det bare var folk med en viss eiendom (3 kuers verd), som var skattepliktige. Der må derfor også ha vært en hel del husholdninger, fattige småbønder og «kotkarler», som på grunn av sin fattigdom har gått fri for skatten. Vi tør således anta, at de som ikke har betalt Rumaskatten, er såvidt mange, at der gjennomsnittlig må legges minst 25

pct. til Sars's tall, og man kommer da til en folkemengde i tiden før manddauen av omkring 400,000 mennesker, hvilket i alle henseender tør være sannsynligere enn det lave tall Sars kom til.

Sars gjør i det hele en feil, når han legger middeltallene til grunn for sin sammenligning. Han burde isteden ha anvendt de høieste innkomne beløp, som bedre tør antas å svare til antallet av skattepliktige husholdninger. Disse beløp er:

For Nidaros bispedømme	27	mark	× 240	× 10	=	64,800
For Bergens bispedømme	48	—»—			=	115,200
For Stavangers bispedømme	14	—»—			=	33,600
For Oslos bispedømme	62	—»—			=	148,800
For Hamars bispedømme	10	—»—			=	24,000
						<hr/>
						386,400
Hertil kan legges 5 pct. for fattige					=	19,320
						<hr/>
						405,720

En annen og kanskje sikrere måte å beregne folkemengden på torde være å søke fastslått antallet av gårdsbruk ved midten av det 14. århundre. En detaljert undersøkelse av dette spørsmål savnes fremdeles. Dog tør en visstnok anta, at av matrikkelens ca. 50,000 gårdsnummere omkring $\frac{3}{5}$ eller ca. 30,000 har eksistert i tiden umiddelbart før manddauen, de forsvunne gårdsnavn tatt med i beregningen. Regner man på hver gård 10 personer, blir det 300,000 mennesker; men dertil kommer, at alt i det 14. årh. var gårdene ikke sjelden delt, så de bestod av 2 eller flere bruk med et tilsvarende antall husholdninger. Man tør med tanken på disse visstnok trygt legge til 20 pct. eller 60,000 mennesker. Dertil kommer så fiskere, kotkarler og arbeidere, som bodde for sig selv uten egen husholdning, og som tilsammen vel ikke kan settes lavere enn til 20,000, samt bybefolkningen, henvend 20,000. Også ad denne vei kommer man altså til samme resultat, nemlig at Norge i årene umiddelbart før manddauen har hatt en befolkning på omkring 400,000 mennesker.

Nedgangen i folkemengden fra omkring 1350. Farsotter, gjerne i forbindelse med misvekst og hungersnød, har fra tid til annen hjemsoøkt vårt folk gjennom hele dets eldre historie. Ikke alene sagaene, også samtidige kilder som brevene i Diplomatarium Norvegicum og de Islandske annaler vet adskillig å berette derom. En opregning av slike kjente farsotter og misvekstår vil dog være av liten interesse og er dessuten forsøøkt tidligere¹⁶⁸. Med de kilder vi har, kan den ikke bli fullstendig, og — hvad der er ennu

verre —, vi mangler midler til å konstatere utbredelsen og betydningen av de farsotter som er nevnt i vårt kildemateriale. En farsott rager dog over alle andre både i de samtidige kilder og i folkesagnet, såvelsom ved de påtagelige følger i økonomisk og sosial henseende, som den medførte, nemlig den *store manndauen*, «digerdøden» eller «den sorte pest», som den kalles i andre land. Fra Bergen, hvorhen pesten — en asiatisk byldepest som i årene 1346—50 herjet Europa — kom med et engelsk skib sommeren 1349, bredte den sig hurtig, dels nordover til Trondheim og Hålogaland, dels syd- og østover langs kysten til og med Østfold og Bohuslen, dels også innover i landet til Voss, Sogn, Valdres o. s. v. Fra Trondheim trengte den ned gjennom Gudbrandsdalen til Mjøstraktene, og fra Sørlandskysten op gjennom dalførene til Telemark og andre avsidesliggende bygder. På Vestlandet og i Trøndelag raste den fra sig allerede i september og oktober 1349. På Østlandet, hvorhen den nådde i oktober og november, stanset den først ut på våren eller sommeren 1350¹⁶⁹.

At det folketap pesten medførte, har vært forferdelig stort, er alle enig om; det fremgår tydelig nok av enkelte ting vi med sikkerhet vet, f. eks. at av de 5 bispene døde alle på én nær, biskop Salomon i Oslo, og av de 14 lagmennene alle på 2—3 nær. Selv om embedsmennene i sin stillings medfør var mere utsatt for smitten enn andre, lar jo disse tall formode en helt ualmindelig stor dødelighet. En optegnelse fra Sigdal med skrift fra ca. 1350 nevner omtrent 70 menn fra forskjellige gårder i bygden, som alle har fått en plutselig død og som der skal bes for, måskje medlemmer av et bygdegilde som kun har omfattet menn. Dødeligheten har altså vært enda meget større, da en ikke kan anta, at kvinner og barn er gått helt fri. Om folketapets størrelse i det hele er det dog fremdeles tvil. Når en samtidig islandsk annalnotis sier, at der efter pesten ikke levde så meget som en tredjedel av innbyggerne igjen i Norge¹⁷⁰, så har allerede P. A. Munch antatt dette for en overdrivelse¹⁷¹, og I. E. Sars kommer i sin før nevnte avhandling til det resultat, at folketapet har utgjort knapt 1/3 av innbyggerantallet¹⁷². De bevarte regnskapene over Peterspengene for 1350-årene viser nemlig et årlig gjennomsnittsutbytte av 181/4 mark for Nidaros, 27 m. for Bergen, 33/5 m. for Stavanger, 40 m. for Oslo og 8 m. for Hamar bispedømmer. Ved å utregne innbyggerantallet av disse gjennomsnittsbeløp finner Sars, at der i årene nærmest efter manndauen har vært:

I Nidaros bispedømme	43,800	mennesker
» Bergen —»—	59,400	—»—
» Stavanger —»—	8,640	—»—
» Oslo —»—	96,000	—»—
» Hamar —»—	19,200	—»—

227,040 mennesker

Når en bortser fra Hamar bispedømme, er nedgangen overalt så stor, at det vanskelig kan hero på noen tilfeldighet. Man er henvist til å søke årsaken i manndauen. For de nærmeste år etter denne er der imidlertid i selve regnskapene kun oppgitt samlede summer, omfattende flere år¹³, så her er vi henvist til å benytte Sars's tall, dog med tillegg av 20 procent for fattige og for skattepliktige som ikke har betalt. Folkemengden etter manndauen skulde da utgjøre 272,448 mennesker, eller rundt regnet 270,000. Tapet under manndauen blir da ca. 136,000 mennesker eller godt og vel 1/3 av befolkningen før pesten.

M. h. t. folketapets størrelse i de forskjellige landsdeler tyder regnskapene over Peterspengene, som av Sars understreket, på, at folketapet har vært størst på Vestlandet og aller størst i Stavanger bispedømme, minst i Hamar bispedømme. Dette resultat bekreftes og utheves ytterligere ved den her anvendte beregningsmåte, og det tør bli vanskelig å komme forbi den slutning, at den sterkere nedgang i utbyttet av Rumaskatten i vestlandsbygdene, særlig det sydvestlige Norge, beror på en sterkere dødelighet i disse landsdelene. S. Hasund har ut fra sine beregninger av eiendomsprisene før og etter manndauen sluttet, at folketapet var minst i de brede, folketette bygdene omkring Oslo, i Romerike, Østfold og i Trøndelag, sterkest i dalstrøk som Valdres, Gudbrandsdalen og de indre Romsdals- og Nordmørsbygdene, altså i de mest avsidesliggende egne, særlig innen Hamar bispedømme¹⁴. Dette beror dog utvilsomt på en misregning. Det er nemlig klart, at i de avsides og forholdsvis tynnbefolkede dalstrøk og fjordbygder må en synkning i folkemengden ha bragt eiendomspriser og landskyld til å gå endog mere ned enn et tilsvarende folketap i tettbebyggede distrikter, hvor der var mere dyrkbar jord og lettere adgang til arbeidskraft. Da der imidlertid også her bevislig blev liggende megen jord ledig og udyrket, må man visstnok som en følge av manndauen regne med noen utvandring fra de fattige dalbygder til de rikere egne, hvor fordelaktige gårder etter manndauen kunde erholdes på meget billige betingelser, til dels endog uten landskyld, blott mot å holde husene vedlike¹⁵. En slik utvandring må så ytterligere ha forverret forholdene i fjell-, dal- og fjordbygdene, samtidig med at de har bidratt til å mildne prisnedgangen i de bedre jordbruksdistrikter. På Vestlandet spiller dessuten fiskeriene sterkt inn i almuens økonomi. Rike sildeår f. eks. kan innvirke også på jordprisene og hindre en altfor sterk nedgang. Sikkert er det iallfall, at en ikke, som S. Hasund, fra jordprisene kan dra sikre slutninger om størrelsen av folketapet i de forskjellige landsdeler, fordi bevegelsen i jordprisene avhenger av så mange andre faktorer enn folkemengden. Det vil være tryggere her å henholde sig til peterspengerregnskapene.

M. h. t. forholdet mellom landsdelene blir det derfor rimelig å slutte med

Sars, at Vestlandet har litt de største tap, for Bergens bispedømmes vedk. henved halvparten av befolkningen. For Stavanger bispedømme synes folketapet utrolig stort. Efter tallene skulde henved $\frac{3}{4}$ her være bortrevet av pesten; det kunde stemme med annalenes utsagn, at der efter manndauen ikke engang levet så mange som $\frac{1}{3}$ av befolkningen igjen; men det kan også bero på, at forsømmeligheten med opkrevningen eller antallet av forarmede i 1350-årene har vært større enn vanlig. Nidaros bispedømme har mistet godt og vel $\frac{1}{3}$ av sin befolkning, Oslo bispedømme adskillig mere enn en tredjedel, Hamar bispedømme kun en femtedel. Disse resultater er naturligvis ikke nøiaktige. Rimeligvis gir de for stort tap i Stavanger og for lite i Hamar bispedømme; men de kan ikke helt avvises; de peker visstnok i den riktige retning. Folketapet har rimeligvis vært størst på Vestlandet, særlig i Stavanger bispedømme, minst i de indre bygder på Østlandet, men forholdsvis stort i de tettbyggede egne i Oslo bispedømme. For hele landet har det, som av Sars antatt, utgjort ca. $\frac{1}{3}$ av befolkningen. Efter manndauen har der neppe levet stort mere enn omkr. 270,000 mennesker igjen i Norge.

Nedgangen i senmiddelalderen. Den sterke nedgang i folkemengde manndauen bragte, etterfulgtes ikke hos oss som i de fleste andre land av sterkere folkeformering, som i løpet av forholdsvis kort tid vilde kunne ha gitt erstatning for tapet. I siste halvdel av det 14. årh. er der intet som tyder på oppgang i folketallet, snarere tvertimot, fordi nye, ødeleggende farsotter herjet landet gang på gang også i tiden efter 1350, således i 1360, 1370—71, 1378 og 1390—91. Iallfall «barnedauen» 1360 og drepsotten 1370—71 var ualmindelig dødbringende og utbredte farsotter, som rimeligvis har nedsatt folkemengden til *under* 250,000. Dog må det erindres at farsotter har forekommet gjennom hele Norges historie, uten å forårsake en slik almindelig nedgang med efterfølgende langvarig stagnasjon som den vi kan iaktta i de første menneskealdrer efter manndauen. Hovedårsaken til nedgangen må vi derfor søke, ikke i farsottene, men i økonomiske forhold, som er eldre enn den sorte pest. Det norske folk *befant sig alt før denne i nedgang*. Det merkes både i åndslevnets hendøen¹⁷⁶, i den tiltagende politiske umyndighet hos aristokratiet og folket og som tilbakegang i næringslivet. Den sterkt voksende import av brødkorn, rug og bygg fra Nord-Tyskland i annen halvdel av 13. årh. og senere kan ikke forklares bare ut fra et øket behov for melspiser; den tyder på *tilbakegang i Norges egen kornavl* og forbereder den overgang til ensidig havreavl og feavl, som kjennetegner jordbruket i Norge i senmiddelalderen og i nyere tid¹⁷⁷. På Island foregår samtidig suksessivt en fullstendig oppgivelse av kornavlen med overgang til ensidig feavlbruk og fiskeri¹⁷⁸. Også i skibsfart og utenrikshandel er til-

bakegangen tydelig merkbar alt i tiden omkring 1300¹⁸⁰. Grunnlaget for hanseatenes privilegerte stilling i Norge blev som før påvist (side 83 flg.), lagt alt under Håkon Håkonsson, Magnus Lagabøter og Eirik II Magnusson¹⁸⁰.

Det kan efter Alexander Bugges undersøkelser, særlig fremleggelsen av de engelske tollregnskaper fra omkr. 1300, ikke lenger antas, at hanseatenene, slik som Sars mente, bare utfylte et hull i norsk økonomisk liv¹⁸¹. De har heller ikke bare overtatt en virksomhet, som tidligere utelukkende hadde vært drevet av adel og bønder¹⁸²; det er klart at de har kuert en norsk handels- og skibsrederklasse, som alt hadde begynt å utvikle sig, i veksten¹⁸³, og dette var så meget alvorligere, fordi byene og borgerstanden nettop i senmiddelalderen i alle mere fremskredne land i Vest-Europa spillet en større rolle enn før, ja, mere og mere gikk i spissen for utviklingen økonomisk og kulturelt.

Det er således helt klart, at nedgangen i Norge var i full gang i minst tre kvart århundre før manndauen, og at landet, som ennå omkring midten av 13. årh. stod i fullt flor og kunde regnes blandt de fremmeligere land i Vest-Europa, allerede i 2. fjerdedel av 14. årh., altså før manndauen, måtte ansees for et av de mest tilbakeliggende. En hovedgrunn til nedgangen var tydeligvis det *hanseatiske handelsmonopol*, som dels skyldtes den norske handelspolitikk med dens ensidige begunstigelse av den tyske korninnførsel, dels hanseatenes, særlig de vendiske stæders, overlegne evne til å organisere den norske utenrikshandel, med regelmessig, årvisst utførsel av de norske fiske-, feavls- og jaktprodukter og regelmessig tilførsel av de varer nordmennene trengte, som tøyier og salt fra Flandern og Frankrike, og, først og sist, korn, malt og mel fra det rike nordtyske kornmarked.

Norge hadde således alt før manndauen tapt sine utenlandske markeder; dets eksport og import såvel som dets skibsfart var i hendene på en mektig utenlandsk byorganisasjon, som med jerngrep holdt fast ved den vunne maktstilling og bemektiget sig mere og mere også av håndverket og detaljomsetningen. Landet var i kommersiell henseende redusert til en koloni for tyske kjøbmenn og blev utsuget av dem. Noen utsikt til at det snarlig kunde frigjøre sig fra dette hanseatenes økonomiske overtak var der ikke.

Under disse forhold er det forståelig, at følgene av det svære folketapet som pesten 1349—50 og de efterfølgende farsotter bragte, måtte bli fryktelige, og at en snarlig gjenreiseing efter ulykken måtte være utelukket. De ulykkelige følger av manndauen ligger også nu klart i dagen, takket være især de senere års norske forskning. Økonomisk viser de sig skarpest i den sterke nedgang i landskyld og jordpriser, som fulgte umiddelbart efter pesten, og som kan beregnes ved hjelp av en rekke bevarte jordebøker, kjøpebrev, skjøter og bygselbrev fra tiden før og efter 1350. I bygdene

omkring Oslo og på Romerike sank jordprisene i tiden 1350—1400 ned til 52 à 55 % av gjennomsnittsprisen før pesten. I Vestfold, Oplandsbygdene og over hele Vestlandet svinget de omkring 40 %; men i de store dalførne Valdres, Hallingdal og Gudbrandsdal, gikk de helt ned til omkring 30 % av hvad de hadde vært i århundrets første halvdel. Fra Trøndelag og Hålogaland savner vi et brukbart materiale til å beregne jordprisene; men landskylden gikk etter Aslak Bolts jordebok ned til 21,8 % av den gamle skyld, regnet efter spanskskylden, og til 34,4 % for de distrikters vedkommende som brukte pengeskyld¹⁸⁴.

Fallet i landskyld og eiendomspriser gir dog ikke *alene* noe fyldestgjørende begrep om den økonomiske katastrofe som folketapet forårsaket; ti som følge av mangelen på arbeidskraft blev også en mengde gårder liggende øde og ubrukte hele landet over. Noen blev lagt som slåtteland under bruk som var i drift, andre grodde helt til med skog og gikk op i utmarken eller almenningen. Av de 2870 bruksnummere i erkebiskop Aslak Bolts jordebok fra ca. 1440 er 440 eller 15,4 pct. uttrykkelig betegnet som ødegårder, og enda var det mange, som midlertidig lå leieledige uten særskilt bruker. Av Munkelivs klostres jordebok fra 1463 fremgår det likeledes, at over 15 pct. av gårdene var øde eller bortkomne. Det lavmål som jordpriser og landskyld nådde i siste halvdel av 14. årh., holdt sig gjennom hele det 15. og et stykke inn i det 16. århundre. Efter skattemanntallene fra det 16. årh. og senere å dømme ser det ut til, at Norge først ved 1600 har nådd til samme innbyggerantall som det hadde før manndauen, nemlig ca. 400,000¹⁸⁵.

Sosialt gikk følgene av manndauen verst ut over de høiere klasser. Antallet av geistlige må ha gått overordentlig sterkt ned hele landet over, fordi prestene var særlig utsatt for å smittes av pesten. I 1371, da «drep-sotten» raste, skriver erkebiskop Trond av Nidaros, at hele Nidaros diøceses geistlighet, som før hadde talt 300 medlemmer, nu kun bestod av 40 gamle og avfeldige prester¹⁸⁶. Innskrenkningen i antallet av prester var ikke blott temporært; det blev varig, fordi så mange kirker av mangel på de nødvendige inntekter måtte nedlegges og forfalt helt¹⁸⁷. For *adelen* hadde tilbakegangen i bygselinntektene til følge, at bare de rikeste og fornemste ætter kunde hevde sig som adelige. De øvrige, d. v. s. storparten av adelen, måtte, forsåvidt de ikke var utdødd under pesten, opgi sitt adelskap og leve som bønder. Da kongen og hoffet fra slutningen av 14. årh. til stadighet tok ophold i Danmark, kom denne adel til å savne tilstrekkelig fornyelse, så der ved begynnelsen av 16. årh. neppe var mere enn et snes adelsfamilier i landet, mot henvend 300 i begynnelsen av det 14. årh., bortsett fra de inngiftede og bondeadelen. De fleste av de gjenværende norske adelsætter på den tid var temmelig fattige. Den gamle høiadels store jordegods samledes hos dens lengstlevende ætter, Rømer, Gyldenløve, Baat, Kane og Galle,

som alle gikk ut på mannslinjen i løpet av 16. årh., undtatt familien Galle som flyttet til Danmark¹⁸⁸.

For *bøndene* var virkningen av manndauen noe forskjellig etter deres formue og stilling i samfundet. De rike odelsbønder som eide bygselgods, led lignende tap i sine jordleieinntekter som adelen. Den jevne odelsbonde som bare hadde sitt eget gårdsbruk å leve av, må også ha litt tap på grunn av mangelen på arbeidskraft med derav følgende tilbakegang i jordbruket og på grunn av ringere avsetningsmuligheter; ti tilbakegangen i folkemengden i byene var neppe mindre enn på landet, kanskje snarere tvertimot. Leilendingene led under de samme vanskeligheter; men for mange av dem medførte tilstanden også påtagelige fordeler. Satt f. eks. en leilending med et skralt bruk, kunde han lett skaffe sig et bedre, tilmed for betydelig nedsatt avgift, og han var ikke, eller iallfall i langt mindre grad enn før, utsatt for utpresninger fra jorddrottens og hans ombudsmanns side; ti «gaver», veitsler, jordemuter og andre ulovlige avgifter, som disse tidligere hadde krevd av bygselbøndene, falt nu bort av sig selv¹⁸⁹. Leilendingen behøvet heller ikke å frykte opsigelse fra jorddrottens side; han satt, praktisk talt, like så trygt på sin bygslede gård som selveieren på sin, og kunde ved sin død gi den til sin sønn eller endog dele den mellom sine arvinger. Leilendingene hadde følgelig liten opfordring til å kjøpe jord; derimot fikk en del leilendinger eiendomsrett til eldre bygselgårder bare mot å påta sig å utrede leidangen til staten og holde husene istand. Allikevel synes antallet av selveiende bønder ikke å være tiltatt synderlig meget i løpet av senmiddelalderen¹⁹⁰.

Da landets hovednæring i tiden efter 1350 led under mangel på arbeidskraft, og arbeidslønningene viste tendens til å stige, søkte regjeringen gjennom en rekke forordninger å holde dem nede og konsentrere arbeidskraften om jordbruket. Ingen måtte ha arbeidsføre menn eller kvinner i huset uten som tjenestefolk, og alle uformuende skulde ta sig tjeneste hos adelsmenn, prester eller bønder for slik lønn som fra gammel tid av hadde vært sedvanlig. Det blev forbudt prelatene og adelen å ta tjenestegutter «i hofgardh», d. v. s. til håndgangne menn; de måtte ikke settes i annen tjeneste enn sådan som de var født til, d. v. s. til jordbruksarbeide. Sysselmennene skulde sørge for, at arbeidsfolk som forlot sin tjeneste hos bønder eller prester, blev straffet efter loven og retterbøtene¹⁹¹. Minsteformuen for å seile i kjøpferd blev alt av Magnus Erikson forhøiet fra 3 mark til 12, derpå av begge kongene Magnus og Håkon VI til 15 forngilde mark¹⁹², og dette påbud blev gjentatt i 1383 av kong Olav. Ingen måtte bygge handelsskib uten de som selv eide formue nok til det. Å opta lån innen- eller utenlands til et slikt foretagende blev strengt forbudt¹⁹³. Kongens ombudsmenn skulde dra omsorg for, at bønder og prester på landsbygden fikk tilstrekkelig arbeids-

hjelp. I dette øiemed skulde byfogden høst og vår drive ut av kjøbstædene de menn og kvinner av arbeidsklassen, som var skikket til jordbruksarbeide¹⁹⁴. Derimot skulde de fagmessig utdannede håndverkere ha sete i byene, hvor der blev satt bestemte lønnstakster for dem¹⁹⁵. Riksrådet forbød i 1490 uttrykkelig kobberslagere og kleinsmeder å utøve sitt håndverk på landsbygden¹⁹⁶.

Til stor hjelp for bøndene og jordbruket kunde disse forordninger neppe bli; ti også byene befant sig i sterk stagnasjon i denne tid. Noen betydelig tilførsel av arbeidskraft kunde bøndene følgelig ikke vente derfra. Dessuten blev alle disse forordninger dårlig overholdt og måtte også i det 15. årh. fornyes¹⁹⁷.

Hårdest rammet visstnok den økonomiske krise som fulgte på manndauen selve kongedømmet. Det er tydelig, at ikke alene bygselinntektene, men også leidangsskatten svikket¹⁹⁸. Landets forsvarsvesen, skibsleidangen, kom i forfall, så kongene mange år efter, for å få den igang igjen, måtte nedsette kravene til skibenes bygning og størrelse ganske betraktelig¹⁹⁹. Om den fattigdom som hersket selv i kongens gård får en kanskje det beste begrep av et brev, som landets dronning, Margrete Valdemarsdatter, skrev fra Akershus slott den 18. okt. o. 1370 til sin fraværende husbond kong Håkon VI. Hun skriver bl. a.:

«Vide skal I, min kjære herre, at jeg og mine tjenere lider stor nød på mat og drikke, så at hverken de eller jeg får vår nødtørft. Og derfor ber jeg Eder, min kjære herre, at I finner noen utvei til at det kan bedres, så at de som er hos mig, ikke skal skilles fra mig for hungers skyld. Og beder jeg Eder, at I skriver til Westfal²⁰⁰), at han kan borge mig det som jeg bestiller hos ham og trenger til. Og sig ham, at I vil betale ham det som han borger mig²⁰⁰».

Brevet taler for sig selv og viser, at den knugende fattigdom i landet i den generasjon som fulgte nærmest efter pesten, nådde helt op til kongefamilien. Den kan bidra til å forklare og undskylde kongehusets — Håkon VI's og dronning Margretes — iherdige arbeide for sine tvilsomme eller nærmest vel uberettigede arvekrav på Danmark og Sverige, en politikk, som det lyktes dronning Margrete å gjennomføre, og som, i sin videre utvikling, førte til tapet av Norges politiske selvstendighet. Dette inntrådte dog først i det 15. og i begynnelsen av det 16. årh., d. v. s. på en tid, da befolkningsforholdene i Norge og folkets økonomiske kår atter langsomt begynte å rette på sig²⁰¹.

Den rådende opfatning har visstnok lenge vært, at denne tid utelukkende var en stillstands- og nedgangsperiode, uten merkbar økonomisk fremgang²⁰². Hovedargumentet for denne synsmåte er, at landskylden og de øvrige jorde-

*) En hanskjøbmann i Oslo.

bokavgifter, ikke vokser i denne tid; men disse avgifter var fra gammel tid av lite bevegelige. Landskylden, som lå til grunn for leidangsskatten, kunde f. eks. ikke endres uten etter 6 menns dom. Det skulde en meget sterk opgang til for å påvirke dem, og mange andre ting viser, at der alt i 15. årh. har funnet en utjevning og endog en viss fremgang sted. Befolkningen har efterhånden vennet sig til de nye forhold, avpasset sitt næringsliv efter dem og lært sig til å utnytte de muligheter for fremgang som fantes. Den har også tiltatt noe i antall. Sars antar på grunnlag av skattemanntall fra tiden omkring 1520 at Norge på den tid har hatt ca. 300,000 innbyggere, hvad der efter hans beregning av folketallet i det 14. årh., forutsetter en temmelig sterk stigning, nemlig med en halvdel av befolkningen som den var i 1370-årene, efter min ovenfor fremsatte opfatning derimot en adskillig mindre stigning, nemlig med omtrent en fjerdedel eller ca. 25 pct. av befolkningen i 1370-årene. Stort sterkere kan den neppe ha vært, fordi der vanskelig kan tenkes noen fremgang overhodet før i det 15. årh., og fordi de daværende politiske og økonomiske forhold, fremmedstyret og hansemono-polet, ikke lot rum for noen større vekst i folkemengden.

Men også en stigning av folketallet med $\frac{1}{4}$, d. v. s. med ca. 60,000 mennesker, forutsetter noen økonomisk fremgang siden forfallet i annen halvdel av 14. århundre. Om fremgang i kornavlén kan der vanskelig være tale i hanseatertiden, den lå uhjelpelig nede som følge av den overflødig nordtyske kornimport. Derimot kan der spores fremgang i feavlén både østen og vestenfjells, og nordpå spillet fiskeriene en større rolle enn før, ikke bare i Finnmark, som, takket være hanseatenes organisasjon av fiskeeksporten, i stor utstrekning blev kolonisert i det 14. og 15. årh., men også i den sydlige del av det nordenfjelske Norge. Selve den sterke vekst i den tyske handel i senmiddelalderen, dens utbredelse ikke bare til byene og ladeplassene langs kysten, men også til fjordbunnene og de indre landsdeler, tyder på en øket produksjon, ikke bare av fiskevarer, men også av feavls- og jaktprodukter, særlig huder, skinn, smør, talg, kjøtt og levende kveg, som alt var gjenstand for opkjøp²⁰³.

At tilstanden har bedret sig på landsbygden i løpet av det 15. årh., kan likefrem påvises av bygselkontraktene. I annen halvdel av 14. årh. bygsler jorddrottene fort vekk bort sine gårder uten landskyld, når leierne bare vil påta sig å bygge op husene. I det 15. årh. utreder leierne som regel en årlig landskyld ved siden av at de påtar sig byggeplikt. Selv når ødegårder bortbygdes med byggeplikt, skal der i det 15. årh. ofte betales noen landskyld²⁰⁴. De store jordeboksverker som blev til omkring 1400 og utover i det 15. årh.²⁰⁵, skapte bedre orden og oversikt i godsadministrasjonen, som var kommet i forfall efter manndauen, likeså samlingen av de spredte jordeiendommer til mere sammenhengende godser som særlig biskop Eystein Aslaks-

son i Oslo var en så fremragende representant for. Noen overgang til stordrift tilsiktet denne arrondering derimot ikke. Man vedblev å bortbygsle de gamle brukene enkeltvis. Tilløp til stordrift kan egentlig først iakttas i det 16. og 17. årh. ved utvidelsen av adelens setegårder og utviklingen av de nærmestboende bønders («ukedagstjenernes») plikt til å arbeide på hovedgården og deres fritagelse for de såkalte ekstraordinære stats-skatter²⁰⁶.

En viktig lysning i tidens ellers mørke økonomiske liv og et varsel om en rikere fremtid danner den begynnende trelasthandel og den dermed følgende verdistigning av skogen, iallfall i kystdistriktene. Dette skyldtes atter den voksende efterspørsel etter tømmer o. a. skogprodukter fra Holland, Friesland, Skottland og Danmark. Alt i 14. og 15. årh. blev Drammensvassdraget et centrum for trelastutførselen²⁰⁷, dernæst bygdene omkring Oslo og Langesundsforden, Borgeyssell og Bohuslen²⁰⁸.

Borgerne i de gamle byene Oslo, Tønsberg, Skien, Sarpsborg, Kongelv, Marstrand og Oddevald søkte, såvidt deres innskrenkede forhold tillot det, å komme med i denne handel; men prinsippet om at all handel skulde foregå i byene syntes på denne tid urimelig og umulig å gjennomføre for trelasthandelens vedkommende, og det blev derfor tillatt hollenderne i 1443 og friserne i 1453 å kjøpe tømmeret, hvor det falt beleiligst for dem, hos bønder og godseiere såvel som av kjøbstadsborgere²⁰⁹. Disse privilegiebrev legitimerte dog kun en handel og eksport, som faktisk alt lenge hadde funnet sted. Som følge av denne handel dannet der sig langs kysten en rekke ladeplasser som Kobbervik og Strømsø ved Drammensvassdraget, Moss, Son, Sandefjord, Larvik, Langesund, Merdøy o. m. a., hvorfra bønder og godseiere solgte sin trelast helt uavhengig av byborgernes formidling. Skogen vokste på denne tid lenger ut mot havet enn senere, og mange bygder som i det 17. og 18. årh. praktisk talt var avskoget, hadde ennå trelast til utførsel. Det gjelder f. eks. Brunlanes, Tjølling, Sandehered, Nøtterøy, Sem og Slagen, mange andre bygder østenfjells og næsten hele Vestlandet.

Den fremgangsbevegelse som blir stor og mektig i annen halvdel av 18. årh., kan således merkes på mange måter alt i det 15. og begynnelsen av det 16. århundre. Dog var den ennå i sin første begynnelse. Det økonomiske liv lå ennå i hovedsaken nede, hvad der ikke utelukker en viss primitiv velstand og tilfredshet hos folket. Kravene til livet var små, og de offentlige byrder langt mindre enn i selvstendighetstiden. Leidangsvesenet var fra dronning Margretes og Erik av Pommerns tid kommet i fullstendig oppløsning, så skibsutrustningen helt bortfalt. De overordentlige skatter kongene av og til påla, kunde ikke veie op mot denne byrde. Når de allikevel vakte misnøie, kom det av, at de nettop i sin egenskap av overordentlige pålegg

syntes vilkårlige og ulovlige, og at fogdene ofte gikk hensynsløst frem under opkrevningen.

Folkets levestandard var enkel og primitiv, preget av en temmelig gjennomført naturallusholdning, hvor hver husholdning selv frembragte det vesentlige av hvad den forbrukte.

Tross den sterke økonomiske nedgang etter manndauen har det derfor i slutningen av middelalderen hersket et visst velvære hos folket. Prydkunstens bevarelse og utvikling²¹⁰ synes iallfall å forutsette dette, og de bevarte skatteregnskaper fra omkring 1520 tyder på det samme; ti hvad enten skatten skal utredes i matvarer, i sølv eller i rede penger, greier folk å betale den. Restanser forekommer sjelden, og fattige som ikke kan yde noe, er det på denne tid ikke særlig mange av²¹¹. Italieneren Piero Qvirini og hans feller, der som skibbrudne opholdt sig på Røst, en av Lofotens ytterste utøier, fra 3. februar til 14. mai 1432, fant et tilfreds folk, som levet i enkle, men efter sine fordringer, gode kår²¹².

Mens de brede lag i samfundet, bønder og fiskere, synes å ha hatt det noenlunde bra, materielt sett, levde folket, samfundsmessig og åndelig nærmest på stumpene av hvad den eldre tid hadde frembragt. Med tinglivets og leidangsvesenets forfall fulgte likegyldighet for staten og dens anliggender. Med det gamle kongehus og de gamle norske adelsætter døde også det gamle nasjonale åndsliv hen. Geistligheten, som utgikk fra bondestanden²¹³, savnet sans for sagalitteraturen; dens bokhyller rummet i ahmindelighet bare juridiske og teologiske verker og de nødvendige liturgiske skrifter²¹⁴. Kun i folkediktningen, navnlig i folkevisen, lever ved middelalderens utgang ennu minninger av det gamle nasjonale åndsliv.

NOTER.

¹ Utgitt av G. Storm i Monumenta Historica Norvegiae, Kr.a 1880. Halvdan Koht setter dens tilblivelse til tiden nærmest før Sverres opptreden, se *Innhogg og utsyn*, Kr.a 1921, s. 197—231. Bjarni Adalbjarnarson: *Om de norske kongers sagaer*, Oslo 1936, s. 20—29, setter den dog så sent som til tiden omkring 1220.

² Oscar Albert Johnsen: *Finnmarkens politiske historie*, Kr.a 1923, s. 4 f.

³ Ifølge *Morkinskinna* (Finnur Jónssons utgave, s. 353) gav jemtene sig frivillig under kong Øistein Magnusson. *Edv. Bulls mening (Jemtland og Norge)*, Oslo 1927, s. 9—18), at de først fra Sverres tid er kommet under Norge, er neppe holdbar, se Bjarni Adalbjarnarson, l. c., s. 24—28.

⁴ Jfr. H. Shetelig: *Norges forhistorie*, ISKF Serie A. 5 a, Oslo, 1925, s. 58—72.

⁵ K. E. Schreiner, *Minneskknoklene fra Osebergskibet og andre norske jernalderfund*, i Osebergfundet Bd. V, Oslo 1927, s. 126 ff. og s. 143 ff.; jfr. Planche VIII—XLII.

⁶ K. E. Schreiner, l. c., s. 256—60.

⁷ C. O. E. Arbo: *Fortsatte bidrag til nordmændenes antropologi III*. Stavanger amt. NVAS Mat.-natv. kl. nr. 6, 1895; jfr. K. E. Schreiner, l. c., s. 221 f.

⁸ K. E. Schreiner, l. c., s. 228 f.

⁹ l. c., s. 223 f.

¹⁰ I. c., s. 226; *G. A. Guldberg* i NVAS Mat.-natv. kl. nr. 2, 1901, og i Norsk Mag. for lægevidenskaben, Kr.a 1907, s. 24; *K. Wagner: Mittelaltersknochen aus Oslo* i NVAS, Mat.-natv. kl. nr. 7, Oslo 1926; *Ymer* 1900, s. 37.

¹¹ *C. O. E. Arbo: Nordmændenes fysiske antropologi* i NVAS, Mat.-natv. kl. 1895, nr. 6; jfr. sammens avhandling *Er der foregått nye indvandringer i Norden?* i *Ymer* 1900, s. 25—48, med tilhørende karter over skalleindices og over legemshøiden i Norge.

¹² *Halvdan Bryn: Anthropologia Norvegica I. Det østentfjelske Norges antropologi*, NVAS Mat.-natv. kl. 1925, nr. 6, Oslo 1925, s. 55 ff.

¹³ *C. O. E. Arbo* i *Ymer* 1900, s. 45 f.

¹⁴ *S. Bugge: Norræn Fornkvæði*, Chr.a 1867, s. 141 f.; jfr. *Ivar Mortenson: Edda-Kvædc, Norræne Fornsongar på nynorsk*, Oslo 1905—08, I. Gudekvæde, s. 1 f. og s. 9 f.; jfr. *A. Bugge: Vesterlandenes indflydelse*. NVAS, Hist.-fil. kl., 1904, nr. I, s. 107 ff.

¹⁵ Se f. ex. *Halvdan Bryn* i NBygder, Bd. I, Setesdalen, Kr.a 1921, s. 18 ff. og i Bd. II, Vest-Agder I, Bergen 1925, s. 16 ff.; jfr. *C. O. E. Arbo* i NVAS, Mat.-natv. kl. 1895.

¹⁶ Jfr. *Oscar Almgren: Zur Rugierfrage und Verwandtes*, Mannus X, s. 1—9; *Johs. Bøe: Hordernes innvandring og oldfundene ved Hardangerfjorden*, i BMusÅ 1930, hist.-antikv. rekke nr. 6, s. 18 ff.

¹⁷ Se *Schücks og Nermans* utgave med kommentar i UUA 1914, s. 134 ff.

¹⁸ *A. W. Brøgger: Rolvsøyatten, et arkeologisk bidrag til vikingetidens historie*, i BMusÅ 1920—21, hist.-ant. rekke, nr. 1.

¹⁹ *Konr. Maurer: Udsigt over de nordgermanske Retskilders Historie*, Kr.a 1878; *A. Taranger: Udsigt over den norske rets historie I, Retskildernes historie*, Kr.a 1898; *Oscar Albert Johnsen: Innføring i kildene til Norges historie*, i Heimen IV, s. 213 ff.

²⁰ *J. A. Worsaae: An account of the danes and norwegians in England, Scotland and Ireland*, London 1852; *Alex. Bugge* i *Den norske sjøfarts historie I*, s. 76—89; *Haakon Shetelig: Vikingeminner i Vest-Europa*, Oslo 1933, ISKF.

²¹ DiplN VIII, 9.

²² *Alexander Bugge* i *Norges Historie II*, 2, s. 299 f.

²³ *A. W. Moore: History of the Isle of Man*, London 1900.

²⁴ *Dietrichson og Meyer: Monumenta Orcadica*, Kr.a 1905, s. 137 ff.

²⁵ *J. Storer Clouston: A history of Orkney*, Kirkwall 1932, s. 163 f., 169 f., 192—207.

²⁶ *Records of the Earldom of Orkney 1299—1614*, ed. by *J. S. Clouston*, Edinburgh 1914, p. XL ff. *Archdeakon Craven: History of the Church in Orkney*.

²⁷ *P. A. Munch: Samlede Afhandlinge*, III, Chr.a 1875, s. 63 f. *J. S. Clouston*, I. c., s. 270 ff.

²⁸ NgL, 2 R. II, s. 174—83.

²⁹ *J. Storer Clouston*, I. c., s. 361 f.

³⁰ *J. Storer Clouston*, I. c., s. 208 f.

³¹ *Norges Historie II*, 2, s. 176 og 180 f.

³² NgL 2 R. II, s. 184 ff. *W. Fordyce Clark: The Story of Shetland*, Edinburgh 1906.

³³ *Diplomatarium Færoense*, ved Jakob Jakobsen, I, Tórshavn 1907, s. 3—22.

³⁴ *A. W. Brøgger: Den norske bosetningen på Færøiene*, i Geogr. Tidsskrift V, h. 6, 1935. *Samme, Løgtingssøga Føroya. Hvussu Føroyar vórdu bygdar*, Tórshavn 1937.

³⁵ *Norges Historie II*, 2, s. 338.

³⁶ NgL IV, s. 354.

³⁷ *Den norske sjøfarts historie I*, s. 291, 299, 302, 305 f.

³⁸ *King Alfred's Anglo-Saxon Version of Orosius*, ed. Joseph Bosworth, London 1850.

³⁹ *Johnsen: Finnmarkens politiske historie*, Kr.a 1923, s. 9.

⁴⁰ Jfr. *P. A. Munch: Samlede Afhandlinge II*, s. 281 f.

⁴¹ Se Glúmr Geirasons Gráfeldardrápa fra ca. 970. Gandvik nevnes i Eilífr Goðrúnarsons Þórsdrápa v. s (fra ca. 1000).

⁴² *Antiquités Russes I*, Copenhague 1850, s. 98 f.

⁴³ Frostatingslov XVI, 2, NgL I, s. 257, jfr. Munch, NFH II, s. 282 f.

⁴⁴ *Andr. M. Hansen: Oldtidens nordmænd og bosætning*, Kr.a 1907, s. 20 ff.; *Landnaam i Norge*, Kr.a 1904, s. 113 ff.

⁴⁵ NG, Forord og indledning, s. 77; *A. Bugge* i *Norges Historie I*, I, s. 223—230; *Magnus Olsen: Ættegård og helligdom*, ISKF Ser. A. IX, Oslo 1926, s. 77—145.

⁴⁶ *Magnus Olsen*, I. c., s. 92 f.; jfr. *Helge Gjessing* i NBygder II, Vest-Agder, 1925,

s. 63 f. og Sigurd Grieg: *Hadelands eldste bosetningshistorie*, NVAS, Hist.-fil. kl. 1925, Oslo 1926, s. 95 f., 114 f.

⁴⁷ Se for Vestfolds vedkommende, forf.: *Tønsbergs Historie* I, Oslo 1929, s. 26 f.

⁴⁸ *H. Shetelig: En ældre Jernaldersgård på Jæderen*, i BMusÅ 1909, no. 5; *H. Gjessing i NBygder II*, Vest-Agder, I, 1925, s. 54; Sigurd Grieg: *Jernaldershus på Lista*, Oslo 1934, ISKF, Ser. B, XXII.

⁴⁹ *Norges Bønder*, Kr.a 1919, s. 14 f. og 22 f.; Magnus Olsen, l. c., s. 36 f.

⁵⁰ Magnus Olsen, l. c., s. 101.

⁵¹ l. c., s. 101--105.

⁵² Ældre Gulatingslov, kap. 296 og 298, NgL I, s. 97 f.

⁵³ Ældre Gulatingslov, kap. 145; Frostatingslov XIV, 7—8, XVI, 2; Nyere landslov VII, 61.

⁵⁴ NgL II, s. 431.

⁵⁵ *O. Olafsen, Jordfællesskab og samcie*, Kr.a 1914.

⁵⁶ GL, k. 73; FL, XIV, kap. 8.

⁵⁷ Om seterbruken i Norge i eldre og nyere tid har Instituttet for sammenlignende Kulturforskning, Oslo, allerede for flere år siden satt igang inngående undersøkelser, hvis resultater dog ennå ikke er offentliggjort. Den viktigste norske publikasjon om dette emne er f. t. Kristian Østberg: *Seterbruken i Norge*, Oslo 1930.

⁵⁸ *Gustav Storm* i HTN 4 R. I, s. 232 ff.

⁵⁹ Se forf.: *Tønsbergs Historie* I, Oslo 1929, s. f. og 19 ff.

⁶⁰ *Historia Ecclesiastica*, utg. av Aug. le Prevost, Tome IV, 1852, p. 27. *Sverre Steen* har en annen opfatning av de norske hyanlegg enn Edv. Bull, se *Ferd og fest* (Oslo 1929), s. 72 ff.

⁶¹ *L. B. Steenersen, Om et myntfund fra Helgeland i Hole*, NVAS, Hist.-fil. kl., nr. 3 (1895), s. 18 ff.; jfr. *Hamar-Krøniken*, ed. Arne Arnesen, Oslo 1937, s. 1 f.

⁶² GL, kap. 200, se NgL I, s. 71.

⁶³ FL X, kap. 34 og 35, NgL I, s. 225; jfr. *A. Taranger: Udsigt II*, 1, s. 30—35 og s. 167 f.

⁶⁴ BL, kap. 13, NgL I, s. 368.

⁶⁵ Magnus Olsen, l. c., s. 47.

⁶⁶ *Heimskringlas Olav den helliges saga*, kap. 104, se *F. Jónssons* utg. II, s. 215.

⁶⁷ *Osebergfundet*, I, Kr.a 1917, s. 21—119.

⁶⁸ NgL I, s. 37 ff. og 240 ff.; jfr. Nyere Landslov, NgL II, s. 105 ff. og kildehenvisningene i A. Tarangers oversettelse av Landsloven, Kr.a 1915.

⁶⁹ *Fr. Brandt, Forelæsninger over den norske Retshistorie* I, Kr.a 1880, s. 286 og s. 294 f.; *A. Taranger: Udsigt II*, 1, s. 89.

⁷⁰ FL XII, 4; jfr. dog XIV, 3; GL, k 266, NgL I, s. 87; NLL VI, 2, NgL II, s. 93.

⁷¹ Jfr. Falk & Torp, EW I, s. 401.

⁷² Således dog *Edv. Bull* i NFLH II, s. 14 f.

⁷³ *E. Hertzberg: Det norske Aristokratis Historie indtil Kong Sverre*, Kr.a 1869; *G. Storm* i HTN 2. R. IV, s. 129—88.

⁷⁴ *Konrad Maurer: Die ärmern des altnorwegischen Rechtes*, München 1879.

⁷⁵ *Otte brudstykker af Den ældste Saga om Olav den Hellige*, ed. Gustav Storm, Chr.a 1893, s. 3 f.

⁷⁶ Se *P. A. Munch: Beskrivelse over Kgr. Norge i Middelalderen*, Moss 1849, s. 8 f.

⁷⁷ *Ebbe Hertzberg: Det norske Aristokratis Historie indtil Kong Sverre*, Kr.a 1869, og i Norges Historie II, 1, s. 113—16; *Gustav Storm: Om Lendermannsklassens Talrighed i det 12. og 13. Aarhundrede*, HTN 2. R. IV, s. 129—88; *Asbjørn Øverås: Lendermannsklassen i det 12. hundreåret*, SyS 1926.

⁷⁸ NgL III, s. 150, 176; jfr. s. 76 og 97.

⁷⁹ NgL III, s. 56 f. og s. 90 f.

⁸⁰ NgL III, s. 74—81.

⁸¹ *Yngvar Nielsen: Det norske Rigsraad*, Kr.a 1880, s. 94—131.

⁸² NgL III, s. 27—30 og 74; *Brandt: Retshistorie* I, s. 297 f.

⁸³ Munch, NFH III, s. 627; jfr. *Konr. Maurer: Ueber den Hauptzehnt einiger nordgermanischen Rechte*, i Abhandl. der k. bayer. Akad. der Wissenschaften XIII. Bd., II-Abth., s. 213 ff.; samme forf.: *Vorlesungen II*, Leipzig 1908, s. 268—96.

⁸⁴ *Konr. Maurer*, l. c., s. 23—27.

⁸⁵ *Edv. Bull: Folk og Kirke i middelalderen*, Kr.a 1912, s. 24.

- ⁸⁶ Jfr. *Biskop Eysteins jordebog over det geistlige gods i Oslo bispedømme*, ed. H. J. Huitfeldt, Chr.a 1879.
- ⁸⁷ *Codex Diplomaticus Monasterii Scti Michaelis. Bergensis Diocesis, vulgo Munkalif dicti*, ed. P. A. Munch, Chr.a 1845. Jfr. *Norges Historie* III, 1, s. 97.
- ⁸⁸ Se f. ex. *Aslak Bolts jordebog*, ed. P. A. Munch, Chr.a 1852.
- ⁸⁹ Jfr. *Edv. Bull: Akers historie*, Kr.a 1918, s. 55—90. Viktige kildekrifter til kirkegodsets historie i middelalderen er, foruten de alt nevnte, *Björgynjar Kálfskinn*, ed. P. A. Munch, Chr.a 1843, og *Biskop Eysteins jordebok* («den røde bok»), Chr.a 1879.
- ⁹⁰ NgL II, s. 472 f.
- ⁹¹ NgL II, s. 345, 474 f.; jfr. NgL II, s. 483—84.
- ⁹² *H. Koht* i HTN 5 R. III, s. 271—76; NgL 2 R. II, s. 140—44.
- ⁹³ Munch, NFH IV, 2, s. 172—78; *A. Taranger: Udsigt II*, 1, s. 158 f. Om sædesvendene se *L. Daac*, *Den throughjemse Erkestols Sædesvende og Frimænd*, i HTN 3. R. I, s. 1—27.
- ⁹⁴ Om Oslo- og Tønshørgborgernes jordegods i middelalderen, se *Fouglie* i St. Halvard 1916, s. 175 f. og *forf.: Tønshørgs Historie* I, s. 461 o. fl. st.
- ⁹⁵ For Bergens vedk., se *Yngv. Nielsen: Bergen*, Kr.a 1877, s. 80 f.; jfr. *Edv. Bull, Kristianas Historie* I, Oslos historie, Kr.a 1924, s. 27 f. og s. 104 f.
- ⁹⁶ *Tønshørgs Historie* I, s. 177 ff.
- ⁹⁷ *De profectione Danorum in Hierosolymam*, i *Scriptores minores historiae danicae*, ed. M. Cl. Gertz, Khvn 1922, II, s. 474 f.
- ⁹⁸ FL I, k. 20, NgL I, s. 215; NLL VIII, 23 i NgL II; oversettelse ved A. Taranger, Kr.a 1915.
- ⁹⁹ NgL III, s. 24 f.; jfr. *Sigurd Grieg: Det norske håndverks historie* I, Middelalderen, Oslo 1936, s. 58 f.
- ¹⁰⁰ Jfr. *Oscar Albert Johnsen, Noregsveldets undergang*, Kr.a 1924, s. 35 f.
- ¹⁰¹ *A. Bugge: Studier over de norske byers selvstyre og handel før hanscaternes tid*, Kr.a 1899.
- ¹⁰² *Noregsveldets undergang*, s. 36 f. Privilegiebrevene er trykt i *Hansisches Urkundenbuch* I, nr. 818 (1278), og i DN V, 23 (1294).
- ¹⁰³ *T. H. Aschehoug: Norges og Danmarks Statsforfatning indtil 1814*, s. 49 f. (§ 8); *Yngv. Nielsen: Det norske Rigsraad*, Kr.a 1880; *A. Taranger: Udsigt II*, 1, s. 202 f., 256 f.
- ¹⁰⁴ *Norges Bønder*, 1ste utg., Kr.a 1919, s. 93.
- ¹⁰⁵ DiplN XII, 16; jfr. 197; V, 134; XII, 91; V, 156.
- ¹⁰⁶ NLL VI, k. 2, 4; VI, k. 20, 1; VII, k. 61, 2 og k. 64, 1; VIII, k. 21, 2.
- ¹⁰⁷ FL IV, 44.
- ¹⁰⁸ *Forf.* i *Historiske Afhandlinger* tilegnet J. E. Sars, Kr.a 1905, s. 119—20.
- ¹⁰⁹ *Frenehøstene* blev først besluttet avskaffet på et riksmøte i Bergen 1271, se Munch, NFH, IV, 1, s. 521 f.
- ¹¹⁰ NLL IV, k. 1—11.
- ¹¹¹ Jfr. *Norges Bønder*, 1ste utg., s. 109; *Noregsveldets undergang*, Kr.a 1924, s. 24—29.
- ¹¹² *Forf.* i HTN 5 R. V, 1921, s. 77 f.
- ¹¹³ *Hirdskrå* k. 53, NgL II, s. 449. De bevarte gildeskraer fra bondegildene i middelalderen er trykt i NgL V, s. 7—13 og i *Studier* tilegnede Professor C. R. Unger, Kr.a 1896, s. 217 f. Jfr. *forf.: Gildvæsenet i Norge i middelalderen*, i HTN 5 R. V, s. 74—101, samt *Tre gildeskraer fra middelalderen*, Kr.a 1920, med oversettelser.
- ¹¹⁴ *A. E. Eriksen: Om Trældom hos Skandinaverne*, i *Nordisk Universitets-Tidskrift* 1861, 3. Hefte, s. 5 f.
- ¹¹⁵ FL X, 40; GL 262, jfr. 259.
- ¹¹⁶ Ordet trell forekommer her kun i den gamle formel, at «tegn og trell» skal fare til høstevne, når hærpilen går. NLL III, kap. 3, 3.
- ¹¹⁷ FL IX, 11; GL. 61 og 66.
- ¹¹⁸ NG X, 1915, s. 380 f.
- ¹¹⁹ *Absalon Taranger: Den angelsaksiske kirkes indflydelse på den norske*, Kr.a 1890, s. 142 f.
- ¹²⁰ *Adam* i *Gesta Hamaburgensis ecclesiae pontificum*, II 57 (55).
- ¹²¹ *A. Taranger*, l. c., s. 184.
- ¹²² *Heimskringla*, ed. Finnur Jónsson, II, s. 475, 510, 516.
- ¹²³ *A. Taranger*, l. c., s. 185 f. og s. 193—202.

- ¹²⁴ C. C. A. Lange: *De norske Klostre i Middelalderen*, 2. udg., Chr.a 1856, s. 199, 229, 291, 349, 402, 447, 474 og 480.
- ¹²⁵ Sigurd Grieg: *Det norske håndværks historie*, Middelalderen, Oslo 1936, s. 67 f.
- ¹²⁶ *Scriptores rerum danicarum V*, Hauniæ 1783, p. 353.
- ¹²⁷ B. E. Bendixen: *Tyske håndværkere på norsk grund i middelalderen*, Kr.a. 1912, s. 18.
- ¹²⁸ Nyere Bylov III, kap. 6.
- ¹²⁹ Munch, NFH IV, 2, s. 590, note 1.
- ¹³⁰ DiplN IX, 131.
- ¹³¹ Nevnes i *Islandske annaler*, ed. G. Storm, s. 291 (1413). Jfr. N. Magasin I, s. 89, og *Hist.-top. skrifter om Norge*, utg. av G. Storm, Kr.a 1895, s. 31.
- ¹³² DiplN I, 122 og III, 37.
- ¹³³ G. Sverdrup: *Bergen fra sagatid til våre dager*, Bergen 1927, s. 37.
- ¹³⁴ HTN 3. R. IV, 1895, s. 56—79.
- ¹³⁵ DiplN I, 122, s. 110.
- ¹³⁶ Nyere Bylov VI, kap. 8.
- ¹³⁷ NgL, IV, s. 360—63.
- ¹³⁸ B. E. Bendixen, 1. c., s. 35.
- ¹³⁹ NgL III, 70, s. 157 f., DiplN VIII, 135.
- ¹⁴⁰ DiplN II, 172; jfr. Munch, NFH, Unionsper. I, s. 257 f.
- ¹⁴¹ Alex. Bugge: *Studier over de norske byers selvstyre og handel*, s. 169 f.
- ¹⁴² Norske Magasin I, s. 51 f.; NgL 2. R. I, s. 244 f.
- ¹⁴³ NgL III, s. 188; jfr. DiplN V, 264.
- ¹⁴⁴ Hans. Urkundenbuch IV, Nr. 543.
- ¹⁴⁵ B. E. Bendixen, 1. c., s. 71.
- ¹⁴⁶ N. Magasin I, s. 52.
- ¹⁴⁷ Norske Samlinger II, s. 481 f. Norske Mag. I, s. 547 f.; Joh. Schreiner, *Hanseatene og Norges nedgang*, Oslo 1935, s. 169.
- ¹⁴⁸ Christiani Koren Wiberg: *By og Bryggje*, Kr.a 1912, s. 1 f.
- ¹⁴⁹ Et kompani av tyske kjøbmenn i Oslo og Tønsberg nevnes første gang 1368, DiplN VIII, 182.
- ¹⁵⁰ DiplN XI 181 og XV, 93.
- ¹⁵¹ DiplN III, 815, 825; VII, 441; III, 441; III, 832; NgL 2. R. II, s. 148 og s. 173—74; Hanse-Recesse II, 6, nr. 249, § 5; NgL 2 R. II, s. 191; DiplN III, 918.
- ¹⁵² Se mine artikler i *Hansische Geschichtsblätter*, Bd. XXXIII, 1928, s. 66—77, og i *Revue Historique* tome 178, Paris 1936, s. 410, hvor les Allemands i 7. linje fra oven skal leses: les Hollandais.
- ¹⁵³ Munch, NFH, 2. Hovedafdeling I, s. 256.
- ¹⁵⁴ Jfr. *forf.*: *Tønsbergs Historie* I, s. 407; DiplN IV, 252, 298.
- ¹⁵⁵ DiplN II, 74; Hans. Urkundenbuch II, 51.
- ¹⁵⁶ B. E. Bendixen, 1. c., s. 57 f.
- ¹⁵⁷ Noregsveldets undergang, s. 98 f., 150 f. og 230—88.
- ¹⁵⁸ Se D. A. Scip: *Einige Neutrungen der altnorw. Sprache im 14. Jh.*, i *Fest-skrMogk*, 1924, s. 413 f.; Om vilkårene for nedertyskens innflytelse på nordisk, i *Fest-skrPipping*, 1924, s. 472 f.; D. A. Scip: *Norsk Språkhistorie til omkring 1370*, Oslo 1931, s. 332 f. og 342 f.
- ¹⁵⁹ NgL II, s. 44, nederst.
- ¹⁶⁰ NgL I, s. 104.
- ¹⁶¹ Efter Magnus Lagabøters testament av 1ste febr. 1277 (DiplN IV, 3) var skibredenes antall i hele Norge kun 279. Dette skyldes dog muligens at 2 skibreder på adskillige steder har slått sig sammen om å utruste et større skib. Jfr. *Hirdskrå* k. 36; Brandt, *Den norske Krigsforfatning*, s. 4.
- ¹⁶² Munch, NFH IV, 1, s. 439 f. Jfr. *Fr. Brandt*, 1. c., s. 3. Brandt regner endog 6 mann på hvert skibsrum.
- ¹⁶³ HTN 2. R. III, s. 370 f.
- ¹⁶⁴ Se f. eks. hertug Håkon Magnussons retterbot for Hedemarken og Toten av 1293, art. 13 (NgL III, s. 19—23), hvorav det fremgår at også disse bygder deltok i bemanningen av leidangskibene. Jfr. DiplN II, 535 (1393).
- ¹⁶⁵ Munch, NFH, 2. Hovedafdeling, 1, s. 889 f.
- ¹⁶⁶ HTN, 2. R. III, s. 375 f. Bestemmelsen i FL, II, k. 20, og i erkeb. Jón's kristenrett, k. 64, sålydende: «Rumaskat, een tællat Penning aarlig, skal enhver udrede som eier

verdi for 3 mark talt, foruten vaaben og gangklæder, baade karl og kvinde skal utrede den eller bøte en øre for penningens. Med kvinne tenkes dog her neppe på gift kvinne som jo levet i eiendomsfelleskap med sin mann og ikke hadde annen formue enn han, men kun på enslige kvinner (enker, ugifte arvedøtre), som satt med egen husholdning. Nyere Borgartings og Nyere Gulatings kristenretter har andre bestemmelser; men de har neppe vært fulgt i praksis i det 13. årh. Jfr. *Konr. Maurer: Udsigt over de nordgerm. Retskilders Historie*, Kr.a 1878, s. 53 f.

- ¹⁶⁷ *Ikring Mannedauden*, Kr.a 1920, s. 60 f.
- ¹⁶⁸ *Edv. Bull* i dansk Geografisk Tidsskrift 1915, s. 3 f.; *O. Nordgaard: Aringerne i Trøndelag*, særtrykk av Stod i fortid og nutid II, 1920. HTN 5 R. VI, s. 36 f.
- ¹⁶⁹ Efter diplomene 1349—50 i DiplN; jfr. Munch, NFH 2. Hovedafd. I, s. 499 f.
- ¹⁷⁰ *Isl. Annaler*, ed. G. Storm, s. 275.
- ¹⁷¹ Munch, NFH, 2. Hovedafd. I, s. 502.
- ¹⁷² *J. E. Sars*, I. c., s. 388 f.
- ¹⁷³ Se DiplN VIII, 168—173.
- ¹⁷⁴ *S. Hasund*, I. c., s. 64 f.
- ¹⁷⁵ Se herom DiplN, registrene under bygsel.
- ¹⁷⁶ Jfr. *Bull og Paasche. Norsk Litteraturhistorie*, Kr.a & Oslo 1923 ff., I, s. 490 f.
- ¹⁷⁷ Tidsskrift for det norske landbruk XVIII, 1911, s. 436 f.; jfr. SyS 1918, s. 368 f.
- ¹⁷⁸ *Björn Magnússon Ólsen: Um kornirkju á Islandi*, Búnaðarrit XXIV, 1910, s. 81—167. *Porkell Jóhannesson: Die Stellung der freien Arbeiter in Island bis zur Mitte des 16. Jh.*, Reykjavik 1933, s. 44 f.
- ¹⁷⁹ NTlett, Ny serie, årg. 11, 1935, s. 426 f.
- ¹⁸⁰ *Johnsen, Noregsveldets undergang*, Kr.a 1924, s. 36—44; jfr. *J. Schreiner: Hanseatene og Norges nedgang*, Oslo 1935, s. 20—35.
- ¹⁸¹ *J. E. Sars: Udsigt over den norske historie*, 2. utg. II, 1913, s. 23.
- ¹⁸² Om adelens og bøndernes handelsvirksomhet i Norge i middelalderen, se min avhandling i NK XVI, s. 134 f., og i *Revue Historique*, Tome 178, 1936, s. 394 f.
- ¹⁸³ *A. Bugge: Studier over de norske byers selvstyre og handel før hanseaternes tid*, Kr.a 1899; *Sverre Steen, Ferd og fest*, s. 140 ff. og s. 148—77.
- ¹⁸⁴ *S. Hasund: Ikring Mannedauden*, i *Beretning om Norges Landbrukshøiskoles virksomhet 1918—1919*, Kr.a 1920; jfr. *A. Taranger* i *Norges Historie* III, 1, s. 96—101; *Johnsen: Norges Bønder*, 1ste utg., s. 145—54, og *Noregsveldets undergang*, 1924, s. 66—77.
- ¹⁸⁵ *Ikring Mannedauden*, s. 52 f.; HTN 2. R. III, s. 387.
- ¹⁸⁶ DiplN V, s. 268.
- ¹⁸⁷ *Edv. Bull: Folk og kirke* etc., s. 27 f.
- ¹⁸⁸ *Oscar Albert Johnsen: De norske stænder*, 1906, s. 27 f.; jfr. HTN 2. R. V, s. 145—60; *H. Koht* i *Scandia* VIII, 1935, s. 201 f.
- ¹⁸⁹ Historiske Afhandl. tilegnet prof. dr. J. E. Sars 1905, s. 119 f.
- ¹⁹⁰ *Norges Bønder*, 1919, s. 153 f. og note 14 på side 428.
- ¹⁹¹ NgL III, s. 205, 208 og s. 184.
- ¹⁹² NgL III, s. 184.
- ¹⁹³ NgL III, s. 216—18.
- ¹⁹⁴ NgL III, s. 218—21 og s. 221—22.
- ¹⁹⁵ DiplN V, 331.
- ¹⁹⁶ DiplN II, 963.
- ¹⁹⁷ NgL 2. R. I, s. 106—07, 1421.
- ¹⁹⁸ NgL IV, s. 381.
- ¹⁹⁹ NgL IV, s. 381 f., 1365; DiplN II, 385 og I, 470, 1382.
- ²⁰⁰ DiplN I, 409.
- ²⁰¹ *Noregsveldets undergang*, s. 78—288; jfr. mitt foredrag på det nordiske historikermøte i Uppsala 12. aug. 1935, NTlett, N. S. 11, 1935, s. 430 f.
- ²⁰² Således ennå *Det norske folks liv og historie*, bd. III, 1934.
- ²⁰³ Se min avhandling, *Der deutsche Kaufmann in der Wieck in Norwegen im späteren Mittelalter*, i *Hans. Geschichtsblätter* Bd. XXXII, 1928. M. h. t. hanseatenes handel på Vestlandet og nordenfjells gir *Tbj. Bassøes* utrykte avhandling, «*Noen oplysninger om hanseatenes handel i Bergen i det 16. årh.*», i Universitetssekretariatets arkiv, Oslo, gode oplysninger. Jfr. *Otto Röhlk, Hans.-norw. Handelspolitik im 16. Jh.*, Neumünster 1935.

- ²⁰⁴ Se DiplN, registret under bygsel og åbod.
- ²⁰⁵ Se min avhandling, *Iutføring i kiidene til Norges historie*, Heimen IV s. 257 og s. 304.
- ²⁰⁶ *Forf.: De norske stænder*, Kr.a 1906, s. 33 f., 226; Norske Rigs-Registanter I, s. 79; V, s. 639; VI, s. 73 og VIII, passim.
- ²⁰⁷ *Tord Pedersen: Drammen I*, 1912, s. 53—61.
- ²⁰⁸ *Alex. Bugge: Den norske trælasthandels historie I*, Skien 1925, s. 238—77.
- ²⁰⁹ DiplN V, 720 og 788.
- ²¹⁰ *Yngv. Nielsen: Træk av den norske bondestands kulturutvikling*, Kr.a 1881, s. 81 f.; *Kr. Visted: Vor gamle bondekultur*, 2. utg., s. 140 f.; *Thor Kielland: Norges guldsmedkunst i middelalderen*, Kr.a 1927, se side 141—255. *Det norske håndværks historie I*, s. 203 ff.
- ²¹¹ *Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16. årh.*, utg. av H. J. Huitfeldt-Kaas I, Kr.a 1887, II Kr.a 1896, IV Kr.a 1906.
- ²¹² «*Viaggio del magnifico messer Piero Qvirino gentiluomo Vinitiano*» og «*Navigazione del sopradetto messer Piero Qvirino descritto per Christoforo Fiorauante & Nicolo de Michiel, che vi si trouarono presentis*», begge hos Ramusio: *Navigazioni et Viaggi*, vol. II, Vinetia 1583, fol. 199v—211r. Utførlig men unøjaktig gjengivelse ved G. Schønning i *Det Trondhiemske Selskabs Skrifter II*, Kbhv. 1763, s. 95—157. Jfr. *G. Storm i Geografisk Selskabs Aarvog VIII*, s. 37—53.
- ²¹³ *Edv. Bull: Folk og kirke etc.*, s. 49.
- ²¹⁴ *Afhandlingler viede Sophus Bugges Minde*, Kr.a 1908, s. 79 ff.

SVENSKARNA I FINLAND OCH ESTLAND.

AV EIRIK HORNBORG.

Forskaren beträder en ganska osäker mark, när han ger sig i kast med Finlands medeltid. Landmärkena äro till ytterlighet få och delvis av tvivelaktig karaktär. Han frestas lätt att med frihandskonstruktioner utfylla tomrummen.

Uppgiften blir icke lättare, om undersökningen gäller nationalitetsfrågor. Medeltiden intresserade sig föga för sådana, och några direkta uppgifter kan man inte vänta av det torftiga urkundsmaterialet. Men det tillåter dock vissa ovedersägliga slutsatser, som i förening med ortnamnsforskningen och från senare tider kända nationalitetsförhållanden ge en bild av befolkningens sammansättning och bygdernas utsträckning under de första århundradena av Finlands historiska tid.

De svenska korstågen, som ledde till att huvuddelen av det nuvarande Finland införlivades med Sveriges rike, betydde för landet öster om Bottnahavet gryningen av en ny tid. I öster, kring Ladoga, hade de finska stammarna redan råkat under det grekisk-katolska Novgorods inflytande; frågan var endast, huru långt åt väster det skulle hinna utsträckas. Men svenskarna kommo, och med dem Västerlandet.

Vid korstågtidens begynnelse i det 12. århundradet voro de finska stammar, om vilka kampen mellan Öster och Väster kom att stå, delade i tvenne från varandra skarpt skilda grupper. I väster bodde (egentliga) finnar och tavaster, de förra kring de i Skärgårdshavet utfallande åarna, de senare kring insjöstråtarna i södra Tavastland. Även Kumo älvdal och nejden däromkring var vid den förhistoriska tidens slut ett betydande bebyggelsecentrum, som i betraktande av dessa bygders direkta geografiska sammanhang med de tavastländska torde få anses även bebyggelsehistoriskt sammanhänga med dem; de betecknades dock tidigt såsom ett landskap för sig, Satakunta.

Mest betydande bland de östfinska stammarna voro karelarna, som innehade landet kring norra Ladoga, där deras äldsta bygder synbarligen voro belägna, samt kring sjön Saima och dess utlopp Vuoksen. Nämda älv sände ännu på den tiden en arm till innersta delen av Viborgsviken och

bildade sålunda en vattenväg mellan Ladoga och Östersjön; detta förklarar sydvästra Karelens utomordentliga betydelse för handelsstaden Novgorod. — I Ingermanland bodde ingrer m. fl. smärre finska stammar, vilka här kunna lämnas åsido.

Västfinnar och östfinnar voro arvfviender. Häri, ävensom i de svenska erövrarnas för medeltida förhållanden exempellöst humana behandling av de underkuvade, ha vi förklaringen till det ringa motstånd de förra reste mot sina grannar i väster. Klämda mellan två sköldar hade de inget annat val än att i den ena motståndaren söka stöd mot den andra. Enahanda blev under senare hälften av 1200-talet sydvästkarelernas position, då de hade sökt befria sig från novgorodernas förmynderskap: de gävo sig snabbt och slutgiltigt under det svenska väldet, när Torgils Knutsson med lika stor handlingskraft som vidsynthet grep över den gamla tiomila gränsödemarken mellan tavasternas och karelernas land.

I politiskt hänseende hade de finska stammarna icke nått högre än till lösa bygdeförbund. Hedendom var rådande bland dem, men i Ladoga-karelen vann åtminstone under 1200-talet grekisk-katolsk kristendom föt-fäste. Deras näringsliv var baserat på svedjebruk och ödemarksexploatering (regelbundna, i många nejder vidsträckta, jakt- och fiskefärder till bygdernas skäligen obegränsade utmarker). I väster höll svedjebruket säkerligen redan på att småningom ersättas av åkerbruk, i öster var det förra den enda formen av odling. Parallellt härmed hade även utmarksfärderna i Egentliga Finland och Satakunta något förlorat i betydelse och utsträcktes icke synnerligen långt, medan tavasternas och i synnerhet karelernas jakt- och fisketåg överspände väldiga distanser.

Jaktens och fiskets säsongartade karaktär gjorde finnarna beroende av saltimporten; utan salt förmådde de icke tillgodogöra sig de nämnda näringsgrenarnas avkastning. Den förnämsta exportvaran var pälsverk. Östfinnarnas hela handel förmedlades av Novgorod, ända till dess att Viborg blev sydvästkarelernas hamn, västfinnarnas av gutar och tyskar. Det svenska väldet etablerades huvudsakligen genom kontroll över handelsplatserna (Åbo, Ulvsby vid Kumo älv, Borgå, Viborg).

Den finska bosättningen nådde, som av det oavsagda framgår, endast i Egentliga Finland på en någorlunda bred front fram till saltsjön. Eljes sköt den endast fram en spets i riktning mot någon handels- och marknadsplats (nedre Kumo, Borgå ådal (?), innersta delen av Viborgsviken). Att Egentliga Finland utgjorde ett undantag berodde säkerligen på den vidsträckta skärgården, som i praktiken förvandlade fastlandskusten till en inlandsbygd. Dock var bosättningen icke heller här sammanhängande längs kusten, utan följde ådalarna åt, varför landskapet var genomdraget av ett stort antal parallella bygder, åtskilda genom ödemarker. Det var på

de öde kusterna, som under och efter korstågstiden den svenska bebyggelsen uppkom.

Det svenska sammanfattningsnamnet för länderna mellan Bottenhavet, Ladoga och Finska viken var Österland, eller rättare Österlanden.

Frågan om svensk befolkning i Finland under förhistorisk tid har i närmast föregående del av detta arbete behandlats. Här må blott nämnas, att Åland utan tvivel redan före korstågstiden var svenskt. Huruvida även annorstädes i skärgården eller på fastlandskusten svenska kolonier eller rester av folkvandringstidens skandinaviska befolkningselement förefunnos, är egentligen ur historisk synpunkt en fråga av ringa intresse, ty funnos sådana, så spelade de åtminstone ingen påvisbar roll. Historikern kan endast konstatera, att de i våra dagar förefintliga svenskbygderna åtminstone i huvudsak uppstått i sammanhang med de svenska korstågen.

Den första antydning om svenska nybyggare öster om Bottenhavet, som bevarade urkunder förete, härrör från år 1303. Den 1 juni nämnda år skriver konung Birger till «domino Nicolao Andersson, praefecto Finlandiae», att Michael de Lappafärd, Andar de Sastamall och Tobbe de Tiuka utan hinder böra få bruka de skogsmarker i Tavastland, vilka konungens förre hövitsman Harald tillförsäkrat dem. De i skrivelsen nämnda orterna äro synbarligen Lappfjärd och Tjock på Sydösterbottens kust i närheten av nuvarande Kristinestad och Sastmola (Merikarvia) något längre söder ut, på nordligaste delen av Satakuntas kust. Namnet Lappfjärd vittnar om svensk kolonisation. Men detta brev ger även en vink om statsmaktens roll för kolonisationen. Denna hade i själva verket varit otänkbar utan myndigheternas stöd. Ty om än nybyggarna slogo sig ned på öde kuster, så hade dock inlandsbygderna hävdvunnen nyttjanderätt till ödemarkerna, och spridda nybyggare hade icke mäktat freda sig mot manstarka skaror av utmarksfarare. Påtagligen hade Michael, Anders och Tobbe utsatts för trakasserier och därför gått till kungs.

Talet om skogar i Tavastland får icke fattas såsom hänförande sig till det inre av landet. Här är det fråga om tavasternas utmarker, som sträckte sig från Finska viken till Bottenhavet, och nyodlingar på kusten norr om Kvarken kunna tänkas betecknade såsom belägna i tavastländska skogar.

Från år 1316 härrör den första liknande notisen beträffande sydvästra Finland. Sagda år överlåter «Lyderus de Kyren, prefectus Finlandensis», till Åboborgaren Hartmann lägenheterna Biurstekt, Kalenningiatekt, Svensitekt och Brytiatekt, belägna i Nybygd. Här tycker man sig höra svenska yxor gå i ödemarken. Ordet «täkt», som pekar såväl på nyodling som på svenska nyodlare, talar sitt tydliga språk, och att hövitsmannen på Åbo hus Lyder (Lydeke) von Küren är överlåtaren, antyder en av statsmaktens representanter anordnad och ledd nyodling. Därmed stämmer även före-

Svenska bygder i Finland och Estland (de streckade partierna). — Ännu vid slutet av katolska tiden voro i Finland endast landets sydligaste delar och ett mot norr avsmalnande bräm längs västkusten öfver huvud befolkade.

komsten av ordet «bryte». Namnet Kalenningiatekt är av icke ringa intresse. De kalänningar, som här brutit bygd, voro synbarligen svenskar från det kust- och skärgårdsområde mellan Åbo och Nystad, som i äldre urkunder benämnes Kaland. Själva Nybygd, där de uppräknade täkterna voro belägna, antages vara sedermera Sankt Mårtens (Marttila) socken i Egentliga Finland ostnordost om Åbo, vilken på 1500-talet benämnes än Nyby, än Nybygd.

År 1326 möter man för första gången namnet Nyland i urkunderna. Att det uppkommit i sammanhang med svensk bosättning på Finlands sydkust är uppenbart; redan 1327 påträffas inom landskapet sockennamnet Borgå, kort därpå Tenala, Kyrkslätt m. fl.

Från år 1334 härrör en urkund, som icke blott kastar en enstaka ljusglimt över kolonisationsarbetet, utan ger oss en uppfattning av dess karaktär och principer. Den 29 april nämnda år undertecknade konung Magnus Eriksson en kungörelse till (Egentliga) Finlands, Nylands, Ålands, Tavastlands och Satakuntas bebyggare. Det säges däri, att nyodlingar i fyra år skola vara skattefria och att vem som helst efter anmälan hos konungens hövitsman Erengisle Andersson eller hans ställföreträdare må bosätta sig i öde skogar och, sedan frihetsåren gått till ända, mot skatt inneha sina odlingar, i händelse utmarkernas ägare icke själva vilja eller kunna odla dem.

Det kan väl inte råda något tvivel om att liknande kungörelser tidigare hade riktats till befolkningen i de kustnejder i det egentliga Sverige, därifrån korstågstidens svenska utvandrare i Österland stammade. Och synnerligen märkligt och för det hävd- och lagbundna svenska samhället betecknande är det sätt, varpå två olika rättsanspråk, representerande olika utvecklingsskeden, här bryta sig mot varandra. Rätten till utmarksexploatering får såsom den primitivare vika för odlarens besittningsrätt, men den förra erkännes inom vissa gränser, den upphäves icke. Härav följde, att nyodlingarna måste noggrant begränsas: endast åker och äng samt skogsmark till husbehov tillerkändes nybyggaren, medan markerna och fiskevattnen i övrigt såsom förr stodo till hävdvunnen disposition för invånarna i den bygd, som av ålder haft nyttjanderätt till dem. Detta bevisas av ett par urkunder från Magnus Erikssons tid, vilka måste betecknas såsom de mest belysande för det svenska väldets och den svenska kolonisationens art under och efter korstågstiden.

Den 19 december 1347 tillerkände konung Magnus genom en i Borgå utfärdad skrivelse för evärdlig tid de «inbundna vatten», som tillhörde några byar i gränstrakten mellan Helsing och Sibbo (alltså mellan nuv. Helsingfors och Borgå städer), dessa byars befolkning. Som anledning till konungens ingripande framhålles, att «socknemänner av Hattalom» med

orätt hindrat kustbefolkningen i dess fiske. I brevet hänvisas till att redan Peder Jönsson, Mattias Kettilmundsson och andra kungliga hövdingar och fogdar i Österlanden hade tilldömt nylänningarna de ifrågavarande vattnen.

Med socknen Hattala kan inte rimligtvis åsyftas annat än Hattula i södra Tavastland. Men Hattulaborna kunna självfallet inte ha fallit på den tanken att bestrida bönderna i «Överby, han heter nu Sottungsby, Heldersby, heter nu Östersundom, Gudstens by i Västersundom och alla Haukosma sunden» deras rätt till fiske i de närmast byarna liggande vattnen, om de inte själva hade ansett sig äga en äldre rätt. Följaktligen hade denna bygd med svenska byanamn uppstått på Hattulabornas kustutmarker. Men så humana hade de svenska «erövrarna» varit, att de icke hindrat de kuvade tavasterna att fortsätta med sina fiskefärder till de kust- och skärgårdstrakter, som efter det svenska väldets utsträckande över Tavastland koloniserades av svenskar. De nya kustbygdernas allmoge gjorde endast anspråk på ensamrätt till sina «inbundna vatten», varmed påtagligen åsyftas de närmast stränderna belägna fiskevattnen, som i landslagens byggningsbalk förutsättas vara skiftade mellan jordägarna. Då det i början av 1400-talet påbjödes, att «alla de vid salta sjön och stränderna bo, var helst det vara kan i Österland, de där inbundna vatten hava, då skall var för sitt land hava vassa och värker och katesstånd, enkannerligen var för sin åker och äng», så synes därav framgå, att med inbundna vatten åsyftas strandvattnen invid de skiftade markerna.

När tvist uppstod mellan tavasterna och den svenska kustbygdens män angående fisket i de inbundna vattnen, fällde först de kungliga fogdarna — Matts Kettilmundsson dog år 1326 som hövding på Åbo slott, och Peter Jonsson var 1320—36 hövding på Viborg — och sedan konungen själv dom till förmån för strandägarna. Påtagligen hade tavasterna i överensstämmelse med förhållandena i deras hembygder gjort gällande, att samtliga vatten vore att betrakta såsom allmänningar.

Från samma vinter finnes ett annat kungligt brev rörande en liknande sak. Det är utfärdat i februari 1348 och tilldömer «alla dem, som bo norr om Kumo å i svenska rätten, alla deras gamla inbundna vatten och strömmar, som de av ålder hava haft». Här talas icke uttryckligen om tvister med inlandsbor, men sådana måste ha ägt rum; eljes kan konungens åtgärd inte förklaras. Med «svenska rätten» åsyftas det område, där svensk rätt tillämpades med avseende på beskattningen. Vi ha här att göra med den svenska kustbefolkning, Michaels, Anders och Tobbes grannar och fränder, som genom en småningom skeende överflyttning från motliggande kuster uppkom längs strandbrämet från Kumo älvs mynning ända till neyden av Gamlakarleby.

Det är i och för sig klart, att de anförda konungsdomarna alls inte avsågo att beröva inlandsborna rätten till havsfiske. Men detta framgår dessutom av det märkvärdiga förhållandet, att befolkningen i de finska inlandssocknarna i södra Österbotten ända till senaste tider ägt rätt till fiske liksom till kreatursbete i den österbottniska skärgården. Denna rätt, som på 1600-talet uppgavs vara urgammal — och hade den inte varit det, så hade den varit oförklarlig —, utövades i betydande utsträckning ännu på 1700-talet. Under därpå följande århundrade ledde den ekonomiska utvecklingen till att utövningen upphörde, men än i dag äga vissa inlandssocknar teoretisk rätt till delar av Kvarkens skärgård.

Voionmaa har påvisat, att Pyhäjoki (Helgå) kungsgård i Bjärnä (Per-niö) och Ruona kungsgård i Sagu (Sauvo), vilka socknar båda ligga i södra delen av Egentliga Finland sydost om Åbo, inom sina forna områden ha att uppvisa övervägande svenska byanamn, till mycket stor del slutande på det om nyodling vittnande -böle. Vad Helgå beträffar äro av 17 namn åtminstone 13 eller 14 svenska, för Ruonas vidkommande c:a 25 av 30. Enahanda är förhållandet med den gamla biskopsgården Kuusto (Kuusi-sto), där 9 namn av 11 äro svenska. Detta tyder enligt nämnda forskare på målmedveten kolonisation från myndigheternas sida. Gårdarna i fråga upptogs i ödemarkerna utanför de gamla bygdernas gräns. Bynamnen voro naturligtvis ursprungligen namn på enstaka nyodlingshemman, varför antalet kolonister icke var över hövan stort.

Under själva erövringstiden hade den svenska kolonisationen med all sannolikhet ett militärpolitiskt syfte. Då Sverige icke ägde någon stående här, som hade möjliggjort en verklig militärisk ockupation, måste det svenska herraväldet tryggas genom att de ur handels synpunkt — jämför vad ovan sagts om saltimporten! — så betydelsefulla kusterna befolkades med rikstrogna kristna. Därpå syftar utan tvivel den på 1320-talet författade Erikskrönikans uppgift, att «de satte det land med kristne män». Men på 1300-talet hade den militär-politiska synpunkten åtminstone för västra Finlands vidkommande förlorat sin betydelse. Nu gällde det främst att öka de nyvunna besittningarnas skatteavkastning. Och detta skedde icke blott genom att ödemarker befolkades; av minst lika stor betydelse var, att de befolkades av en åkerbruk och boskapsskötsel idkande rotfast allmoge, som ur skattesynpunkt var vida värdefullare än inlandets svedjare och skogsströvare. Därav förkärleken för svenska nybyggare. Det var även lättare att förmå sådana att röja i ödemarkerna än de finska bygdernas män, som voro bundna av stamtraditioner och betraktade utmarkerna som bygdens gemensamma egendom. Men allt efter som mera utvecklade ekonomiska förhållanden — åkerbruk, boskapsskötsel, skiftade marker — utbredde sig inåt land, kommo nybyggarna i allt större antal

att rekryteras bland finnarna. Den svenska kustkolonisationen möttes därför i sinom tid av en finsk kolonisation från inlandsbygderna, och två vågor slog sålunda ihop över den förhistoriska tidens öde kustutmarker. Detta förhållande är karakteristiskt för den utomordentliga stimulans, som bebyggelse och näringsliv erhöles genom den svenska erövringen och dess följdföreteelser. Finlands hela medeltid genomgås för övrigt av det västerländska inflytandets insipring på lantmannanäringarnas område. Med åkerbrukets utveckling följde behovet av fasta rättsförhållanden med avseende på jordegendomen, och solskifte eller «rätt svenskt skifte» genomfördes i nejd efter nejd. Det verkställdes och domfästes på byamännens anhållan. Den svenska statsmaktens betydelse kan knappast överskattas: liksom den genom sin fridsvärnande makt utplånade den nedärvda fiendskapen mellan västkarelare och tavaster och sammangöt forna ovänner till ett folk, förebyggde eller slet den i detalj tallösa tvister om jordegendomsförhållanden, dels de olika bygderna emellan, dels inom dem. Redan på 1300-talet blev det svenska jordskiftet förhärskande i sydvästra Finland, och vid slutet av medeltiden synes det ha varit på väg att vinna definitiv seger i Tavastland.

Denna utveckling gör det emellertid omöjligt att med ledning av «svenska rättens» utbredning söka fastställa nationalitetsgränserna i det medeltida Finland. Det skattesystem, som är känt såsom svensk rätt och som främst karakteriseras av smörets betydande roll som skatteartikel, tillämpades utan tvivel i de svenska bygderna (i Österbotten förekommo dock avvikelser), men därjämte i en hel del finska, vilkas ekonomiska utveckling anpassat dem därför. Detta framgår av att den svenska rätten förekom i nejder, där varken geografiska förhållanden, tradition eller ortnamn ge någon antydning om sannolikheten eller ens möjligheten av en forntida svensk bebyggelse.

Resultatet av den för tidens förhållanden betydande invandrings- och kolonisationsrörelse, som korstågen givit upphov åt, var en nästan sammanhängande svensk kust- och skärgårdsbosättning från nejden av nuvarande Gamlakarleby i mellersta Österbotten till närheten av Viborg. Den enda luckan synes ha sträckt sig från trakten strax söder om Nystad till mynningen av Kumo älv: ett i betraktande av denna kuststräckas läge rätt sär eget förhållande. I egentliga Finland voro de svenska bygderna i huvudsak begränsade till skärgården, men förekommo dock även på fastlandet (i Bjärnä, Sagu, Vemo och Töfsala socknar). I Nyland, som sträckte sig längre åt öster än nuvarande Nylands län, innehades förutom skärgården (i den mån den över huvud var bebyggd) ett 2—3 mil brett fastlandsbälte av svenskarna. Öster om Kymmene älv var detta svenska kustbräm påtagligen smalare; det upphörde i Vederlaks socken (Virolahti, äldre form

Virolaksi) ett par mil öster om nuvarande Fredrikshamn, men fortsattes i form av skärgårdsbebyggelse nästan ända in i Viborgsviken. I Österbotten mätte den svenska bygden enligt nutida kartor 2—4 mil i djup, men landhöjningen har här utövat ett än starkare inflytande än på sydkusten och måste tagas i betraktande vid en undersökning rörande de medeltida svenskbygderna. Såväl i söder som i synnerhet i norr lågo ännu på 1500-talet en stor del av de nuvarande odlingsmarkerna under havets nivå eller utgjordes av vattensjuka strandpartier. Landhöjningen har erbjudit den mellan finnbygderna och havet inklämda svenska kustallmogen en ersättning för den oundvikliga begränsningen av dess möjligheter at bryta bygd i ödemarker.

Den sydligaste delen av den bottniska svenskbygden, på kusten av Satakunta, från Sideby till Kumo älv, var ungefär lika smal och svag som den nyländska öster om Kymmene.

Man kan fråga sig, varför den åländska ögruppen, som dock redan före korstågstiden var bebodd av svenskar och utan tvivel lydde under Uppsalakonungen, sedermera administrativt, judiciellt och ecklesiastiskt hänfördes till den östra riksdelen. Orsaken står uppenbarligen att söka i geografiska förhållanden. Medan Åland under vintern var mer eller mindre isolerat från rikets huvuddel, stod det däremot just vintertid, då sjökommunikationerna voro avbrutna eller osäkra, i trygg och lätt isförbindelse med Egentliga Finland och Österlandens huvudort Åbo. Över huvud voro under medeltiden isvägarna de lättast trafikabla, och vintern nyttjades därför i stor utsträckning för ämbetsresor. Det är därför ingenting förvånande, att Åland i början av 1300-talet — måhända på initiativ av ålänningen Ragvald, biskop i Åbo 1308—21 — överfördes från Uppsala till Åbo stift.

Språkgränserna voro givetvis från början icke skarpa. De svenska och finska bygderna möttes under nyodlingsarbetet i ödemarkerna, och nybyggarna kommo självfallet ofta att bosätta sig blandade om varandra. Särskilt synes detta ha varit fallet i Österbotten, där talrika svenska ortnamn i finska bygder — ända upp till 7—8 mil från den nuvarande kusten — liksom även finska namn i svenska bygder vittna om ursprunglig blandbebyggelse, vilken sedermera på naturlig väg blivit enhetlig genom minoriteternas assimilering. Längs sydkusten synes blandningen inte ha varit lika stark.

De långsträckta och smala svenskbygderna motstodo med anmärkningsvärd seghet inlandets påtryckning. I stort sett samma områden som på 1500-talet äro än i dag bebodda av svenskar. Endast det smala svenska brämet öster om Kymmene älv — vilket troligen gick under till följd av ryska härjningar på Johan III:s tid — och det lika smala på norra delen

av Satakuntas kust ävensom den obetydliga svenska fastlandsbebyggelsen i Egentliga Finland ha under tidernas lopp försvunnit. I stället har på åtskilliga ställen i Nyland och Österbotten språkgränsen utbuktats inåt land och fordom finska eller övervägande finska byar försvenskats. I vad mån sådana förändringar ägt rum redan under medeltiden är icke möjligt att avgöra; den ovan angivna utsträckningen av svenskbygderna torde emellertid överensstämma med förhållandena vid mitten av 1500-talet.

Den svenska bebyggelsens ålder framgår i huvudsak av det redan sagda. Då det första korståget torde kunna förläggas till senare delen av 1150-talet, kan den svenska kolonisationen i Egentliga Finland tänkas ha tagit sin början tidigast omkring år 1160. Vad Nyland beträffar, kan bebyggelsen av dess västliga kusttrakter måhända ha begynt under den kraftfulle biskop Tomas (1220—45), som bedrev missionsverksamhet bland tavastrarna och vann en del av dem för kristendomen men efter mitten av 1230-talet såg «Guds kyrkas nya plantering i Tavastland» förintas genom en hednisk resning. Sannolikast förefaller dock, att den nyländska svenskbygden åtminstone i huvudsak uppstod i sammanhang med Birger jarls korståg år 1249, som slutgiltigt kväste hedningarnas motspänstighet i Tavastland. Den skulle alltså härstamma från senare delen av 1200-talet. Då landskapet Nyland omfattade även Vekkelaks socken öster om Kymmene älv, ha vi troligen att i denna nejd se den svenska kustbebyggelsens yttersta flygel före Västkarelenes kuvande vid seklets slut. Sedan förhållandena tryggats efter Torgils Knutssons tåg till Viborg 1293, utsträcktes svenskbygden i någon mån mot öster, såsom ovan är sagt.

Från samma tid synes även den bottniska svenskbygden härstamma. Michael från Lappfjärd och hans kumpaner omtalas som nybyggare år 1303. År 1348 säges, att den svenska kustbefolkningen norr om Kumo älv «av ålder» innehaft sina inbundna vatten. Det ena som det andra synes tyda på 1200-talet såsom nybygdernas uppkomsttid, men då Satakunta kristnades efter Erik den heliges korståg, kan den svenska kolonisationen norr om Kumo älv väl tänkas ha begynt redan före år 1200.

Urkunderna ge inget svar på frågan, från vilka delar av Sverige de svenska kolonisterna i Finland härstammade. Att det var från de östliga kustbygderna är givet. Men de östsvenska (d. v. s. finländska och baltiska) dialekternas karaktär synes peka på Norrland såsom huvudstamland för de svenskar, som på 1200- och 1300-talen bröto bygd på de öde kust- och skärgårdssträckorna i Österland. Språkforskningens resultat bekräftas av den omständigheten, att «svenska rätten» ibland i urkunderna benämnas helsingerätten. Denna terminologi kan väl inte förklaras på annat sätt än genom antagandet av ett nära samband mellan den svenska bosättningen i Finland och medeltidens Stor-Helsingland. Geografiskt hade man när-

mast (vad södra Finland beträffar) väntat en invandring från Uppland och kanske Södermanland, och sannolikt voro väl dessa landskap åtminstone i någon mån representerade bland kolonisterna, men Norrland synes ha dominerat. Måhända berodde detta på näringslivets villkor och befolkningens svagare rotfasthet i nybyggarlandet väster om Bottenhavet.

Naturligtvis hade inte hela den svenska kust- och skärgårdsbefolkningen kommit direkt från Sverige. I södra Finland utbredde sig sannolikt de svenska bygderna efter hand från väster mot öster och vid Bottniska vikens kust från söder mot norr. Finlands svenskar hade sin ekonomi i betydande grad baserad på havet och sökte sig därför hellre nya bygder längs kusten än inåt land. I Österbotten ägde länge en direkt invandring från de motliggande kusterna rum, möjliggjord genom landhöjningen, som oavbrutet förvandlade grunda vatten till sankta slätter och sankta slätter till odlingsbara fält. Denna insipring pågick långt in i nya tiden och är ännu känd av den lokala traditionen.

Den svenska kolonisationen i Finland är resultatet av en typisk bondevandring av samma slag som och organiskt sammanhängande med den befolkningsrörelse, som i Sverige sammanpressade de bygderna åtskiljande ödemarkerna och under århundraden av långsam expansion erövrade Norrland. Någon från allmogens massa skild börsadel hade svenskarna icke under korstågstiden att sända ut. Den svenska befolkningen i Finland utgjordes därför vid tidevarvets slut, bortsett från en handfull borgare, allt igenom av allmoge, idkande alla bondens och kustbons näringar. Utan tvivel voro alla olika kategorier av bönder företrädade bland svenskarna. Och när sedan på vapentjänstens och skattefrihetens grund en adel uppkom i Finland, växte den på naturligt sätt upp ur landets egen jord. Men visserligen rekryterades den i relativt långt högre grad inom den svenska än inom den finska allmogen. Orsaken härtill låg i ekonomiska förhållanden. Rusttjänsten förutsatte en någorlunda solid ekonomi och först och främst personlig äganderätt till jorden; den var otänkbar inom svedjebrännande och skogsströvande släktbykommuner, vilkas ekonomi var grundad på gemensamt utnyttjande av allmänningar. Det var därför det sydvästra och södra kustlandets kulturbygder, som kommo att ge upphov åt största delen av Finlands medeltida frälse.

Om man betraktar den förste kände medlemmens hembygd såsom ättens, så dominera Egentliga Finland och Nyland med minst trettio medeltidssläkter per landskap. På Åland var frälset i förhållande till folkmängden kanske ungefär lika talrikt som i de nämnda landskapen. Från Satakunta och Tavastland äro ett fåtal släkter kända, från sydöstra Finland någon enstaka, från Österbotten ingen, icke ens från svenskbygderna. Då de nyländska släkterna nästan undantagslöst härstammade från det svenska

kustlandet, och då även i Egentliga Finland en kanske icke obetydlig del av frälset var av svenskt ursprung, kunna de båda inhemska nationaliteterna antagas ha varit i stort sett någorlunda jämstarka — kanhända snarast med övervikt för den svenska. Även ett utländskt element, företrädesvis tyskt, gjorde sig tidigt gällande (Fleming, Bidz, Frille, Garp m. fl.), men det var svagt och assimilerades hastigt. Den finländska adeln bibehöll sin inhemska prägel ändå till början av 1600-talet. Av inhemskt ursprung voro ätter som Horn, Stålarin, Creutz, Grabbe, Hästesko, Ille m. fl. Men frälset var fåtaligt även i de främsta kulturbygderna; vid den katolska tidens slut räknade det alra högst tvåhundra familjer. Det var därjämte fattigt. Först på 1500-talet nådde tvenne finländska ätter (Horn, Fleming) högadlig nivå.

Det svenska folkelementets roll på det kyrkliga området kan icke utredas. Det högsta prästerskapet rekryterades under den tidigare medeltiden huvudsakligen i det egentliga Sverige, men från slutet av 1300-talet äro biskoparna nästan undantagslöst finländske män. Då efter reformationen prästsläkter uppkommo, utgingo dessa i anmärkningsvärt stor utsträckning ur den finska allmogen; om härav retroaktiva slutsatser få dragas, spelade svenskarna icke på långt när en relativt lika betydande roll inom prästerskapet som inom det världsliga frälset.

Städerna voro få och obetydliga, varför borgerskapet är av ringa vikt i demografiskt hänseende. Stadsbefolkningen uppgick vid början av Gustav Vasas regering till c:a 3, högst $3\frac{1}{2}$ % av riksdelens hela folkmängd. Då städerna naturligtvis i huvudsak dragit till sig folk endast från den närmaste omnejden, talade säkerligen flertalet av deras invånare dennas språk. Härav följer, att finnarna troligen voro i majoritet i Åbo, Viborg, Ulfby (Björneborgs föregångare), Raumo och det obetydliga Nådendal, svenskarna åter i Borgå ävensom i det vid tidevarvets slut grundlagda Ekenäs. Dock förekommo både svenska och tyska element inom alla städers borgerskap. Starkast voro de i Åbo, riksdelens huvudort och största stad (med 2—3 000 invånare), därefter i Viborg, som vid periodens slut hyste kanhända 1 500 människor inom sina murar. Tyskarna voro absolut taget mycket få — i alla städer sammanlagt säkerligen icke ett tusental individer — men kommersiellt, administrativt och kulturellt spelade de här som annorstädes i Norden en vida större roll än deras numerära position kunde anses betinga.

Finlands befolkning har för år 1560 på skäligen säkra grunder beräknats till omkring eller inemot en kvarts miljon. Här ingår icke befolkningen i det först år 1617 av Ryssland avträdde Ladogakarelen (Keksholms län), som vid medeltidens slut räknade några tiotusental invånare. Då folkmängden sannolikt hade vuxit under Gustav Vasas i stort sett fred-

liga och lyckosamma regering, kan den antagas på 1520-talet ha uppgått till omkring 200 000 individer, eller i genomsnitt c:a 1 500 per kyrklig församling (socknar och kapell, för så vitt dessa sistnämnda äro kända). Siffrorna äro själfallet högst osäkra och ligga kanske i underkant, men som grund för en ungefärlig uppskattning av det svenska folkelementets relativa styrka äro de användbara.

Åland kan betraktas såsom praktiskt taget rent svenskt. Man begår sannolikt inte något alltför stort misstag, om man anslår dess befolkning vid den katolska tidens slut till högst omkring 6 000 personer. Av återstående c:a 122 landsförsamlingar hade troligen 25 eller 26 att uppvisa en någorlunda betydande svensk befolkning, varjämte ytterligare ett par, tre inneslöto en antagligen inte helt obetydlig svensk minoritet. Det är emellertid att märka, att många av kustsocknarna sträckte sig långt inåt landet och omfattade trakter, där senare rent finska församlingar organiserats — resultat av den ovannämnda kolonisationen från inlandsbygderna i riktning mot kusten. Sålunda hörde till det medeltida Karis i västra Nyland en stor del av det nuvarande Karislojo samt Sammatti, medan den östnyländska bygdens gamla moderförsamling Borgå ännu vid den katolska tidens slut omslöt de nutida finska församlingarna Askola, Pukkila, Borgnäs samt en stor del av Mäntsälä. Skärgårdssocknen Pargas söder om Åbo har av ortnamnen att döma en gång bildat en övervägande finsk kil mellan ett västligt och ett östligt svenskt bebyggelseområde i Egentliga Finland. På nämnda landskaps fastlandskust liksom öster om Kymmene och söder om Sideby bildade som sagt den svenska bosättningen endast en smal bård längs själva kusten.

Om man räknar med en till $\frac{2}{3}$ svensk befolkning i de ifrågavarande 25 eller 26 församlingarna, torde man kunna anse sig vara uppe vid maximigränsen. Räknar man med hälften för vardera nationaliteten, så håller man sig troligen vid minimistrecket. Den tidigare nämnda medelfolkmängden per församling (1 500 personer), ger likväl icke någon pålitlig ledning, ty den varierade själfallet rätt starkt såväl lokalt som landsdelsvis. Den uppnåddes icke i landskapen Åland (c:a 6 000 invånare fördelade på tio socknar), Egentliga Finland och — anmärkningsvärt nog — Tavastland, motsvarade ungefär förhållandena i Nyland*, Satakunta och Österbotten

* Vid det ryska anfallet år 1495 upphåddes den nyländska allmogen sålunda, att fyra man (= bönder) skulle rusta den femte. Enligt urkunderna deltog 800 nylänningar i försvaret av Viborg. Antalet hemman i landskapet borde alltså ha varit c:a 4 000. Västnylands (Raseborgs läns) sammanlagda mantal för år 1555 utgjorde 2256, Östnylands (Borgå läns) röktal för år 1541 var 1932. Summan är 4188. Skattehetera mantal och rök betecknade alltså vid slutet av 1400-talet det verkliga gårdstalet; befolkningen kan antagas ha utgjort 25—30 000 personer, vilket väl stämmer med medeltalet 1500 per socken, ty de nyländska socknarna voro vid ifrågavarande tid till antalet 19.

och överskreds flerfalt i Karelen och Savolaks (avsöndrat från Karelen såsom Olofsborgs slottslän), där antagligen kapellförsamlingar existerat i större utsträckning än man numera kan fastställa. Härtill kommer, att de gängse folkmängdsberäkningarna äro baserade på hemmanstalet, som helt enkelt multiplicerats med 7. Men medelantalet individer per hemman var utan allt tvivel större i östra än i västra Finland. Det ligger i sakens natur, ty näringslivet i de östliga och nordöstliga skogsbygderna krävde icke utflyttning och individuell hushållning. Byalagens gemensamma företag — svedjande och ödemarksfärder — förutsatte endast talrika yxor och bågar; individernas antal per pörte spelade ingen roll. «Storfamiljen» var en vanlig företeelse i östra Finland långt in i nya tiden. Befolkningens talrikhet bevisas för övrigt genom den starka utvandring, som ägde rum kring mitten av 1500-talet — Gustav Vasas berömda ödemarkskolonisation, ett motstycke till korstågstidens, varigenom bygder grundlades i norra Savolaks', norra Tavastlands, nordöstra Satakuntas och östra Österbottens urskogar. Denna storstilade kolonisation uppbars företrädesvis av karelarna, närmare bestämt savolaksarna.

I betraktande av de anförda omständigheterna torde man snarare gå för högt än för lågt, om man för att få en bas för uppskattningen av den svenska allmogens relativa numerär anslår folkmängden i de ifrågavarande 25 eller 26 socknarna till på sin höjd 36 000 personer. För den svenska nationaliteten komme man då till följande kalkyl: Åland 6 000, övriga svenskbygder högst 24 000, minst 18 000, totalsumma högst 30 000, minst 24 000. Detta motsvarar högst c:a 15, lägst c:a 12 % av hela landets folkmängd. Den sannolika förekomsten av svenska minoriteter i ytterligare ett par socknar ävensom det svenska elementets procentuellt antagligen något starkare andel i det numerärt obetydliga borgerskapet gör det kanske sannolikt, att den riktiga siffran ligger närmare maximi- än minimigränsen. Å andra sidan kvarstår misstanken, att östra Finlands folkmängd rätt starkt underskattats, vilket påverkar procenttalen.

Då emellertid det dåtida Finland var mindre än det nutida — där saknades Keksholms län och en landsträcka öster om Torne älv — äro de anförda procenttalen något för höga, om det gäller en jämförelse med senare tiders förhållanden. Man torde kunna uppskatta den svenska befolkningen vid slutet av medeltiden till 11 à 12 procent av invånarantalet inom hela det område, som nu kallas Finland. Denna uppskattning är naturligtvis mycket osäker, men avviker dock sannolikt icke i alltför hög grad från sanningen.

Av de två sammanhängande svenska bebyggelseområdena var det nordliga ojämförligt folkfattigare. Gissningsvis kan befolkningen i den österbottniska svenskbygden och dess fortsättning längs norra delen av Satakuntas kust beräknas till högst omkring en fjärdedel av hela antalet sven-

skar, medan sannolikt minst tre fjärdedelar voro bosatta mellan Ålands hav och Viborgsviken.

Den invandring till det nuvarande Estland, som gett upphov åt den ännu i betydande fragment bevarade svenska bosättningen därstädes, synes ha varit av samma karaktär som kolonisationen av Finska och Bottniska vikarnas kuster och skärgård. Direkt stöd och uppmuntran av Sveriges statsmakt åtnjöt den dock självfallet icke, men däremot främjades den sannolikt av både världslig och kyrklig myndighet i de av tyskar och danskar för kristendomen vunna Östersjöprovinserna.

Varken arkeologin eller bosättningens karaktär ger stöd för det ofta synliga lösa antagandet, att den svenska kolonisationen i Estland härstammar från vikingatiden; här liksom i Finland har man att göra med en typisk bondeinvandring av fredlig natur. Såväl allmänna sannolikhets-skäl som förefintligt urkundsmaterial hänvisa till korstågstiden och perioden närmast därefter. Svenska ortnamn dyka redan mot slutet av 1200-talet upp i urkunder (det tidigaste 1271; Rågö förekommer första gången 1283). I Hapsals stadslag, som 1294 bekräftades av biskop Jakob på Ösel, talas om borgare, som ha släktingar bland svenskarna i det öselska stiftet. År 1341 utfärdade biskop Johannes av Kurland ett brev rörande den tionde, som de på Runö bosatta svenskarna («Swedischen Luden») ägde erlægga; det heter däri bl. a., att biskopen hade «gnediglich forgunnett datt ze scholen ere guder nach Swedischen rechte besitten». Från år 1345 finnas tvenne köpebrev, det ena utställt av abboten i Padis kloster, det andra av en privatperson, vilka båda överlåta jord «iure svecico». Köparna äro i det förra fallet fem till antalet, i det senare tre; av deras namn äro några påfallande skandinaviska (Håkan, Harald, Sigibör). Abbotens köpebrev gäller Rågö, vars tidigare svenska befolkning enligt en tradition blivit för sjöroveri förvisad till Runö i Rigaviken. Måhända var det just dessa företagsamma öbor, som år 1341 erhållit biskop Johannes bekräftelse på att de efter överflyttningen skulle åtnjuta samma rätt som tidigare.

Svenskarnas sociala och rättsliga ställning tyder varken på erövrare eller på underkuvade. De äro personligen fria, skattebetalande bönder. Synbarligen ha vi här att göra med invandrare, som i likhet med svenskarna i Finland slogo sig ned på mer eller mindre öde öar och kuststräckor; liksom stamfränderna i norr hade de stort gagn av landhöjningen. Att de maktägande ingenting hade emot denna kolonisation, utan sannolikt främjade den, ligger i sakens natur: svenskarna voro ur korsfararsynpunkt pålitliga, de voro främmande för esterna och alltså icke benägna att vid resningar göra gemensam sak med dem, i ekonomiskt hänseende voro de längre hunna än urbefolkningen.

Det ligger nära till hands att antaga, att den svenska kolonisationen söder om Finska viken åtminstone delvis nyttjat de motliggande finländska kust- och skärgårdstrakterna som mellanstation. Därpå tyda Padis klosterns nära förbindelser med Nyland, där Borgå socken stod under klostrets patronatsrätt. Därpå tyder även traditionen, åtminstone beträffande Wormsö (Ormsö, Worms), där den enligt Schück stödes av ortnamnen. Rågöborna anse sig däremot härstamma från Roslagen, d. v. s. Upplands havskust.

Vissa svenskbygder i Estland synas vara av nyare datum. Detta gäller åtminstone Nargö utanför Reval, som först år 1710 — sannolikt ödelagt under kriget — befolkades av svenskar från Dagö, Wormsö och Nyland.

Den svenska bebyggelsen i Estland har starkt smultit samman under de senaste århundradena. Den sträckte sig en gång från norra Dagö, där Röiks och Kertel voro svenska, över Wormsö, Nuckö och fastlandskusten mellan Hapsal och Baltischport till Kersal öster om nämnda ort. Dessutom funnos inom landskapet Livland (men inom nuvarande republiken Estland) spridda svenska områden (Rotsiküll och halvön Sworben på västra och södra Ösel, ett område på ön Moon samt öarna i Rigaviken). Vid slutet av 1600-talet skola svenskarna enligt Russwurm ha uppgått till c:a 12 000 individer, därav dock 5 000 i Reval och Narva. Nu återstå i huvudsak endast Wormsö, Nuckö, Roslep, Odinsholm, Rågöarna och Nargö samt Runö i Rigaviken; den svenska befolkningen, inkl. några hundra i Reval och Hapsal, räknar 7—8 000 personer. Dagösvenskarnas decimering genom tvångsflyttningen till Sydryssland är känd; i övrigt har en långsam sammansmältning med den estniska allmogen utplånat de forna svenskbygderna.

Den svenska bebyggelsen öster om Bottenhavet och Östersjön är en länk i den starka svenska expansionen under folkungatiden. Om ock främjad genom krigiska företag (korstågen) var den till sin karaktär fredlig. Den gav upphov åt en svensk befolkning östanhavs, som under medeltiden genom sin existens och sitt arbete kom att spela en betydande national-ekonomisk och indirekt även politisk roll.

LIT T E R A T U R.

H. Wallén: *Språkgränsen och minoriteterna i Finlands svenskbygder omkr. 1600—1865*. Åbo 1932.

E. Hornborg: *Finlands hävder I*. Hfs 1929.

E. Hornborg: *Svensk nationalitet i Finland* (Verdandis småskr., nr. 199). Sthm 1917.

V. Voionmaa: *Suomalaisia keskiajan tutkimuksia*. Borgå 1912.

V. Voionmaa: *Kruunun uudisasutustoiminnasta Suomessa keskiaikana*, Hist. Aika-kauskirja 1923. (Hfs).

R. Hausen: *Finlands medeltidsurkunder I*, Hfs 1910.

R. Hausen: *Abo domkyrkas svartbok* (Registrum Ecclesiae Aboensis), Hfs 1890.

J. Cederlöf: *Det finländska prästerskapets ekonomiska ställning intill sjuttonde seklet*, Hfs 1934.

R. Hemmer: *Några blad ur den svenska rättens äldre historia i Finland*, Tidskrift, utgiven av Juridiska föreningen i Finland, 1931.

R. Hemmer: *Den svenska bosättningens på Runö äldre*, Festskr. för prof. O. Hj. Granfelt, Hfs 1934.

A. Schück: *Die Einwanderung der Schweden in Estland*, Congressus Secundus Archaeologorum Balticorum, Rigae 1930.

K. Russwurm: *Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehstlands und auf Runö*, Reval 1855.

Förutom de ovan nämnda ha några smärre undersökningar och uppsatser anlitats.

UR SVERIGES MEDELTIDA BEFOLKNINGSHISTORIA

AV ADOLF SCHÜCK

I.

Svearnes namn är känt alltsedan det första århundradet efter Kristi födelse, då den romerske historieskrivaren Tacitus i sin «Germania» bl. a. omnämner «suionum civitates», svionernas folkområden. Detta svearnas rike styrdes av en konung och skildras såsom en genom sina krigsflottor mäktig stat bland de nordgermanska folkstammarna. Vi vilja här icke gå in på den omstridda frågan, vilken bygd i Mälardalen som givit svearna deras namn; enligt Wadstein¹ har namnet ursprungligen tillkommit invånarna vid Svinne-garnsviken s. v. om Enköping, enligt Sahlgren² dem, som bodde på slätten öster om Uppsala. De folkområden (civitates), vilka Tacitus anger som svearnes, lågo förmodligen kring Mälaren. Vi veta, att det nuvarande landskapet Uppland bildats av tre «folkland» — måhända existerade dylika redan på Tacitus' tid³. Landskapen Södermanland och Västmanland, som namngivits på grund av sitt läge i förhållande till Uppland, ha tydligen även tillhört svearnas folkområden under forntiden. Sannolikt ha dessa landskap äldst bestått av skilda «folkland», vilkas namn delvis gått förlorade. I Södermanland kan man dock spåra några äldre «folklandsnamn» t. ex. Rek (Rekarne) och Tör (Södertörn).

Som svearnas grannfolk omnämner Tacitus *sitonerna*, som bo i «det yttersta Svebien». Detta gåtfulla folk, «över vilket en kvinna härskar», har ofta identifierats med *kvänerna*, vilkas land av Adam av Bremen kallas «terra feminarum». Kvänernas bosättningsområde torde ha legat vid Bottniska vikens norra kuster. Emellertid har man allmänt antagit, att kvänerna varit en finsk stam, och följaktligen skulle «sitonerna» icke ha varit germaner. Erland Hjärke⁴ har emellertid framkastat hypotesen, att sitonerna varit handelsidkande svear, vilka haft spridda kolonier inom kvänernas bosättningsområden.

Egendomligt nog äro *göterna* icke omtalade av Tacitus (måhända beroende på att han med «gotones» endast identifierade de vid nedre Weichsel bosatta goterna). Den alexandrinske geografen Ptolemaios, som levde under andra århundradet e. Kr., uppger likväl, att «goutai» äro bosatta i «Skandia» vid sidan av ett flertal andra folk, vilkas namn genom avskrivarnas felläsningar förvanskats till oigenkännlighet. Ptolemaios' «goutai» äro tydligen samma folk, som under namnet «gautoi» senare omtalas av den grekiske historieskrivaren Prokopios. Denne, som levde vid 500-talets mitt, berättar, att en del av den vid Donau bosatta *heruliska* folkstammen tågat till «Thule» (Norden) och slagit sig ned bredvid gautoi, «en folkrik stam». Thule uppgives av Prokopios vara befolkat av tretton folkrika stammar, av vilka var och en hade sin egen könung; största delen av landet var dock öde.

Nästan samtidigt med Prokopios uppräknar Jordanes i sin gotiska historia de folkstammar, som uppges bo på ön «Scandza»⁵. Betecknande är, att han omnämner dels ett stort folk *suehans* (svearna), dels ett flertal mindre, vilka ofta icke beteckna etnografiska enheter utan närmast få betraktas som beteckningar av geografisk art för inbyggarna i olika områden. Som dylika får man synbarligen betrakta *theustes* (möjligen invånarna i Tjust), *finnaiithi* (Finnvedsborna), *liothidi* (invånarna i Luggude), *Bergio* (= Bjäreborna?), *hallin* (sydhallänningarna), *fervir* (nordhallänningarna), *ragnaricii* (troligen invånarna i norra Bohuslän eller Ranrike). En särställning bland de av Jordanes omnämnda folken intogo de, i vilkas namn *goth* ingår: *gautigoth*, *ostrogothæ* och *vagoth*. De äro synbarligen olika underavdelningar inom goternas «folkrika stam». Med *gautigoth*, som sägas bo vid Skandzas västra kust, förstås sannolikt västgötarna, med *ostrogothæ* östgötarna. *Vagoth* är svårare att identifiera, några forskare ha ansett att härmed förstås gutarna (invånarna på Gotland), andra en vid Motala ström bosatt gotisk folkstam, som sedermera uppgått i östgötarna.

Det anglosachsiska Beowulfskvädet, som författats i England (troligen på 700-talet), ger oss ett flertal mycket omstridda uppgifter om Nordens folkstammar under 500-talet⁶. De stora huvudfolken i Norden benämnas: *sweon*, *dene* och *geatas*. Att det förstnämnda av dessa folknamn avser svearna är självklart; med «dene» förstås danerna⁷. Den stora alltjämt olösta stridsfrågan är om med «geatas» förstås götar eller jutar. «Geatas» skildras som fiender till svearna, och främst på grund härav har man ansett dem vara götar. Isländska sagodiktare omtala, att svearna erövrat göternas rike, och vid forntidens slut kan man ju fastslå, att götarna höra under sveakonungen. Häremot har invänts, att dikten omnämner, att «geatas» även äro frankernas fiender; den i Beowulfskvädet omnämnde geater-konungen Hygelak företog såväl enligt dikten som enligt frankiska historiekällor ett härnadståg mot Frisland (år 516 el. 526). Dessa frankiska källor kalla Hygelak för

danernas konung (i en handskriftsvariant dock: *goternas*). Detta har betraktats som ett bevis för att «geatas» varit jutar, ty man antar att frankerna icke gjort någon åtskillnad mellan denna stam och de invid dem boende danerna. Vidare anses det mera sannolikt, att jutarna riktat sjörövertåg mot det relativt närbelägna frankerrikets kuster än att götarna igångsatt dylika långväga expeditioner. Vid vikingatidens slut var Sydjylland föremål för svenska erövringsförsök, är det då icke tänkbart, att svearna på 500-talet sjöledes anföllo jutarna? Många andra bevis för och emot de bägge teorierna kunna anföras, men vi inskränka oss här till några korta påpekanden.

Beowulfskvädet är i främsta rummet en dikt och endast sekundärt en historisk källa. Den är författad av en anglosachsare troligen minst 150 år efter de händelser, vilka omnämnas. Hygelaks Frislandståg liksom de tre i dikten omnämnda sveakonungarna kunna emellertid verifieras genom andra äldre historiska källor. Detta ger oss emellertid icke rätt att läsa ut alltför mycket ur dikten. Den omnämner t. ex. icke att «geaternas» rike gått under, endast att geaterna efter den tappre Beowulfs död ha att motse angrepp från sina fiender: franker, friser och svear. Naturbeskrivningar och ortnamn ge ingen som helst ledning för lokaliseringen av «geaternas rike», ej heller veta vi något om dess omfattning. Författaren har i varje fall aldrig identifierat «geatas» med «deni», vilka ha betraktats som en särskild stam, men det är *möjligt*, att han själv kan ha förväxlat götar (anglosachsiska *geatas*) med jutar (*eotas*) och hänfört bägges historiska traditionsstoff till ett enda folk.

Har ett *gotarrike* existerat? Frågan synes överflödigt med tanke på att Adam av Bremen på 1000-talet indelar Sverige i två huvuddelar: Sveonia och Gothia. Hans geografiska uppgifter äro emellertid ofta föga exakta. Till «Gothia» räknar han Västergötland och Östergötland men påstår, att sistnämnda landskap sträcker sig ända fram till Birka i Mälaren, vilket är orimligt. Märkligast är att Adam icke lämnar några som helst uppgifter om, när Sveonia och Gothia förenats till ett rike. Ett skenbart stöd för antagandet, att det svenska riket utgör en förening av tvenne stora stamområden, trodde man sig fordom ha i den kungliga titulaturen: «rex sweorum et gothorum», som tidigast förekommer i det påvliga fundamentsbrevet för Uppsala ärkebiskopsdöme 1164. Tidigare var emellertid titulaturen blott «rex Suecie». Dubbeltiteln har troligen tillkommit på ärkebiskopens initiativ, ty i de kyrkliga kretsarna har man identifierat väst- och östgötar med de gamla goterna, vilkas namn var ryktbart i hela Sydeuropa, och från svensk ståndpunkt kunde givetvis inga invändningar resas mot den stolta titulaturen.

Många skäl tala för antagandet, att götarnas kärnland varit Västergötland. Dess lagting benämndes under äldre medeltiden «aldra göta þing», vilket visar, att västgötarna identifierat sig med de egentliga götarna. Adam

omtalar Skara som «civitas gothorum magna», och berättar att man där dyrkat en bild av Frö. Ortnamn sammansatta med förleden *Göta-* förekomma flerstädes i östra och norra Västergötland, t. ex. Götala och Göteve (= göternas helgedom), Götlunda samt Götene (urspr. Götawin = götarnas betesmark). Samma ortnamnsgrupp förekommer emellertid även i västra delen av Östergötland (Götala, Götevi) samt i Närke (Götlunda, Götavi). Otvivelaktigt avspeglar dessa ortnamn ett tidigt skede i den götiska stammens historia. Wessén⁸ har antagit, att dessa kultnamn: Götala, Götavi och Götlunda, ha betecknat helgedomar, gemensamma för «alla götar». Det är emellertid egendomligt, att de icke förekomma i den del av Västergötland, som är orienterad mot Göta älv och Halland, ej heller i östra Östergötland. Kan icke detta tyda på att det «götiska» stamområdet varit växlande till sin omfattning under olika tider?

Jag vill i detta sammanhang erinra om hypotesen, att det ursprungligen skulle ha funnits en politisk enhet inom Götaälvsområdet, vilket sedermera kluvits utefter älvlinjen och uppdelats på Västergötland och Vestfoldväldet. Ett spår av detta under forntiden upplösta rike skulle vi ha i de korresponderande namnen «Inlanden» och «Utlanden». Med de förra menas en fyrahäradsgrupp på den bohuslänska sidan om Göta älv, med det senare en fyrahäradsgrupp på den västgötska sidan. E. Hjärne⁹ anser det möjligt, att ytterligare en tredje fyrahäradsgrupp (Ale, Bjärke, Flundre och Väne härad) ingått i samma rike, som alltså sträckt sig från Väneren till Västerhavet å ömse sidor om Göta älv. Detta «rike» identifieras med det i den isländska sagolitteraturen omtalade «Alfheimr»: inom detta ifrågasatta område förekommer nämligen ortnamnet Alfhem på icke mindre än fyra platser. Hypotesen ger i varje fall en förklaring till medeltidens urbebyggelsehistorisk synpunkt oförklarliga svensk-norska gränslinje i Göta älv.

Ett utmärkande drag för svealandskapen var under medeltiden förekomsten av kungliga förvaltningsgårdar eller «husabyar»¹⁰. Vanligen fanns en husaby i varje hundare eller i var treding. Sannolikt daterar sig denna förvaltningsorganisation från folkvandringstidens slut eller från äldre vikingatiden. I Närke fanns t. ex. en Husaby i var och en av landskapets tredingar. I Västergötland förekommer emellertid blott en enda Husaby — alla de övriga kungsgårdarna bära här helt andra namn. Förklaringen får förmodligen sökas i att Västergötland kom så sent under sveakonungens välde, att husabyinstitutionen aldrig där blev genomförd, endast den kungsgård, där sveakonungen Olof Skötkonung residerade vid 1000-talets början fick detta namn. I Östergötland förekomma däremot flera husabyar i östra delen av landskapet, de västra och mellersta delarna ha vardera blott en. Måhända tyder detta på att svearna relativt tidigt underlagt sig den östra mot Östersjön vettande delen av landskapet?

Vikingatidens Sveavälde synes främst ha utbrett sig utmed Östersjökusten mot söder, ty då anglosachsaren Wulfstan vid 800-talets slut företog en resa på Östersjön, uppger han att Blekinge, Möre, Öland och Gotland höra till Sverige. En dylik expansion hade varit osannolik, om icke den mellan Möre och Södermanland belägna kustbygden (Tjust, östra Östergötland) redan förut införlivats med sveakonungens välde. Den från Tjust ned till Blekinge bosatta befolkningen synes näppeligen ha tillhört götarnes stam — måhända har den bestått av en del mindre folkstammar (jfr Jordanes' «teustes») eller också av en stam, vars namn blivit förgäetat. Visserligen räknades kustbygden från Tjust till Möre jämte Öland under medeltiden till Östgöta lagsaga, men dennas stora utsträckning får sannolikt betraktas som en följd av Sveaväldets gradvisa expansion söderut.

Landet «sunnanskog», d. v. s. söder om gränsskogarna Kolmården, Tylöskog och Tiveden, har endast delvis varit befolkat av götar. I Upplandslagens konungabalks bestämmelser om eriksgatan omnämnas «smälänningar» vid sidan av «götar». Denna distinktion torde delvis grunda sig på vetskapen om en urgammal åtskillnad mellan invånarna i de bägge «götalandskapen» och dem i de söder därom belägna «små länderna». Småland blev aldrig under medeltiden ett till sina gränser närmare fixerat landskap — och det är det knappast ännu. Dess olika «länder» kommo att tillhöra skilda lagsagor, stift och län. Endast Varend kom att bilda ett eget stift, de övriga «länderna» införlivades med Linköpings biskopsdöme. I rättsligt avseende anslöto sig «länderna» Njudung och Finnveden till Varend och bildade en särskild lagsaga (Tiohärads), de övriga införlivades med Östgöta stora lagsaga. Vad var orsaken till att det lilla *Varend* kom att på 1100-talet bilda ett särskilt stift och även bli kärnan i en lagsaga? Otvivelaktigt den, att *virðarna*, invånarna i denna isolerade bygd, hade en starkare stamkänsla och därför segt vidmakthöllo sin särställning. Alltsedan ett århundrade har man i svensk litteratur diskuterat denna egenartade stams samband med de i senantikens historia ryktbara herulerna. Orsaken härtill är dels Prokopios' uppgift, att heruler slagit sig ned på ön Thule vid sidan av gauternas folkrika stammar, och dels den egenartade arvsrätten i Varend och västra Blekinge (syster hade lika arvslott som broder och hustru giftorätt i halva boet), vilken ej överensstämmer med de övriga svenska lagsagornas. Enligt v. Friesens¹¹ mening återgår bygdenamnet «*Værænd*» på ett heruliskt ord av betydelsen «vistelseort». Benämningen «*virðar*», som ursprungligen haft samma betydelse som «husbonde», skall sedan efterhand ha antagit stamkaraktär (jfr *virþa lag*, det inhemska namnet på den blott ofullständigt kända «Smålandslagen»).

Dessa heruler, som antagas ha invandrat i det senare Varend, torde tidigast haft stamfränder i Norden. Jordanes uppger, att de «ur svearnas rot

framsprungna danerna fördrivit herulerna från deras boplatser», men han lämnar inga upplysningar om dessas belägenhet. Tydligen ha dessa äldre heruler bott söder om götarna, måhända på Själland eller i Skåne. Invånarna i det väster om Varend belägna Finnveden räknas emellertid av Jordanes som en särskild stam, men det är tänkbart, att denna blott var en lokaliserad underavdelning av en större. Det är emellertid knappast troligt, att danernas erövringståg utplånat den heruliska folkstammen. Alldeles bortsett från diskussionen om herulernas bosättningsområde och om virdarnas ursprung från denna stam är det sannolikt, att det inre Småland icke varit oberört av svearnas expansion i de östra kustbygderna. Förekomsten av husabyar i Varend och Finnveden tyda på att dessa områden vid forntidens slut hört under sveakonungen.

Vi komma nu till den viktigaste frågan: när uppgick göternas rike i svearnas? Som vi förut framhållit, ger oss Beowulfskvädet inga upplysningar härom, och ur den isländska sagolitteraturen är det vanskligt att draga några slutsatser. Erövringen eller snarare den gradvisa underkastelsen bör emellertid ha pågått ännu vid forntidens slut. Det är måhända ingen tillfällighet, att Västgötalagens konungalängd börjar med Olof Skötkonung, medan dess lagmanslängd går tillbaka till heden tid. Ligger det icke nära till hands att jämföra Västergötland med det partikularistiska Tröndelagen, som först på 940-talet synes ha lösligt anknutits till det norska konungariket, men som sedan länge styrdes av egna jarlar? Är det icke betecknande, att Västergötland vid 1000-talets början hade en egen jarl, den i Skara bosatte Ragnvald! Då Olof Skötkonung av den isländske skalden Ottar Svarte kallas «Gauta döglingr» (göternas konung) syftar detta tydligen på hans nya värdighet. Curt Weibulls hypotes¹², att allt talar för att Olof Skötkonung definitivt lade Västergötland under svearnas välde, är otvivelaktigt den mest plausibla. Den tämligen begränsade myndighet, som äldre Västgötalagen tillerkänner konungen, tyder också på att underkastelsen skett relativt sent. Den har tydligen också skett vid en tidpunkt, då sambandet mellan Västergötland och Östergötland var avbrutet. Dessa bägge landskaps lagar förete så stora skiljaktigheter sinsemellan, att den gemensamma beteckningen «götalagarna» måste betraktas som felaktig. Östgötalagen, som visserligen är något yngre, tillerkänner konungen mycket vidsträcktare maktbefogenheter, vilket tyder på att detta landskap tidigare införlivats med hans välde.

Det är först vid medeltidens början, som Sverige får några mera fixerade *riksgränser* mot de danska och norska grannrikerna. Den omstridda «Danaholmstraktaten», som kan dateras till omkr. 1050, fixerar ett visst gränsområde mellan den danske och den svenske konungens överhöghetsanspråk, åtminstone vad gränsbygderna mellan Halland och Västergötland samt

mellan Blekinge och Möre beträffar. Sannolikt sammanhänger denna gränsläggningssuppgift med en kort förut skedd dansk erövring av Blekinge, som tidigare tillhört sveakonungens väld.¹³ Gränsläggningen visar den begynnande uppkomsten av ett svenskt och ett danskt enhetsrike med därav följande nationell avgränsning. Sex svenska och sex danska ombud från skilda landskap i de bägge rikena fastställa gränsen alldeles som en liknande svensk-norsk 12-mannanämnd omkr. 1273 bestämmer den svensk-norska gränsen. Det fanns likväl områden vid medeltidens början, om vilka man kunde säga, att de ännu voro obestämda beträffande sin nationella tillhörighet. Ett dylikt var Jämtland, som tydligen av ålder upprätthöll förbindelser såväl med Svealandskapen som med Tröndelagen, men det oaktat hade en oberoende ställning. En följd av denna autonomi var, att kristendomen under 1000-talet vann insteg från Svealand i detta landskap, varför det också kom att under hela medeltiden och intill 1570 inräknas i Uppsala biskopsdöme. Det var först på 1100-talet, som Jämtland blev införlivat med det norska konungariket — tidigare har det tydligen varit en oberoende bonde-republik.¹⁴ Ännu år 1301 kallas Jämtland och Ragunda i ett norsk kungabrev för «östra riket», vilket tyder på en viss särställning i förhållande till det övriga Norge.

Gotland intar en liknande ställning: i förhållande till folkungatidens svenska konungarrike är denna ö närmast en tributskyldig men i övrigt autonom bonderepublik. Kungliga ämbetsmän och domäner saknas fullständigt på Gotland, och Gutalagen tillerkänner konungen inga rättigheter. Som förut påpekats, förekommer vid 800-talets slut en uppgift om att Gotland då hört under svearna. Men huru skall man förklara, att Gotland ännu på 1200- och 1300-talen hade en i förhållande till de övriga landskapen så utpräglad särställning inom riket, om det oavbrutet hade tillhört detsamma under 500 à 600 år? I den till Gotlandslagen bifogade «Gutasagan» skildras, huru gutarna «gjorde fred med svearnas konung», varvid de åtogo sig att betala en årlig tribut av 60 marker silver, varav 40 mark tillföll sveakonungen och 20 mark dennes jarl. Den framträdande ställning, som jarlen intager i den refererade överenskommelsen, bör betraktas som ett indicium på att densamma ingåtts under äldre medeltiden, sannolikt under 1100-talets förra hälft. Härpå tyder även att Gotlands — i förhållande till övriga landskap — mycket lindriga ledungsskyldighet endast gällde härfärder mot hedniska land men ej mot kristna. För den händelse Gutasagans referat av överenskommelsen är riktigt — och allt tyder därpå — har Gotland före sin frivilliga underkastelse på 1100-talet varit självständigt gentemot sveakonungen¹⁵. I så fall skulle gutarna *efter* 800-talets slut ha befriat sig från beroendet av svearna, ovisst vid vilken närmare tidpunkt. Under det svenska väldet, som varade till 1361, bibehöllö gutarna sin utpräglade särställning och upp-

gingo aldrig liksom de andra stammarna i ett svenskt folk. Samma egenartade ställning intogo gutarna under de tre århundraden, som ön tillhörde det danska riket.

Till de längst kvarlevande relikterna av den ursprungliga uppdelningen i olika stammar få vi räkna de skilda rättssedvänjor och lagar, som trots den fullbordade riksbildningen voro gällande inom de olika lagsagorna intill 1300-talets senare hälft. De bevarade landskapslagarna kunna särskiljas i fem från varandra skilda grupper: västgötarätten (äldre och yngre Västgöotalagarna), Östgöotalagen, svearätten (Upplandslagen, Södermannalagen, Västmannalagen, Dalalagen och Hälsingelagen), Gutalagen samt den egenartade och tydligen helt självständiga Värendsätten (Smålandslagen), som blott är fragmentariskt bevarad. Såväl Närke som Värmland ha även haft särskilda lagar, som gått förlorade. Av dessa torde värmlandsrätten ha varit besläktad med västgötarätten, vilket överensstämmer med att Värmland tillhörde Skara stift och räknades till de s. k. götalandskapen.

Genom den av konungamakten och stormannaklassen uppburna rikslagstiftningen, som kulminerade i den vid 1300-talets slut utarbetade allmänna landslagen, nedbröts efter hand den rättsliga skillnaden mellan de olika landskapen. Det är nu som den medeltida svenska nationen är färdigbildad. Gränserna ligga utmärkta mot de danska och norska grannrikerna. De forntida Uppsalakonungarnas lösliga väld över olika stamområden har ersatts av «ett konungarike, som heter Sverige, vilket haver i sig sju biskopsdömen och nio lagmansdömen» (Landslagen). En riksaristokrati och en färdigorganiserad kyrka överspände hela landet. Hos allmogen fortlevde likväl alltjämt den provinsieellt avgränsade gemensamhetskänslan, som särskilt manifesterade sig under unionstidens inre strider, men den har intet att göra med den folkstammarnas separatism, som existerat i en avlägsen forntid.

2.

Ha några *främmande folkinslag* funnits i nämnvärd utsträckning i vikingatidens och den äldre medeltidens Sverige? Denna fråga sammanhänger intimt med spørsmålet om *träldomens* omfattning i vårt land. Många belegg finnas för handeln med trälar. I Ansgarius levnadsteckning omtalas också, huru den frankiske missionären vid ett besök i Sverige «bland många andra trälar» hade köpt en änkas son, som i sin ungdom förts till Sverige i träldom. Fallet var tydligen ingalunda enastående. Under vikingatiden såldes tydligen härtagna trälar som vanliga handelsvaror i Norden och traditionerna härom levde länge kvar. Den isländska Laxdölasagan, som författades omkr. 1200, skildrar i samband med omkr. 200 år tidigare timade händelser en trälmärnad på Brännöarna utanför Göta älvs utlopp.

En nordisk Rysslandsköpmän, Gisle, salubjöd där en hel kollektion av trälinnor till hugade spekulanter.^{16a}

Grannskapet till Finland, Estland och Kurland har säkerligen medfört att en viss trälimport ägt rum därifrån i samband med svenska härjningståg. Krigsfångar från gemensamma ledungståg eller mera privata expeditioner ha säkerligen hemförts som trälar till stormansgårdarna eller blivit försålda. Det är emellertid svårt att konstatera, i vad mån en finsk trälimport satt spår i svenska ortnamn. *Finnby* (Rimbo socken i Roslagen), *Finneby* (Ramsjö socken i Hälsingland), *Finnetorp* (Vånga socken i Östergötland), *Finnigarn* (Fasterna socken i Roslagen) kunna tolkas som bevis på finsk bosättning. Å andra sidan förekomma med «finn» sammansatta ortnamn från skilda tider och ofta ha de icke något som helst samband med nationalitetsnamnet (t. ex. Finnveden). Mera bevisande är förekomsten av ett *Tavastehult* (Linneryd socken i Småland) och ett *Tavastebo* (Munktorp socken i Västmanland). Ett *Kurbo* (i Tensta socken i Uppland) kan tyda på att det uppkallats efter en kurisk träl. Hj. Lindroth^{16b} har ingående diskuterat förekomsten av en estnisk trälimport till Sverige och därvid fäst uppmärksamhet vid förekomsten av «est» i vissa uppländska ortnamn t. ex. *Estby* (Alunda socken), belagt 1316, *Esterna* (ursp. Est-arn, Fasterna socken). Givetvis kan även trälimport västerifrån t. ex. från Irland ha förekommit.

Vi ha skäl att antaga, att de svenska stormännen haft trälar som arbetare på sina gårdar i samma omfattning som de samtida nordiska hövdingarna i Norge, på Island och i Danelagen. Sagorna förtälja att dessa ofta haft 15—30 trälar. Varje rasbiologisk undersökning av det svenska folket måste därför taga noga hänsyn till frågan om en utländsk trälimport. Det är uppenbart, att trälar eller frigivna sådana i icke ringa utsträckning varit nybyggare och torpare. Lindroth har framhållit, huru en by i Älmeboda i Småland bär namnet *Trällebo* = trälarnas by. Invid denna ligger gårdarna *Estamåla* (1445: Estremole), *Kuramåla* samt *Sunmemåla* (sume = finne) samt *Iremåla*. Tyder icke detta på att de trälar, som givit namn åt dessa torp (= «måle») varit av estnisk, kurisk, finsk och irisk härkomst?

Sannolikt ha åtskilliga av dessa ortnamn tillkommit i samband med trälärnas gradvisa frigörelse. Frigivande av trälar skedde i mycket stor utsträckning på grund av testamentariska förordnanden. Här spåras det kyrkliga inflytandets humaniserande verkningar: vederbörande förordna för sin själs frälsning att deras trälar skola frigivas. Det äldsta av dessa testamenten är visserligen först från 1259, men sannolikt har det funnits ännu äldre, som gått förlorade. Bestämmelserna äro ganska generella: testator föreskriver i regeln att hans samtliga trälar av bägge könen skola tillförsäkras full och hel frihet. I ett testamente från Södermanland från

1272 urskiljer man två olika kategorier trälar: dels husträlar (d. v. s. hemmafödda), dels köpträlar. Emedan testamentena härröra från medlemmar av stormannaklassen inom Mälardalen och inom Öster- och Västergötland, kan man endast konstatera, att träldom förekommit på deras gods-komplex, men att den då befunnit sig på avskrivning. Det är betecknande att efter 1310 upphöra alla bestämmelser om trälars frigivande i bevarade testamenten, men detta utesluter ej att sådana även efter denna tid funnits kvar här och var i isolerade bygder.

Möjligheten att anskaffa nya trälar var f. ö. starkt kringskuren i stora delar av landet, sedan den 1296 stadfästa Upplandslagen förbjudit varje köp av kristna trälar. Men denna lag gällde ej utom sin lagsaga; samtidigt förekommo i Väst- och Östgöotalagarna ett flertal bestämmelser om trälarnas ofria ställning. Dessa blevo vad Skara stift beträffar högtidligen avlysta genom den s.k. Skarastadgan, som Magnus Eriksson utfärdade på sin eriksgata 1335. Där stadgades, att «allt man- eller kvinnkö, som i västgötska eller värmäländska lagsagorna föddes av kristen man eller kvinna, aldrig må vara träl eller «ambuth» (trälinna) eller bära detta namn». Skarastadgan, som troligen fått riksgiltighet, är emellertid närmast att betrakta som en officiell bekräftelse på att träldomen redan dessförinnan de facto var avskaffad.

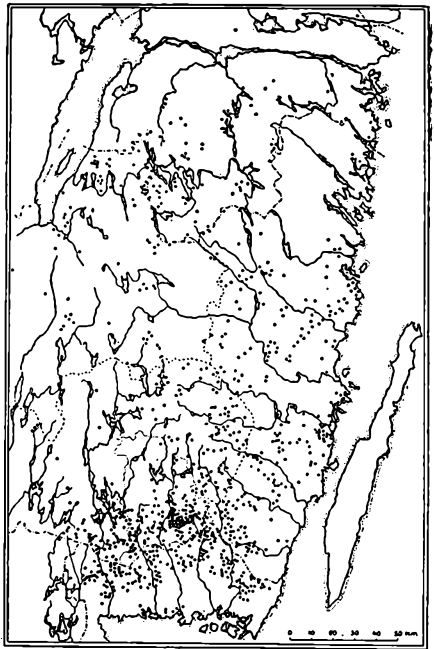
Det är, som förut påpekats, mycket sannolikt att trälarnas frigörelse resulterat i uppkomsten av en otalig mängd nybyggen i Sverige. Vi ha förut påpekat de intressanta måla-namnen i Småland. Nils Ödeen^{15c} anser att *måla*-bebyggelsen knappast kan gå stort längre tillbaka än till 1200 och att måla-namnen höra till det allra yngsta skiktet i Östergötlands, Smålands och Blekinge bebyggelsehistoria. Kristna personnamn (och stundom även inlånade tyska lånord) förekomma icke sällan som förled, vilket ju ger ett stöd för denna datering. Orsaken till *måla*-bebyggelsen anser Ödeen vara att söka i den efter 1200-talet allt vanligare frigivningen av trälar. Dessa fingo därvid ofta ett visst «utmål» att upptaga i de gemensamma allmänningsskogarna och framför allt i de väldiga gränsskogarna. Dylika utmål kallades i Småland «målar». Då man från en äldre gård upptog ett utmål i allmänningsskogen, benämndes det nya torpet efter sitt ursprung t. ex. *Guömåla* efter *Guö*. Likesom beträffande *torp*-namnen ange *måla*-namnens förled ofta den man, som först bröt mark (t. ex. *Davidsmåla*). Naturligvis är det mycket svårt att bedöma, i hvilken utsträckning trälar bidragit till denna nya bebyggelse och man får akta sig för att generalisera enstaka iakttagelser. Bifogade karta visar *måla*-namnens enastående utbredning från Blekinge över Småland upp till Östergötland, där det nordligaste anträffas i Kolmårdens gränsskog. Tätast förekomma de i de milsvida gränsskogarna mellan Blekinge och Småland, talrikt även i Holavedens gränsskog och i det

skogrika Ydre härad i södra Östergötland. Däremot saknas de på den bördiga Östgötaslätten och förekomma överhuvud mera sparsamt i gamla kulturbygder (jfr. t. ex. den ringa förekomsten i Södra Möres kustbygd).

Omfattningen av det odlingsarbete, som uppburits av de frigjorda trä-larna, kan icke bedömas. Detsamma gäller tyvärr om den medeltida nybyggarverksamheten i sin helhet. Riksinventeringen av de fasta fornminnena befinner sig ännu i begynnelsesstadiet, varför man ännu ej med full säkerhet kan avgöra, huruvida ett område börjat bebyggas under forntiden eller under medeltiden. Likaså överspanna de systematiska ortnamnsundersökningarna endast mindre delar av vårt land. Överhuvud föreligga bebyggelsehistoriska detaljundersökningar i relativt ringa utsträckning; i detta avseende äro Danmark och Norge ojämförligt bättre lottade.

Utrymmet förbjuder oss, att här avhandla ortnamnens vittnesbörd om den forntida bebyggelsen.¹⁶ Namntyper med ändelserna *-lösa*, *-löv*, *-vin*, *-sta(d)* och *by* vittna ju i regeln om en primär bebyggelse. Denna är, vad alla dessa namntyper beträffar, av vanligen forntida ursprung, endast en del av dem på *-by* ha tillkommit under medeltiden. Den sekundära bosättningen,

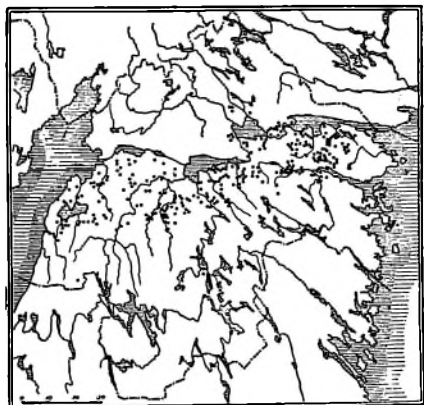
som huvudsakligen tillkommit genom utflyttning från de äldre byarna och genom nyröjning, utmärkas främst av namntyper på *-torp*, *-ryd*, *-hult*, *-säter*, *-boda* eller *-måla*. Alla dessa namntyper äro utmärkande för *medeltida nyodlingar och utflyttningar*, ehuru man givetvis får räkna med att några av dem kunna ha varit i bruk redan under vikingatiden och att några även kommit till användning efter medeltidens slut. De bära emellertid alla tydligt vittnesbörd om medeltidens väldiga nybyggargärning. Namnen på *-torp* (som äldst betyder «nybygge») uppträda i Skåne sannolikt under vikingatiden, i norra Småland under 1100-talet och förekomma ganska talrikt i södra Västergötland under 1300-talet. I sistnämnda landskap anträffas sockennamnen på *-torp* just i de mest ofruktbara områdena t. ex. i Kinds härad. I andra

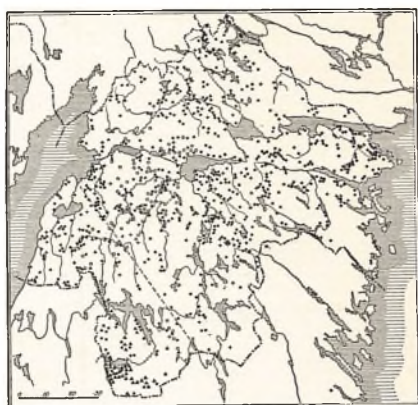
Utbredningen av *måla*-namnen.
Efter Nils Öden.

landskap t. ex. Värmland ha *torp*-namnen trängt in på allvar först efter medeltidens slut.

Ortnamnen på *-ryd* (*-rud*, *-red* eller *-röd*) beteckna en röjning och anses vanligen vara något yngre än *torp*-namnen. De förekomma dock stundom som sockennamn t. ex. i Västergötlands och Småland skogsbygder, vilket tyder på att de uppstått under äldre medeltiden. Att döma av Upplandslagen voro röjningarna ytterst aktuella på 1200-talet, vilket framgår av följande målände skildring i dess byalagsbalk av ett rättsfall: «Nu far en man ut i

Ortnamn på *-stad* i Östergötland.

Ortnamn på *-torp* (*-orp*, *-arp*) samt osammansatta *Torp*, *Torpa* i Östergötland.

Efter G. Franzén.

ödemark och allmänning, röjer och bryter. Han far därifrån. Dit kommer en annan och röjer nära det röjda, bryter nära det brutna, barkar av och blecker, får upp hägnad och stängsel däromkring. Upp kommer den som först röjde och säger: 'Varför har du kommit i min röjning?' 'Nej', säger den andre, 'det är min röjning och icke din, jag har barkat av och bleckat! Då får den vitsord, som med hägnad har omgårdat och bor där och den som röjt först har förverkat sitt arbete genom att gå därifrån.'

Namnen på *-rum*, som huvudsakligen förekomma i östra Småland och Östergötland, äro även beteckningar på «röjning.» De i samma landskap förekommande *-måla*-namnen ha vi förut avhandlat. Att de vitt spridda namnen på *-hult* (=träddunge) delvis måste vara från kristen tid framgår av att de stundom förekomma i sammansättning med kristna personnamn (Abraham). I våra skogsbygder äro namntyperna *-säter* och *-boda* synnerligen talrika och de bära vittnesbörd om äldre fåbodar, som efter hand blivit förvandlade till självständiga bondgårdar. Enligt Sahlgrens åsikt kan man betrakta namnen på *-säter* såsom något äldre än de på *-boda*.

En uppfattning av skillnaden mellan den forntida och den medeltida be-

byggelsen i ett gammalt «kulturlandskap» som Östergötland får man av G. Franzéns bägge kartor över ortnamnen på *-stad* och på *-torp* därstädes. Det bör härvid anmärkas, att ortnamnen på *-by* i stort sett ligga inom samma bygder som de på *-stad*, medan de på *-säter-* och *-boda* ligga inom de skogsbygder, som ej beröras av ovannämnda namntyper. De bägge kartorna ge oss även en uppfattning om den politiska betydelsen av medeltidens enastående nybyggerverksamhet: den bidrog i hög grad till att spränga de förut naturliga gränserna mellan de olika «länderna» genom att befolka de isolerade skogsbygderna och den påskyndade härigenom uppkomsten av en svensk riksenhet.

I Sveriges historia är denna medeltida nyodlargärning allt för litet beaktad. Den har emellertid bidragit till en ökad social differentiering inom allmogen. Alltifrån den äldre medeltiden kunna vi urskilja skilda kategorier av den svenska befolkningen: stormannaklassen, de mindre besuttna odalbönderna, lantborna (stormännens arrendatorer), allmänningsbönderna (som voro avkomlingar till nybyggarna) samt torparna. Under dem kom «boldjuren» och «löskemännen», vilka kunna jämföras med vår tids statare. Ingenstädes kan man dock så tydligt uppvisa resultaten av det svenska folkets enastående bebyggelseexpansion under medeltiden som i Finland (som här blivit föremål för en särskild framställning) och i övre Norrland.

3.

Långt bortom historisk tid daterar sig bebyggelsen av större delen av den norrländska kuststräckan. Den har begynt redan under stenåldern. Visserligen förekommer en mörk period (500 f. Kr. till Kr. födelse), då man saknar alla arkeologiska vittnesbörd om mänsklig bebyggelse — måhända berodde detta på att en klimatförsämrande «fimbulvinter» då gjorde stora delar av Norden obeboeliga. Vare sig dessa områden efter en tids avfolkning ånyo blivit bebyggda eller en primitiv stenålderskultur oavbrutet levat kvar, så förete de alltsedan den romerska järnålderns tid inga tecken på att ha stått isolerade från den kultur, som satte sin prägel på mellersta och södra Sverige. Vid slutet av forntiden synes den spridda bebyggelsen ha nått upp till södra delen av Västerbotten. Huvudsakligen var den då koncentrerad kring kusten, älvarnas nedre lopp och enstaka sjöar.

Medeltidens Norrland var icke identiskt med det nuvarande begreppet, som först börjar framträda vid 1500-talets början. Jämtland och Härjedalen räknades till Norge, Gästrikland var en del av Uppland¹⁸. Befolkningen alltifrån Ödmordens gränsskog upp mot «Bygde sten» i Västerbotten benämndes hälsingar, varför deras land Hälsingland hade en betydligt vidsträcktare omfattning än det nutida landskapet. Detta medel-

tida «Stor-Hälsingland» (*Helsingia major*) bestod av fyra «land»: Alir, Sundhed, Medelpad och Ångermanland. Jordbruk och boskapskötsel voro även här huvudnäringar, men allmogen ägnade sig även åt åtskilliga binäringar som seglation, fiske, linvävnad och skinnberedning. Av Hälsingelagen framgår även, att nybyggarverksamheten var synnerligen livlig i dessa bygder — obruten mark fanns ju i överflöd. I denna under 1300-talets förra hälft kodifierade lag förekommer bl. a. ett stadgande om, att de som bo i Umeå och Bygdeå socknar icke skola utgöra någon ledung utan att de i stället skola «värja sitt land hemma». Ahnlund²⁰ har sammanställt detta stadgande med den omständigheten, att Bygdeå socken näst Umeå länge varit den nordligaste i Sverige, varför denna bygd även benämnts «norrbygden». Här skulle alltså utposten ha legat för den ordnade svenska bebyggelsen, vilket antagande redan framförts av Johannes Bureus, som var väl förtrogen med de norrländska folktraditionerna vid 1600-talets begynnelse. Klippan «Bygde sten» i Bygdefjärden har i lokala sägner utpekats som ett gammalt gränsmärke. Det förtäljes även om att strider utkämpats i dessa trakter mellan ryssar och svenskar. Emedan traditionerna äro upptecknade före 1808—09 års krig, återgå de med en viss sannolikhet på medeltida händelser. Föreligger då icke skäl för Ahnlunds hypotes att dessa «ryssar» varit karelare, vilka ju länge räknades som ett ryskt lydfolk? Har icke ledungsbefrielsen för Umeå och Bygdeå grundat sig på att befolkningen därstädes måste värna sig mot de vittströvande karelare, som gjorde anspråk på skatteuppbörd i kustbygderna kring övre Bottniska viken? Sannolikt ha karelarne, liksom birkarlarna (till vilka vi senare återkomma), utkrävt skatt bland lapparna. Här liksom i Finland har man länge saknat fasta gränser för den svenska konungens överhöghet eller i varje fall haft mycket vaga begrepp om dessas utsträckning. Det är först på 1300-talet som en ändring härvidlag inträdde beroende dels på ett biläggande av de svensk-ryska gränsstriderna i Finland, dels på en svensk kolonisation i norr.

Problemet om den svenska bebyggelsens ålder i övre Norrlands kustbygder sammanhänger nämligen intimt med tolkningen av det omstridda fredsfördraget i Nöteborg 1323, där en gräns angavs mellan svenskarnas och novgorodernas välden. Emedan gränsen till större delen kom att gå genom nästan obefolkade trakter, äro gränsmärkena svåra att identifiera. Gränsen utmynnade enligt den ryska versionen av fredsfördraget i «Kajænomore», vilket länge tolkats som Vita Havet. Senare forskare ha ansett, att härmed avsetts Bottniska viken (den latinska texten av fredsfördraget benämner också gränsens slutpunkt «Helsingh haff»). Numera är man ganska ense om att floden Pyhäjoki i Österbotten genom freden fastslagits som gräns mellan svenskt och ryskt inflytande i Finland. Detta skulle innebära, att de nästan obefolkade kustbygderna norr om Pyhäjoki å finska sidan och norr om

Bygde Sten å den svenska sidan av Bottniska viken blevo ett «no mans land», som man från svenskt håll snarast möjligt sökte ockupera för att förhindra att de blevo en novgorodisk intressesfär. Härigenom kunde man ju även åstadkomma en direkt landförbindelse mellan Sverige och de under «kors-tågstiden» förvärvade besittningarna i Finland.

Knappt var Nöteborgsfreden avslutad, förrän vi iakttaga ett livligt svenskt intresse för gränsbygderna i norr. En av de främsta medlemmarna av Magnus Erikssons förmyndarregering, ärkebiskop Olof, begav sig 1324 upp till Umeå i sällskap med Hälsinglands fogde och en storman från samma landskap, Nils Fardjäknson. Sannolikt ha de då utfärdat en — tre år senare återopad — kunglig förordning, i vilken de «inbjudit alla dem, som tro på Kristus eller vilja omvända sig till kristen tro, att bosätta sig i landet mellan Skellefteå och Uleå älvar.» Dessa nybyggare skulle inom detta område fritt få taga jord för sig och sina arvingar samt åtnjuta skattefrihet tills konungens myndighetsförklaring. Ledningen av denna exploatering av de jungfruliga områdena vid Bottenhavets övre kuster och älv-dalar synes förmyndarregeringen ha överlåtit till intresserade stormän. Detta framgår bl. a. av en urkund från 1327, där det meddelas, att ärkebiskop Olof, Hälsinglandsfogden samt tvenne stormän från Hälsingland: Nils Fardjäknson och Peter Unge, träffat en överenskommelse att sinsemellan dela Lule älv med dess omgivningar och bifloder. Härvid fick ärkebiskopen och fogden var sin tredjedel, de bägge andra stormännen en tillsammans.

Det förefaller som om konsortiedeltagarna främst fäst avseende vid att komma i besittning av vattendragen inom detta kolonisationsområde. Orsaken härtill får sökas i att fisket i älvarna säkerligen var den huvudsakliga inkomstkälla, som de kunde påräkna. I ett diplom från 1331, avhandlande en bytesaffär mellan ärkebiskopen och Hälsinglandsfogden, stadgades också uttryckligt, att deras andelar i fisket skola bli oförändrade. Redan före 1332 har emellertid ärkebiskopen börjat avveckla sina intressen i dessa bygder. En 1335 konfirmerad urkund förtäljer om att konungen medgivit den uppländske stormannen Nils Abjörnsson «rätt att kolonisera en älv vid namn Pite jämte öar och vatten samt alla tillhörande områden». Härvid framhålles, «att herr Nils sedermera genom bostäders uppbyggande, familjers ditförande och genom allehanda däremot svarande åtgärder inom det honom tilldelade området nedlagt mäktiga stora omkostnader, mycken möda och arbete. Därför har nu konungen åt honom och hans arvingar velat överlåta förenämnda älv jämte alla dess omgivningar till evärdelig ägo.» Emedan Nils Abjörnsson ägde gods i Mälardalen, är det ju tänkbart att nybyggearna i Pitebygden till stor del kommit från dessa hans domäner. 1395 donerade herr Nils' dotterson hälften av det fiske, som han hade i Piteå socken till

Vadstena kloster. Hans släktingar ansågo emellertid att denna fiskeandel var så värdefull, att de bytte den till sig av klostret.

Som nyss nämnts hade nybyggarna förklarats skattefria intill konungens myndighetsförklaring, och de fingo tydligen oinskränkt besitta de tegar, som de uppodlat. 1340 förklarade konung Magnus i ett brev «att ingen i vad villkor eller skickelse han vara kan — — finge kräva eller taga av dessa nybyggare någon tunga.» Däremot skulle skatter utgå till kronan. Den nordliga nybodarverksamheten synes från början ha varit mycket livlig, vilket tydligast framgår av att kyrkan utsträckte sin organisation allt längre norrut. 1339 omtalas Piteå som eget pastorat, och Luleå var då ett kapell under detsamma. Vid 1300-talets mitt bli också Skellefteå, Lövänger och Torneå kyrkliga församlingar. Måhända voro dessa nya kyrkor ett resultat av ärkebiskop Hemmings visitationsresa till dessa bygder år 1346. Birgitta riktade då till ärkebiskopen en revelation, som anspelar på hans uppgift. «Du har satt din plog i ett stycke jord och börjat plöja, nu befaller jag dig att vända ofta och upprycka rötterna och törnena och där bygga kyrkor av ditt stifts ägodelar.»

Under den följande medeltiden växer bebyggelsen i dessa områden i snabb takt. I Bureus' utdrag ur «Erik av Pommerns jordebok» (1413) uppges, att i Torneå, Luleå, Piteå, Skellefteå och Lövänger socknar då funnos 260 beskattningsbara hushåll («rökar»), varav ensamt 120 i Luleå. År 1540 uppgår emellertid jordskattemantalet i samma områden till 1,736, varav 400 i Luleå. Befolkningstillväxten, som tydligen främst föranleddes av fortsatt invandring, avspeglar sig även i uppkomsten av Kalix' socken och Särkilax' (nu Över-Torneå) kapell. Det har emellertid icke uteslutande varit svenskar, som bosatt sig i dessa nybygder. Även från den östra riksdelen kommo nybyggare, så fick t. ex. Tornedalen en finsk befolkning.

Nybodarverksamheten vid Bottenhavets norra kust har till en början icke försiggått utan friktioner med *birkarlarna*²¹, de köpmansbönder, som hade kungligt privilegium på att utkräva skatt av lapparna och driva handel med dem. «Birkarlainstitutionens» ålder är högeligen omtvistad liksom även birkarlarnas ursprung. Bureus, som på 1500-talet upptecknade lokala traditioner, uppger att de kommit från Birkala i Satakunta och att deras äldsta privilegier utfärdats av Magnus Ladulås 1277. Tydligt är att bönderna i Birkala av ålder haft stora erämarkslotter i Nordfinland och att de, liksom forntidens gåtfulla «kväner», drivit handel med lapparna. Under 1300-talet hade de flera gränstvister med hälsingarna — den tidigaste 1328 — vilka gälla det nyupptagna svenska kolonisationsområdet i norr. Birkarlarna organiserade sig på olika «handelskompanier», var och en med sin centralpunkt: Piteå, Luleå och Torneå i Västerbotten samt möjligen även Kemi i Österbotten. Varje sällskap hade ensamrätt att handla med lap-

parna ovanför sin socken och att indriva skatter, som vanligen erlades i skinn. Man får emellertid icke överdriva birkarlarnes betydelse: vid slutet av Gustav Vasas regering uppgingo de till blott ett 50-tal. De namn, som birkarlarna ha i 1500- och 1600-talens skattelängder, tyda enligt Nordlander på att de då övervägande varit svenskar. Detta säger dock föga om deras ursprungliga nationalitet: de äldsta birkarlarna kunna likväl ha varit finnar, men genom bosättningen i svenska kolonisationsområden såsom Piteå och Luleå ha måhända deras efterkommande sedan snart försvenskats.

4.

Bergsbrukets uppkomst hade betydelsesfulla följder för bebyggelseförhållandena i vissa delar av Sverige²². Det är möjligt att bergsbruk redan förekommit vid 1100-talets slut (Öster Silvberg i Dalarna?), men först vid 1200-talets slut kan dess förekomst bevisas genom urkundernas vittnesbörd. Dess förnämsta centrum blev sydöstra delen av Dalarna, den s.k. Dalabergslagen. Här uppstodo redan på Magnus Ladulås tid det ryktbara «Kopparberget» vid nuv. Falun samt «Järnberget» i Norberg. Vid sidan av dessa «berg» tillkommo senare ett flertal andra centra för järnhantering och gruvdrift såsom Skinnskatteberg, Garpenberg, Betsberg, Vikaberg, Tunaberg, Väster-Silvberg, Norr- och Söderbärke och Grängesberg. Västmanlands bergsbruk var huvudsakligen förlagt till Lindesberg och Salberget. Det sistnämnda, som var ett rikt givande «silverberg», kom dock först i drift omkr. 1509.

Även i Närke förekom bergsbruk. Så tidigt som 1340 utfärdas en kungligt privilegiebrev för «Västra berget» i detta landskap. Enligt Tunberg menas härmed den s.k. Lekebergslagen, belägen vid de malmrika Kilsbergen. Det «Östra berget» var antagligen det senare Lerbäckes bergslag, beläget i landskapets södra skogsbygd. Slutligen förekom malmbrytning och hytt-drift även i Nora socken, sannolikt så tidigt som på 1300-talet. I Värmland förekom bergsbruk blott i trakten av nuv. Filipstad. Här uppstod det s.k. Järnberget i Värmland, som år 1540 räknade 12 hyttor. Sin sydligaste utpost hade bergsbruket i Östergötland. Här bedrevs det dels i skogsbygderna norr om sjöarna Boren, Roxen och Glan, där det s.k. Hällestadaberg är känt sedan 1300-talet. Något senare torde man ha börjat bearbeta kopparfyndigheterna i Åtvidaberg, som låg i landskapets södra del. I Småland förekom intet bergsbruk, men väl järnhantering, ty där fortsatte man att enligt forntida sed utvinna järn ur sjöarnas myrsmalm.

Det är självklart att befolkningen ökat i de olika bygder, där malmfyndigheter började bearbetas och hytt-drift uppstod. Visserligen förvandlades många bönder till bergsmän — så t. ex. berättas att upptäckten av silverfyn-

digheter vid Salberget medförde att ortens bönder övergävo sitt jordbruk — men det behövdes mycket mera arbetskrafter för den specialiserade bergshandlingen. Liksom de uppväxande städerna drogo de olika bergslagen till sig folk, som ej hörde hemma i bygden. Själva bergsmännens krets — de egentliga arbetsgivarna — har till en mycket stor del rekryterats av invandrande tyskar. Härom vittna icke minst de ymnigt förekommande tyska namnen inom bergsmanssläkterna. 1301 omtalas t. ex. en viss Conradus som bosatt i Kil i Lekebergslagen. Vid Kopparberget, där borgare från Lübeck under 1300-talets förra hälft hade investerat kapital, förekomma många bergsmän med tyska namn. I Norbergs bergslag bodde den mest namnkunnige ättlingen av dessa tyska bergsmanssläkter: Engelbrekt Engelbrektsson. Men även ortnamnen tala här sitt tydliga språk: Garphyttan (*garþ* = tysk), Körikehyttan, Tidemanshyttan, Tyskbo, Tysktäkt. Starkast torde det tyska inflytandet ha varit under Kopparbergets tidigare historia, men det försvagades på 1400-talet, och före mitten av 1500-talet torde avtyskningen ha varit fullbordad.

Vid Kopparberget, där arbetsförhållandena äro bäst kända, var bergverket ur driftssynpunkt en samorganisation av «berghuggare» (eller «gruvdrängar»), smältare och kolare. De sistnämnda hade till biträde särskilda miltäckare och vedhuggare. Dessutom fanns där mycket legofolk («dagakarlar»), som utförde hantlangar- och grovarbete. Huvudsakligen torde dessa olika högre och lägre arbetarkategorier ha rekryterats av inflyttat folk. Namn som *Hälsing*, *Jämt*, *Gästrik* och *Finne* äro talrika i Kopparbergslagen (jfr. även ortnamn därstädes som Jämtbo, Hälsingegården, Finngårde). Vi återkomma senare till frågan om den finska invandringen till Bergslagen. Varje biltog från riket — utom vissa grövre förbrytare — skulle enligt Kopparbergsprivilegiet 1347 ha frid, om han slog sig ned vid berget. Samma asylrättsbestämmelse, som avsåg att stimulera tillströmningen av arbetsfolk, förekom i 1340 års privilegier för «Västra berget» i Närke.

Kopparbergsprivilegierna belysa även de gynnsamma villkoren för nybyggarverksamheten. Där stadgas, att envar — även om han var en löskerkarl — som röjer i skogen och bygger hus, icke på rättsliga grunder behöver giva jordägaren någon avrad därav. Den, som upptog röjningen och bebor densamma, skall äga den samt hans barn efter honom. Dessa «täktekarlars» nybyggargärning torde bl. a. kunna spåras i de talrika ortnamnen på *täkt(en)* t. ex. Daglösetäkten. En granskning av ortnamnen i Kopparbergslagen, visar tydligt bebyggelsens kraftiga expansion under medeltiden. Förhållandet torde vara likartat vid de andra «bergen», som vanligen lågo i förut mycket glest befolkade skogsbygder.

5.

Vi ha förut omnämmt, att de medeltida bergverkens lägre arbetarstam delvis torde ha rekryterats av finnar. Detta ger oss anledning att närmare undersöka i vad mån man kan fastställa en *finsk invandring* i Sverige under den senare medeltiden. Emedan Finland hörde under den svenska kronan funnos ju alla förutsättningar för en utvandring till Sverige. I företalet till sin «Bondakonst», som torde författats omkr. 1497-1501, berättar Peder Månsson om finnarnas stora nativitet, som medförde att ungdomen utvandrade till Riga och Reval. Han föreslår förbud mot denna utvandring och framhåller att det skulle vara nyttigt, om finnar ymnigt komme till Sverige. «Med finnar brukas silver- och kopparhyttor», anmärker författaren, men de borde även anförtros ödegårdar till landets och kronans båtnad; de fattiga finnarna kunde nämligen såväl bruka åker som röja skog.

Som Tom Söderberg²⁸ påpekat är det sannolikt att Peder Månsson haft vetskap om, att en finsk invandring tidigare ägt rum til Bergslagen. Var skulle eljest finnarna haft möjlighet att visa sin fallenhet för hyttedrift? Nu förekomma i senare svenska bergsbrukstraditioner stundom uppgifter om att fyndigheternas upptäckare varit finnar. Dylika sägner sakna säkerligen all trovärdighet, men de tyda måhända på att ett finskt befolkningsinslag funnits inom detta industridistrikt. Redan 1402 nämnes Olof *Finne*, vars broder då försålde *Finnhyttan* i Garpenberg. En Matts *Finne* är 1481 bergsman vid Kopparberget. Av ca. 1,500 år 1539 och 1542 omnämnda skattebetalare i Nedre Dalarnes socknar och bergslag ha 22 tillnamnet *Finne*. Uppenbarligen äro dessa endast ett ringa antal av de finnättlingar, som bodde där, dels emedan de flesta personer blott äro upptagna under sina dopnamn, dels emedan de skattebetalande bönderna och bergsmännen utgjorde det högre samhällsskiktet. Flertalet av de finnar, som sökt sig till dessa områden, ha säkerligen varit egendomslösa arbetare och torpare, som endast i undantagsfall kommit till den ekonomiska ställning att deras namn införts i skatteräkenskaper eller jordeböcker.

Vända vi oss till de svenska städerna möta vi även här ett finskt befolkningsinslag. Under 1400-talets senare hälft bära ett tjugotal borgare i Stockholm tillnamnet *Finne* och även i Arboga tänkebok anträffa vi samtidigt samma namn. På grund av avsaknaden av ett svenskt diplomatarium för större delen av den senare medeltiden, är det dock omöjligt att fastställa *Finne*-namnens utbredning i Sverige. Givetvis kan det invändas, att tillnamnet *Finne* icke generellt kan tagas till intäkt för att vederbörande är av finsk härkomst eller en ättling till en inflyttad finne. I stället skulle det blott kunna hänsyfta på att vederbörande eller någon av hans förfäder invandrat från Finland, där det fanns såväl finsk som svensk befolkning.

Förekomsten av *Finne*-tillnamnet i Nylands svenskbygd vid 1400-talets början tyder dock på, att härmed ursprungligen förstått en språklig-nationell distinktion gentemot svenskarna. Vidare talar all sannolikhet för att utvandrarerna till de svenska bergsbruken icke kommo från de svenska nybygderna vid Finlands kuster, där det förvisso fanns tillräcklig mark att odla, utan snarare från den fattigare finska befolkningen i landets inre. Vi veta även att finnar under Gustav Vasas regering arbetade vid kungsladugårdarna och att Salberget hade en arbetarstam med starkt finskt inslag (tillnamn som *Tavast*, *Koppio*, *Lappi* förekomma där). Likaså förekom att finnar sökte sig säsongarbete i Sverige t. ex. genom att under vintern utföra tröskning åt Upplandsbönder. Den egentliga finn-invandringen i Sverige, som ledde till uppkomsten av «finnmarkerna», börjar emellertid vid 1500-talets slut och faller utom ramen för denna framställning.

Ett egendomligt främmande befolkningsinslag: *zigenarna*, uppenbarar sig i Sverige med medeltidens slut²⁴. Detta asiatiska nomadfolk hade på 1400-talet börjat ströva omkring i det kristna Västerlandet, där de utgåvo sig vara förföljda kristna från Egypten och på grund härav fingo de till en början ett ganska välvilligt mottagande. Olaus Petri uppger i sin krönika, att 1512 «kom en part aff thet folket som fara omkring ifrån thet ena landet til thet andra, them man kallar Tatare, hijt i landet och til Stockholm, förra hade the aldrig her varit». Uppgiften bekräftas av Stockholms tänkebok för detta år, där det förmäles att de «sades vara af Klene Egiffiti land» och att de hade en «hövitsman» vid namn Antonius, som kallade sig greve. Hela följet, som även omfattade kvinnor och barn, inhystes i S:t Laurentii gillestuga och mottog 20 mark i gåvor av staden. Tre år senare tyckes man ha ändrat omdöme om främlingarna, ty i tänkeboken omtalas att en dräng hade besköllts för stöld, men blivit frikänd, emedan det kunde bevisas att tattare varit i huset, när ingen var hemma. 1525 omtalas att zigenare strövade omkring i Uppland och Södermanland. Tydligen har animositeten skärpts mot dem, ty 1560 förklarar ärkebiskop Laurentius Petri att «med tartare skal prästen sig intet befatta, hvarken jorda theres lik eller christna theres barn.»

6.

Under medeltiden uppstår i Sverige en ny art av bebyggelse och samhällsliv: *stadsväsendet*, vars utveckling skildrats i del XVIII av «Nordisk kultur». Någon genomgripande förändring i vårt lands befolkningsförhållanden innebar knappast tillkomsten av de ca. 35 större och mindre stadssamhällen, som funnos vid medeltidens slut. Bland dessa funnos då blott två för dåtida förhållanden större städer nämligen Visby och Stockholm, vilka torde haft mellan 6 000—10 000 invånare. Medelstora städer

som Kalmar, Lödöse, Söderköping, Jönköping, Uppsala, Västerås och Arboga torde sannolikt haft ca. 2 000—3 000 invånare — de minsta t. ex. Vimmerby, Trosa, Östhammar eller Lidköping hade troligen högst några hundra och skilde sig knappast från större bondbyar. Med undantag för Stockholm, Visby och Kalmar hade städerna en ganska lantlig prägel, invånarna bedrev ofta åkerbruk och boskapskötsel som binäring.

Redan under äldre medeltiden fanns det ett antal mindre stadssamhällen i Sverige såsom Sigtuna, Enköping, Östra Aros (nuv. Uppsala), Västerås, Kalmar, Lödöse, Skara, Skänninge, Linköping, Söderköping och Strängnäs. Under folkungatiden genomgick sedan detta äldsta svenska stadsväsen en genomgripande utveckling, dels genom att städernas antal och befolkning ökades, dels genom att deras samhällsförhållanden började omorganiseras efter kontinental förebild. Av avgörande betydelse voro härvid de ökade ekonomiska och kulturella förbindelserna med Tyskland. Redan vid 1100-talets mitt torde tyska köpmän ha slagit sig ned på den gotländska handelsplatsen Visby, som snabbt utvecklades till ett tyskt stadssamhälle. Dess tyska befolkning hade under 1200-talets förra hälft blivit så talrik, att en utvandring därifrån ägde rum till de nygrundade tyska kolonistäderna Riga och Reval. Till största delen torde de äldre tyska Visbyborgarna ha utvandrat från Westfalen och härifrån fick denna stora nordiska köpmanskoloni senare nya tillskott. På 1280-talet var det tyska Visbysamhället så mäktigt, att det sökte spränga banden med den omgivande landsbygden. Denna politik resulterade i en blodigt inbördes krig mellan Visbyborgarna och Gotlandsallmogen 1288.

Den tyska bosättningen på Sveriges fastland kan tidigast konstateras i Kalmar, som då bl. a. var en exporthamn för myrmalmsjärn. Redan 1231 omtalas en tysk Volmar de Kalmarna som rådman i Riga, dit han tydligen flyttat efter en tidigare vistelse i Sverige. En urkund från 1200-talets mitt omtalar även, att en tysk vid namn Herman Bucca ägt fast egendom i Kalmar och att hans syster före sitt giftermål med en borgare i Lübeck även varit bosatt därstädes. Att den tyska kolonien i Kalmar ingalunda varit obetydlig framgår av att dess köpmän åtnjoto tullfrihet i Greifswald (enligt en uppgift från 1275). I vad mån en tysk invandring ägt rum till andra svenska stadssamhällen före 1250-talet låter sig ej fastställas. Av det handelsfördrag, som Birger Jarl 1251 avslöt med Lübeck, kan man dock antaga att invandring av tyskar till Sverige var en ganska vanlig företeelse. Jarlen förklarade i detta sammanhang, att de av Lübecks borgare, som ville bosätta sig i Sverige, skulle leva under svensk rätt och kallas svenskar. Detta stadgande får närmast betraktas som ett meddelande angående de bestämmelser, som härefter skulle gälla för främmande köpmäns — «gästers» uppehåll i riket. I regeln skulle dessas vistelse endast om-

fatta själva seglationstiden, men ofta hade den utsträckts även till vintermånaderna. Dylika «vintersittare» hade därför blivit ett slags permanenta gäster, som ej betalade samma skatter som de svenska köpmännen och ej heller voro underkastade svensk rätt, emedan de ej uppgivit sitt tyska stadsborgerskap. Genom de nya bestämmelser, som jarlen utfärdade, tvingades säkerligen många tyska gäster att bliva borgare i svenska städer, vilket naturligtvis icke uteslöt att de ofta efter några års vistelse återvände till hemlandet. Så t. ex. anträffa vi åren 1289—1357 i Lübeck fyra à fem borgare med tillnamnet «de Scheninge» (från Skänninge).

Det ytterst sparsamma inhemska urkundsbeståndet från Birger Jarls och Valdemars regeringar ger oss ingen möjlighet, att bedöma omfattningen av den tyska bosättningen i de svenska städerna under perioden omkr. 1250 — omkr. 1280. Först under de följande fyra decennierna få vi en klarare uppfattning av dess intensitet och stora betydelse för Sveriges ekonomiska liv²⁵. Urkunderna vittna tydligt om att ett främmande folk-element i allt större utsträckning behärskar handel och kreditgivning. Icke minst genom sina namn skilja de sig från svensk omgivning. I de tysk-bördiga borgarnas namnskick förekomma nästan aldrig typiska fornsvenska namn (såsom Olof, Erik, Ulf) men däremot sådana, som äro utpräglat tyska (Herman, Tideman, Henrik). Vissa apostla- och helgonnamn såsom Nicolaus, Andreas eller Johannes förekomma naturligtvis såväl inom de tyska som svenska befolkningsgrupperna. Karakteristiskt för det tyska namnskicket är framförallt de ymnigt förekommande diminutivändelserna — *kin* (chin) och *ika* t. ex. Könichin, Hænika. Många borgare i de svenska städerna ha tyska släktnamn som Cruse (Crispus), Vit (Albus), Geysmar, Vrytag. Ofta är det svårt att avgöra om tillnamn som «de Werdene», «Hardarwigh», «Brunswick» äro att betrakta som släktnamn eller blott angivande att personen ifråga härstammade eller ursprungligen utvandrat från denna tyska stad.

Antagandet att de första tyska köpmännen i stor utsträckning kommit från (eller via) Lübeck bestyrkes bl. a. av W. Koppes omfattande undersökningar²⁶. Så t. ex. finner man, att trenne i en borgarlista från Lübeck 1259 upptagna personer: Godeke de Memmela, Herman Thyring och Johan de Werden anträffas som köpmän i Stockholm på 1280-talet. Den ansedde och förmögne Stockholmsborgaren Tideman Fris d. ä., som då synes ha tjänstgjort som bankir åt det svenska konungahuset, tillhörde av allt att döma en ansedd storborgarläkt från Lübeck. Den intima förbindelse, i vilken dessa och andra inflyttade «domini mercatores» stodo till mäktiga och kapitalstarka patricierfamiljer i Tyskland, förklarar delvis det inflytande, som de snabbt vunno i folkungatidens Sverige. De voro vanligen intimt befryndade med varandra såsom fallet ofta är inom en

främlingskoloni av relativt begränsad omfattning. Så t. ex. ingick köpmannen Johan de Werdens änka ett nytt gifte med Tideman Fris d. y. (en son till ovannämnde Tideman). I detta äktenskap föddes inga söner, varför patricierfamiljen Fris utdog. Å andra sidan hade familjen de Werdens starkare livskraft: under loppet av ett femtiotal år finna vi att sex av dess medlemmar voro verksamma i Sverige.

Många inflyttade tyska borgarfamiljer kommo även från Westfalen. En av dem var Hundebeke från staden Dulmen. Den förste av dess medlemmar, som vistades i Sverige, var Herman Hundebeke (1333—46 omnämnd som borgare i Åbo). Det är ovisst om han är identisk med den rådman i Stockholm med samma namn, som 1374 flyttade över till Lübeck — kanske ha vi här att göra med två olika personer. Vid ungefär samma tidpunkt anträffa vi Ewerhard och Johan H. bosatta som köpmän i Stockholm (den sistnämnde var stadens representant på hansedagen 1366). En broder till rådmannen Herman H. var köpman i Reval, en systerdotter var gift med en Visbyborgare. En medlem av släkten, Johan H., valde den prästerliga banan: han blev skolmästare i Stockholm, därpå kanik i Åbo och slutligen biskop av Lübeck. En annan i Sverige vida spridd tysk släkt bar namnet Wermeskerken (Werenboldskirchen) och härstammade från grevskapet Berg i nordvästra Tyskland. 1338 finna vi Arnold W. vara bosatt i Skänninge och här ha sedan ytterligare några av denna familjs medlemmar varit borgare (1357 Hildebrand W. och 1368 Lambert W.). Men snart har släkten brett ut sig över det övriga Sverige. 1370 anträffa vi Heyne W. i Visby; 1385—95 var Godschalk W. borgmästare i Stockholm, 1401 var Könikin W. borgare i Västerås. I Lübeck bedrevo medlemmar av samma släkt en mycket aktiv handel på Sverige vid 1300-talets slut och 1400-talets början.

Det var också en ganska vanlig företeelse, att en i Sverige bosatt tysk köpman på ålderns dagar slog sig ned i Lübeck. Talrika testamenten av borgare i denna stad innehålla också legat till fromma stiftelser i Sverige. Så t. ex. ihågkom Herman Hundebeke i sitt testamente helgeandshuset och de tre klostren i Stockholm samt Åbo domkyrka. Det var i främsta rummet tack vare köpmännen som Sverige blev anknutet till Nordtysklands hanseatiska kulturkrets. Vi märka huru det västeuropeiska inflytande, som gjort sig gällande inom folkungatidens stormannaklass, nu börjar försvagas, och under senmedeltiden har det helt trätt i skuggan för de kulturimpulser, som utgå från städerna på andra sidan Östersjön.

Den tyska bosättningen på Sveriges fastland hade sitt centrum i det efter 1200-talets mitt snabbt framväxande Stockholm³⁷. Dess äldsta kända borgare äro övervägande tyskar och ända fram till 1400-talets första decennier företer också Stockholm bilden av en stad, som styres av ett makt-

ägande tyskt borgerskap. Visserligen sökte man genom bestämmelsen om rådets tudelning i två lika stora nationella hälfter skydda Stockholms svenska befolkning mot ett tyskt övervalde. Emedan det tyska borgerskapet i ekonomiskt avseende bildade ett överskikt, hade det svenska mycket svårt att hävda sig och det blev under långa tider helt skjutet åt sidan. Bestämmelsen om rådets nationella tudelning genomfördes även i andra städer (t. ex. i Söderköping och Västerås) och blev allmängiltig i hela riket genom Magnus Erikssons stadslag. I realiteten tillämpades givetvis denna bestämmelse endast i de städer, där tyska kolonier funnos. Att döma av bevarade dokument var emellertid den tyska bosättningen mycket allmänt utbredd i de städer, som funnos under 1300-talets förra hälft. Tyskar anträffas då i Uppsala, Västerås, Arboga, Örebro, Skara, Lödöse, Kalmar, Söderköping, Linköping, Skänninge och Nyköping. Även om dessa inflyttade tyska köpmän ej alltid voro så talrika till antalet på varje ort, så lyckades de tillvälla sig ett icke ringa ekonomiskt och kommunalt inflytande.

Utvecklingen gick emellertid därhän, att det i inlandsstäderna inflyttade tyska befolkningselementet snart blev försvenskat, varför stadslagens bestämmelser om den nationella tudelningen här icke blevo tillämpade efter 1300-talets slut. I städer som Stockholm och Kalmar samt möjligen Lödöse²⁸, vilka stodo i kontinuerlig och direkt förbindelse med Tyskland, var förhållandet annorlunda. Vi bortse här från Visby, där det tyska befolkningselementet dominerade under hela medeltiden och där f. ö. Magnus Erikssons stadslag icke var gällande. Vad Stockholm beträffar så uppnådde det tyska befolkningselementet nästan allenaherravälde under Albrekts av Mecklenburg regering och under årtiondet närmast efter hans fall. Staden betraktade sig då som en tysk hansestad och var under flera år avskild från riket. Det maktägande tyska borgerskapet lät härvid avrätta en del misshagliga svenska oppositionsledare 1389. «Käpplingemorden», vilkas omfattning starkt överdrivits av en senare tradition, åtföljdes tydligt av en större utvandring av Stockholms svenska befolkning.

De första unionsregenterna, Margareta och Erik av Pommern, synas ej vidtagit några åtgärder för att minska det tyska inflytandet i Stockholms stadsstyrelse. Reaktionen häremot gjorde sig först gällande i samband med Engelbrekts befrielsekrig. Stockholms svenska borgerskap var då anslutet till det nationella partiet i Sverige, och den följande politiska utvecklingen gav det vind i seglen. En politisk stridsskrift från 1460-talet vittnar om den starka svenska antagonismen mot det tyska befolkningselementet i Stockholm: den klagar över att alla inkomstbringande sysslor i staden innehades av tyskar, blott hödelns och dödgrävarens ämbeten ansågos svenskarna vara värdiga!

Det unionsfientliga partiets seger genom Brunkebergsslaget 1471 avspeglar sig i att Stockholms svenska borgerskap omedelbart krävde avskaffandet av stadslagens bestämmelser om att tyskar skulle besätta hälften av rådsplatserna och andra stadens ämbeten. Så blev även det svenska riksrådets beslut. Någon egentlig betydelse fick denna lagändring blott i Stockholm och troligen även i Kalmar; de övriga städerna saknade då något större tyskt befolkningsinslag. Sannolikt stannade större delen av det tyska borgerskapet kvar i Stockholm och till en del torde det ha assimilerats. Förbindelserna med Lübeck voro dock så livliga att det alljämt intog en mycket framträdande plats i stadens näringsliv, och givetvis fordbestod också motsättningen till svenskarna. Betecknande är, att av de tre borgmästare, som Kristian II tillsatte efter «Stockholms blodbad», voro tvenne av holsteinsk börd. Ännu inpå 1530-talet utövade den tyska delen av borgerskapet ett stort inflytande. Bl. a. torde den ha kraftigt befrämjat den lutherska reformationens införande i rikets främsta stad. Efter denna tid minskades emellertid handelsförbindelserna med det genom «grevefejden» maktlösa Lübeck. Inflyttningen från Nordtyskland avtog starkt och på 1570-talet torde den tyska församlingen i Stockholm blott ha omfattat ca. 170 hushåll.

I en redogörelse för befolkningen i Sveriges medeltida städer kan man icke undgå lägga huvudvikten vid det tyska inslaget, emedan detta, genom sin fjärrhandel, sin kapitaltillgång och sin inbördes sammanhållning, dominerade rikets borgerskap. De svenskbördiga köpstadsmännen voro mera blygsamt lottade i ekonomiskt avseende, i varje fall uppstodo inom deras krets mycket få förmögna köpmanshus. Vad Stockholm beträffar så nyrekryterades dess svenska befolkning genom en ständig invandring från landsbygden, varom tillnamn som «Helsing», «Älänning» och «Bottenkarl» tydligt vittna. Som på annat ställe påpekats, förekom även ett finskt inslag i Stockholms befolkning.

Ett intressant problem är frågan: varför uppstodo i Sveriges städer icke sådana under flera generationer dominerande patricierfamiljer, som vi anträffa på kontinenten? Orsakerna härtill voro mångahanda. Vårt land hade endast en större stad, Stockholm, och av dess tyska borgare flyttade många tillbaka till Tyskland. I de övriga städerna saknades tydligen ekonomiska och sociala betingelser för uppkomsten av ett politiskt maktägande borgarstånd. Måhända låg orsaken också i en social ambition bland borgarnes barn att komma in i en högre samhällsklass: i detta fall främst i det andliga ståndet.

Ett ganska belysande exempel härpå kan hämtas från Skänninge²⁹. Under 1300-talets förra hälft levde här en tyskbördig borgare Herman Rotgersson, vilken förmälde sig med en svensk borgardotter från samma stad,

Margareta Tyrgilsdotter. Härigenom fick Herman mycket inflytelserika släktförbindelser: av hans svågrar var Joltannes Tyrgilli ärkedjäkne i Linköping och Petrus Tyrgilli slutade sin bana som ärkebiskop i Uppsala. Följden härav blev, att Herman Rotgerssons söner Nicolaus och Tyrgils blevo bestämda att gå i kyrkans tjänst. Tyrgils efterträdde sin morbroder Petrus som kyrkoherde i Färentuna, medan Nicolaus (Hermann) omsider steg till biskop av Linköping. Om Herman Rotgerssons övriga barn vet man, att sonen Rotger blev borgare i Skänninge och att tvenne döttrar bortgiftes. Bland de senares efterkommande märkes en kanik i Uppsala samt en lekbroder och tre nunnor i Vadstena kloster.

Exemplen på borgarfamiljernas starka anknytning till prästeståndet och klostren kunna mångfaldigas. Detta medförde att Sverige hade relativt få långlivade storborgarfamiljer, i regeln dogo de ut efter några generationer. De borgarsöner, som gingo i kyrkans tjänst skulle ju leva i celibat. Genom testamentariska gåvor hamnade deras förmögenhet i stor utsträckning hos kyrkor eller kloster och undandrogs det kommersiella livet. Är det icke betecknande, att av Skänningeborgaren Magnus Grottas fyra söner (som levde under 1400-talets förra hälft) blevo två präster, en slutade sitt liv i England och blott en omtalas som borgare i Stockholm. Biskopsmitran var för mången borgarson det hägrande målet och den, som hade medel till utländska studier, kunde stundom även vinna den.

7.

Den svenska *stormannaklassens* anor gå tillbaka till en avlägsen forntid. Det historiska källmaterialet ger oss ingen möjlighet att bedöma, när större godskomplex började uppstå i Sverige, ej heller känna vi de olika utvecklingskedan, under vilka den individuella äganderätten framväxte ur ättens samfällida. Uppenbart är emellertid att större jordagods förekommit under äldre kulturskeden — härpå tyda bl. a. «Vendeltidens» rika hövdingagravar i Uppland, vilka peka på en utpräglad social differentiering inom befolkningen. Framför allt bära emellertid 1000-talets runstenar vittnesbörd om förekomsten av en stormannaklass, så t. ex. de s.k. Jarlabankestenarna i Attundaland. En av dem omtalar, att Jarlabanke «gjorde denna tingstad och ägde ensam hela detta hundare», en annan uppger, att Jarlabanke «ägde hela Täby» (beläget i ovannämnda Vallentuna hundare). Allt talar för att vi i stora delar av Sverige, främst i Uppland, Södermanland samt Väster- och Östergötland vid 1000-talets början haft verkliga stormannaätter. Granska vi våra äldsta landskapslagar finna vi där bestämmelser om «avrad», vilket förutsätter att de större jordägarna anförtrott sina gårdar åt «landbor» (arrendatorer). Större godskomplex ha säkerligen ingalunda varit några ovanliga företeelser.

ehuru våra fåtaliga äldre medeltidsurkunder endast i ringa grad vittna härom.

Då vi först börja skymta förekomsten av stora domäner i Sverige, framträda dessa i flera fall såsom ättbesittningar, även om arvsrätten är så reglerad, att jorden uppdelats på hushåll och individer³⁰. Ett ofantligt dylikt godscomplex var ju «Uppsala öd», som tilldömdes varje nyvald konung och som ursprungligen var den hedniska sveadynastiens ättbesittning. De Stenkilska, Sverkerska och Erikska konungaätterna, vilka tillika voro spetsarna inom den äldre medeltidens stormannaklass, ägde även omfattande egna godscomplex, av vilka vissa delar genom arv vandrade till ättlingar i grannländerna, medan samtidigt andra jordegendomar genom ingiften o. dyl. tillfördes dem. I de rikedomar, som ätterna samlade genom sina stora jordförvärv, låg grunden till deras anseende och makt. Godsbesittningen har varit den utslagsgivande faktorn vid uppkomsten av en mera avgränsad stormannaklass, ty konungatjänsten hade ännu ej blivit en av förutsättningarna för uppnående av social särställning. Sitt väsentliga anseende hade dessa stormannaätter genom den ledande ställning, som de intogo i de landskap och bygder, varest de hade sina sätesgårdar och övriga domäner. Lagmanskapet var ofta ett yttre insegel härpå. Den äldre medeltidens stormannaklass framträder i Östgötalagen som en «ledningssadel»: där omnämnes herremän, som hade stallare, stekare samt 40 roddare på egen bekostnad, d. v. s. själva utrustade ett ledungsskepp. Dräptes en dylik stormans bryte, skulle hans herre tilldömas en högre «hedersbot»³¹.

Under 1200-talets förra hälft märka vi, att stormannaklassen har en ganska exklusiv prägel: dess giftermåls- och släktförbindelser röra sig inom en ganska avgränsad krets. Den sammanhålles ännu av ättbandet; i lagarna förbjöds också att jorden såldes till andra än ättens medlemmar. En ätt eller stormans domäner inskränkte sig ingalunda till en viss bygd eller ett visst landskap. Det mest belysande exemplet härpå är den s.k. Folkungaätten (ett senare tillkommet namn, som egentligen är felaktigt), vars väldiga domäner icke blott lågo i Östergötland utan även i Mälardalen. På så vis uppstod efter hand en verklig riksaristokrati.

I den svenska aristokratiens utvecklingshistoria innebär folkungatiden det stora genombrottet. Det gamla ättsamhället är då satt på avskrivning och en individuell äganderätt börjar allt tydligare utformas. Rikets förvaltning börjar omorganiseras på länsväsendets grund och de gamla landskapsenheter äro på väg att splittras. Det uppstår län på tjänst och län på räkenskap, vilkas innehavare utses ur herremännens led, och som säkerhet för län till konungen utdelas pantelän. Såväl såsom rådsherrar som såsom länsinnehavare anknytes den gamla stormansklassen till konungadömet. Men herremännen kräva nu också att rikets län och höga ämbeten uteslutande skola

vara dem förbehållna, och de utvecklas därför till en börsaristokrati. Det var dock mindre i avsikt att skapa en motvikt mot detta översta samhällsskikt men desto mera för att ersätta den föråldrade ledungsorganisationen med en tidsenlig ryttarhär, som Magnus Ladulås genom sina rusttjänstprivilegier gav upphov till ett *lågfrälse*, vars sociala särställning ursprungligen vilade på den personliga tjänsten och ej på bördan. Den i Alsnöstadgan medgivna skattefriheten gällde nämligen såväl dem, som tjänade konungen till häst, som dem, vilka tillhörde en biskops eller herremans ryttarskara³³. Frälset var därför närmast avsett att vara ett skatteutbyte och ej ett ståndsprivilegium. På grund av att frälserätten hänförde sig till jorden, ehuru rusttjänsten skulle presteras av den enskilde personen, kunde man dock svårligen undgå att befria sig från gamla ättsåskådningar. I realiteten blev därför frälserätten snart nästan ärftlig och kom icke att bindas vid något fixerat jord-innehav.

Uppkomsten av detta lågfrälse innebar en ökad social differentiering i det svenska samhället. I de förnämsta landskapen torde det ha medfört ett försvagande av den skattskyldiga bondeklassens sociala ställning. Inbördeskrigen, i vilka den mäktiga börsaristokratien tog en mycket aktiv del, hade bl. a. till följd; att allmogen i stor utsträckning var villig att avyttra sin jord till en herreman för att härigenom befrias från skatteskyldigheten till kronan och utbyta sin ofta illusoriska självständighet mot ett beroende, som innebar ett visst personligt rättsskydd.

1300-talets Sverige ger oss bilden av ett rike, där alla hävdvunna traditioner äro på väg att upplösas, och där såväl statsuppbyggande som statsförstörande tendenser göra sig starkt gällande. Vi skola emellertid icke uppehålla oss vid aristokratiens andel i vårt lands politiska historia under denna tid, utan inskränka oss till att påpeka dess ökade jordförvärv. Till icke ringa del bestodo dessa av kronans gods. Trots förbud i lagarna bortskänktes och bortförlänades de gamla Uppsala-ödsgodsen i allt större utsträckning. Härtill kom nu även försäljningar, byten och förpantningar av släktdomäner och enstaka gårdar, varigenom jordcirkulationen kom att få en enastående omfattning. Många gamla släkters egendomar skingrades eller fingo helt nya innehavare, andra utvidgades och konsoliderades genom köp och byten. Mångenstädes uppträdde renodlade yrkesspekulanter, som tillägnade sig vitt spridda domäner, som de sedan sålde och bortbytte. Frälsemännens förvärv av skattejord var ju också en lönande affär, emedan densamma genom inköp blev skattefri och därigenom fick ett högre värde.

Det finansiella nödläget tvingade slutligen Magnus Eriksson att slå in på en antiaristokratisk politik: han sökte indraga alla de skattegods, som genom dylika manipulationer förvandlats till frälse och han började göra själva frälserätten beroende av kungligt tillstånd, vilket tidigare ej varit

fallet. För att genomföra en dylik genomgripande reduktion, som även skulle omfatta kyrkofrälset, var emellertid konungamakten för svag. Herremännen, vilkas makt och inflytande varit i oavbrutet stigande under Magnus Erikssons långa förmyndarstyre, voro icke sinnade att ge vika. Alltsedan 1356 befann sig aristokratien i öppen konflikt med konungen och för att störta den förhatliga folkungadynastien beslöt den sig omsider för att till sin hjälp inkalla den ärelystne hertigen av Mecklenburg. Den mecklenburgska invasionen 1363 inledde en långvarig anarki, som skakade riket i dess grundvalar. Riksenheten var på väg att sprängas sönder genom att större delen av västra Sverige alltjämt förblev i den norske folkungakonungens besittning. Samtidigt som den svenska stormannaklassen fick fria tyglar för sina politiska ambitioner och allmogen prisgavs åt ett ohämmat självsvald, hotades den emellertid att skjutas åt sidan av den *invandrade tyska aristokratin*. Vadstenadiariet låter notisen om Albrekts konungaval 1365 åtföljas av den bittra reflektionen: «Då satte sig rovfågarna högt på bergens toppar, ty tyskarna våldshärskade i riket under många år».

Den nye konungen hade nämligen sitt främsta stöd i en skara nordtyska adelsmän jämte deras talrika följeslagare och tjänare. Till stor del voro de typiska kondottiärer: fattiga riddarsöner, som hoppades vinna gods och rikedom i de mecklenburgska furstarnas tjänst. Redan Magnus Eriksson hade omgivit sig med en del tyska junkrar som Herman von Vitzen och Gert Snakenberg, dock voro de relativt få. Under de första åren av Albrekts regering möta vi dessa tyska riddare ymnigt i de bevarade urkunderna. En av dem, som 1363 följde honom över till Sverige, var Vicke von Vitzen, som sedermera blev fogde över Kalmar län och spelade en framträdande roll i inbördesfejden på 1370- och 1380-talen. Han åtföljdes av sina anförvanter Arent, Herman och Heyne — Herman hade förut vistats i Sverige. Av den kända ätten Königsmarck vistades samtidigt fyra medlemmar i Sverige: Herbricht, Eggart, Henning och Joar, av vilka den förste var hövitsman på Stockholms slott. Att de lågbördiga tyska tjänare, som stodo i konungens och hans hövitsmäns tjänst voro en högst ansenlig skara, framgår bl. a. av att fogden över Nyköpings slottslän, Raven von Barnekow, höll sig med ett 30-tal dylika «famuli».

Det var icke endast genom förläningar, som de främmande adelsmännen belönades för sina tjänster, de tilldelades även gods, som indragits från Albrekts svenska motståndare. Härtill kom att de genom lån mot pantförskrivningar eller genom tvångsköp och rofferi lyckades sätta sig i besittning av jordegendomar runt hela landet. Något blott för de tyska riddarna utmärkande karaktärsdrag var denna hänsynslösa framfart dock icke. Som brutala jordspekulanter hade de en överlägsen medtävlare i den svenska stormannen Bo Jonsson (Grip), som till det yttersta utnyttjade det labila

politiska och ekonomiska läget till sin favör³³. Att den tyska invasionen snart framkallade en våldsamt reaktion från allmogens stora massa var självklart. Ett betydande dokument härför är den proklamation, som svealandskapens klerker och lekmän omkr. 1370 översände till götalandskapens. Där talas om «det våld, den orätt, trældom och omildhet, som vi och Sveriges allmoge fått hava av tyske män, sedan hertigen av Mecklenburg och hans son, herr Albrekt — — — våld över oss fingo». På grund av alla de oförrätter, som tyskarna låtit riket vederfaras, uppmanades allmogen att endräktigt upptaga kampen mot dem. Folkresningen förhindrades emellertid genom att de svenska stormännen under Bo Jonssons ledning avtvungade Albrekt betydande eftergifter. I sin konungaförsäkran 1371 måste han bl. a. lova, att låta rikets råd hädanefters tillsätta fogdar och ämbetsmän, vilka skulle vara «inländska män». Rådet fick även rätt att fullständiga sig själv med «riksens infödda män» i enlighet med landslagens föreskrift.

Det visade sig snart, att Albrekt ingalunda tänkte hålla denna avtvungna konungaförsäkran, ty hans tyska landsmän fingo sitta i orubbat bo. I Bo Jonsson fick han en farlig motståndare, som på allt sätt sökte inskränka det tyska inflytandet. Ett typiskt utslag av den nu framträdande främlingsfientligheten hos den mäktige jorddrotten (som dock var gift med en tysk adelsdam) är hans donation till ärkedjäknedömet i Strängnäs, vilket hädanefters endast skulle få besättas med infödda män, som valts av infödda kapitelmedlemmar. Givetvis var tyskhatet störst hos allmogen och lågfrälset, som hårdast kände de utländska konungagunstlingarnas tryck. Man var på väg att få två olika aristokratier i landet. Den 1375 utfärdade stadgan om landsfred är undertecknad dels av 24 svenska rådsherrar, riddare och väpnare dels av minst 25 tyska adelsmän. Samtidigt som hatet mot de tyska främlingarna stegrades, märka vi en allt tydligare samförståndskänsla gentemot de nordiska grannfolken. Ett typiskt utslag härav var den separatfred mellan Sverige och Skåne, som ingicks 1381 mitt under Albrekts krig med Danmark³⁴. Denna egenartade fred, som var förmedlad av stormän från Nordens tre riken, kan betraktas som ett av de tidigaste utslagen av den aristokratiska samhörighetskänsla, som tidvis gjorde sig så starkt gällande under unionstiden.

Sedan drottning Margareta genom sitt förbund med den aristokratiska oppositionen störtat det mecklenburgska väldet 1389, lämnade visserligen många av de inflyttade tyska riddarne landet, men en del underkastade sig och blevo alltjämt kvar, t. ex. medlemmar av släkterna von Vitzen och Ummereise. Ehuru Margareta förbundit sig att styra riket med inländska män och endast anförtro slott åt dylika, tog hon, som bekant, föga hänsyn till detta löfte. Redan vid besittningstagandet av Sverige anförtroddes flera av dess viktigaste slottslän åt danska eller dansk-tyska stormän (t. ex. Nils

Svarteskåning, Vicke och Everd Moltke) och ehuru hon hade sin farligaste motståndare i den mecklenburgska dynastien, favoriserade hon snarast tyskborniga furstetjänare vid styrelsen av sina tre riken. T. o. m. en del forna anförare för vitalianernas sjörövarflottor som Arnold Styke, Henrik Brandis och Konrad von Zamow fingo svenska län⁸⁵. Samtidigt blev den svenska aristokratien genom omfattande reduktion berövad en högst avsevärd del av de skattegods, som de under den tidigare anarkien lagt under sig. Frälsemännen förbjödos att köpa skattejord och rätten att utdela ärftligt frälse blev ett kungligt privilegium.

Resultatet av mecklenburgarnes fall och den nordiska unionen var att den svenska stormannaklassen kom ur askan i elden. Den blev icke blott ekonomiskt utan även politiskt försvagad. Även under Erik av Pommern behärskade danska och tyska slottshövitsmän och fogdar nästan hela riket, medan de inhemska frälsemännen endast i ringa utsträckning erhöilo några förlänningar. Reaktionen mot det förhatliga fogdestyret kom med Engelbrekts uppror, som från Västmanland och Dalarna snabbt spred sig över hela riket. Genom en ofta hänsynslös agitation uppfylammade bland allmogen ett allmänt hat mot danskarna, vilket ytterligare underblästes under den senare unionstidens svensk-danska konflikter. Den av bönderna och bergsmännen igångsatta frihetsrörelsen segrade emellertid tack vare frälsets och kyrkans aktiva stöd, och det främsta resultatet av 1430-talets politiska kris blev därför, att den svenska aristokratien återvann sin forna maktställning. Främlingsherraväldet var krossat och återuppstod icke under den följande unionstiden med undantag för Kristian II:s kortvariga välde i Sverige.

Är det icke betecknande, att av alla stormannaätter i Sturetidens Sverige icke en enda är av tyskt ursprung! Givetvis förekommo tidigare icke så få ingiften mellan tysk- och svenskborniga stormannafamiljer, varför t. ex. 4 av Gustav Vasas 16 anor torde vara tyska (von Vitzen, Pinnow, von Tienen och Krummedike). Lika svårt är det att spåra något nämnvärt tyskt inslag bland lågfrälset. Även det rent danska inslaget är mycket sparsamt företrätt, men å andra sidan märka vi uppkomsten av *en nordisk unionsaristokrati*, som genom förgreningar och nära släktförbindelser i de tre nordiska länderna blir ett ofta sammanhållande band dem emellan, icke minst därigenom att de hade jordbesittningar på ömse sidor om riksgrensarna. En typisk sådan ätt var den, som sedermera bar namnet Tott⁸⁶. Den danske stormannen Axel Pedersen till Härlöv hade nio söner. Av dessa s. k. «Axelsöner» trädde Erik omkr. 1440 i svensk tjänst, nådde rikets högsta ämbeten och slutade som hövitsman på Viborg. Olof och Filip innehade som danskt län ön Gotland, som sedermera tillföll deras broder Ivar, vilken efter sitt äktenskap med Karl Knutssons dotter även blev svenskt riksråd. Ivar Axelsson, som härskade som en självständig furste på Gotland och tidvis låg i krig med den

danske konungen, hade samtidigt omfattande län i Skåne. En dotter till Ivar Axelsson gifte sig med den småländske frälsemannen Arvid Trolle, som härigenom nådde upp i unionstidens stormannaklass. En annan inflyttad dansk adelsman var Erik Eriksson Gyllenstierna, som genom att äkta en av Karl Knutssons döttrar förvärvade stora gods och blev svenskt riksråd. Släkten Ryning, som vid medeltidens slut intog en framträdande ställning inom såväl hög- som lågfrälset, var också ursprungligen av dansk härkomst. Även mot Norge gingo släktförbindelser, så t.ex. härstammade det norska riksrådet Alv Knutsson från den svenska Tre Rosors-släkten.

Den svenska frälsemannaklassen bestod alltså vid medeltidens slut av en stormannaklass och en lågadel, men det bör framhållas, att det icke fanns någon bestämd avgränsning mellan dessa grupper. I allmänhet voro tjänstelänen förbehållna stormannasläktena liksom även riksrådsvärdigheten, som likväl stundom även kunde utdelas till förtjänta medlemmar av lågfrälset. Bland stormannaätterna vid medeltidens slut återfinna vi många, vilka såväl då som sedermera spelat en framträdande roll i vår historia t. ex. Banér, Bielke, Bonde, Brahe, Gren, Gyllenstierna, Natt och Dag, Oxenstierna, Sparre, Stenbock, Sture, Tre Rosor, Trolle och Vasa. Deras domäner sträckte sig över olika delar av riket, och i motsats till lågfrälset voro de en typisk riksaristokrati. Det lägre frälset var i regeln mera provinsieellt avgränsat, stundom till vissa landskap t. ex. Västergötland (Lilliehök, Forstena-släkten, Vinstorps-släkten) eller till vissa delar av riket (Ribbing i Småland och Västergötland, Ulf och Some i Småland och Östergötland). I vissa landsdelar, t. ex. Stor-Hälsingland och Värmland, var emellertid lågfrälset knappast företrätt.

Frälset var emellertid ingalunda någon talrik samhällsklass, i varje fall icke vid medeltidens slut. I Gustav Vasas registratur för år 1526 finnes en av allt att döma fullständig förteckning över hela det rusttjänstskyldiga frälset (med undantag för Finland). Inalles uppräknas här blott 184 personer, av vilka 6 äro biskopar. Visserligen var frälseklassen då starkt dekapiterad efter krigen mot Danmark 1517—23, men detta neutraliseras av att i förteckningen upptagas 45 änkor, vilka beträffande rusttjänsten skulle «hjelpa ther till med efter makthen». Förteckningen gäller icke frälse-släkter utan enskilda frälsemän — i Småland omnämnas tvenne av släkten Bagge, tvenne av släkten Hård och tvenne av släkten Drake. I Svealand (här benämnt «Upland») uppräknas 56 personer (därav 3 biskopar och 23 änkor), i Östergötland 41 (därav en biskop och 8 änkor), i Småland 46 (därav en biskop och 5 änkor) och i Västergötland 41 (därav en biskop och 8 änkor). Differentieringen inom det rusttjänstskyldiga frälset är mycket stor. Biskoparna komma här i en särklass: från Uppsala biskopsstol skall lämnas 50 man, från Skara minst 30, från Linköpings 36, från Strängnäs

20, från Västerås 10 och från Växjö 10. Beträffande änkorna specificeras här icke rusttjänstskyldigheten, men väl beträffande frälsemännen, av vilka blott fem hade en rusttjänstskyldighet, som kunde jämföras med biskoparnas. Av frälsemännen torde minst $\frac{3}{4}$ ha tillhört lågfrälset, medan högst $\frac{1}{10}$ kunna hänföras till den mera besuttna adeln. Räkna vi med att Sverige hade högst 200 frälsemannahushåll vid medeltidens slut, och att varje sådant i medeltal räknat minst 6, högst 9 personer (bröder och syskon bodde ofta kvar på sätesgården), skulle alltså frälseklassen vid medeltidens slut icke ha räknat mer än högst omkr. 1 800, lägst omkr. 1 200 familjemedlemmar — en onekligen förbluffande låg siffra! Man får emellertid taga hänsyn till att möjligheten att förvärva frälse blivit inskränkt alltsedan Margaretas regering, och att frälsemännen vid medeltidens slut verkligen började bilda ett slutet, om ock inbördes starkt differentierat stånd. Med tanke på frälsets ringa omfattning, förstår man också, att de avrättningar, som ägde rum vid och efter «Stockholms blodbad» 1520, starkt försvagade detsamma. Ungefär en tredjedel av rådsadeln blev då bragt om livet, varför densamma till stor del måste nyrekryteras av Gustav Vasa.

8.

Den omedelbara följden av kristendomens införande i Sverige var uppkomsten av ett *prästerskap*, som snart utvecklades till ett slutet andligt stånd. Om man vill bilda sig en uppfattning om dess numerär vid medeltidens slut, bör man utgå ifrån, att Sverige (exklusive Finland) då torde ha haft omkr. 1650 kyrkosocknar. De flesta av dessa torde ha haft blott en enda präst, men i städernas och i storsocknarnas kyrkor höll man sig med en eller flera biträdande prästmän. Vidare tillkommo de sex stiftsmetropolerna med sina domkapitel, där antalet klerker var betydligt större. Antalet prästmän under den katolska kyrkans sista tid bör därför uppskattas till minst 2,000 men sannolikt till något mera³⁷. Till det andliga ståndet kunna vi även räkna det femtiotal kloster och helgeandshus, som grundats i landet. I regeln torde de svenska klostren varit jämförelsevis små — ett stort och rikt doterat kloster som Vadstena får icke betraktas som någon normaltyp. Det torde därför vara säkrast att uppskatta klosterfolkets totala antal till icke mycket över 500. Denna siffra måste dock betraktas som ganska godtycklig på grund av den nästan totala avsaknaden av uppgifter om antalet munkar, nunnor och lekbröder i de olika svenska klostren.

Till övervägande delen rekryterades prästerskapet ur allmogen, men det högre skiktet av densamma, framförallt biskoparna, kanikerna, stadsprästerne synes ha kommit ur andra samhällsklasser. Missionstidens biskopar kommo vanligen från England eller Tyskland att döma av Skara stifts

biskopslängd. I och med kristendomens definitiva seger fingo emellertid biskopsämbetena en högre social rang, de blevo åtråvärda för medlemmar av landets stormannaätter, icke minst sedan de under folkungatiden upprättade domkapitlen blivit en institution för ecklesiastik gradpassering. Redan vid 1200-talets början är folkungen Karl biskop av Linköping, vilken post sedermera tillfaller hans brorson hertig Bengt. Vi behöva här ej uppräknat alla de många stormannaätter (t. ex. Ängel, Vasa, Oxenstierna och Trolle), vilkas makt och inflytande manifesterats genom att en medlem innehaft biskoplig värdighet. Men även från de förmögnare, till stor del tyskbördiga borgarfamiljer härstammade icke så få av dem, som uppnådde framträdande kyrkliga poster. Den ryktbare Linköpingsbiskopen Nicolaus Hermanni, härstammade — som förut påpekats — från en ursprungligen tysk borgarläkt i Skänninge och från samma stad härstammade bröderna Johannes och Olaus Magni. Västerås-biskopen Hartvig och Strängnäs-biskopen Kurt Rogge voro tyskbördiga borgarsöner från Stockholm. På grund av påvlig provisionsrätt eller andra orsaker kunde det förekomma att utlänningar även efter 1200-talet erhöles svenska biskopsstolar, men detta var undantag.

Även munkar blevo vid flera tillfällen upphöjda till denna höga värdighet: bl. a. hade vår förste ärkebiskop Stefan tidigare varit munk i Alvastra kloster.

Liksom missionstidens biskopar voro även de första munkarna vanligen utlänningar. De äldsta cistercienserklostren (Alvastra, Nydala, Roma och Varnhem) voro avläggare till det franska Clairvaux och de första munkarna voro tydligen av fransk, tysk eller engelsk nationalitet. Senare torde cistercienserklostren huvudsakligen ha rekryterats av svenskar. Även de svenska franciskaner- och dominikanerklostren, som voro mera intimt inordnade i en väldig internationell organisation, hyste många utlänningar inom sina murar. Inom dominikanerorden var det t. o. m. regel att bröderna skulle cirkulera mellan olika länders kloster.

I jämförelse med nuvarande tider hade alltså medeltidens Sverige ett betydligt mycket talrikare prästerskap, varför dess underhåll var en högst avsevärd börda för folket. Medan vi nu i medeltal ha en präst på varje 2,000-tal invånare, hade man då troligen en präst på varje 300-tal! Till en början torde prästerna i regeln ha varit gifta, men detta väckte starkt ogillande inom kyrkans högsta ledning, som alltsedan 1100-talet energiskt kämpade för det prästerliga celibatets genomförande. Prästerna stretade emot, men på kyrkomötet i Skänninge 1248 genomdrevs detta krav av kardinal Vilhelm, av Sabina. Givetvis dröjde det ännu åtskillig tid innan förbudet blev strikt tillämpat. I själva verket kunde det aldrig fullt genomföras, emedan prästerna måste hålla sig med hushållerskor, med vilka de

ofta hade barn. Följderna av kravet på det prästerliga celibatet voro dock ödesdigra. En högst betydande del av vårt lands övre samhällsskikt hindrades från en sund familjebildning och de barn, som föddes i deras tillfälliga förbindelser, fingo ofta en ogynnsam social särställning och kommo vanligen icke i åtnjutande av något fadersarv. Kyrkan, som dragit till sig så många begåvade förmågor ur allmogen, borgerskapet och stormannaklassen, förhindrade att dessa fingo fortplanta sig, vilket otvivelaktigt var en stor nationell förlust med tanke på de stora insatser, som senare gjorts i vår historia och i vår kultur av det protestantiska prästerskapets ättlingar.

9.

I Sveriges medeltida befolkningshistoria är *digerdöden* och dess följder ett av de centrala problemen⁸. Uttrycket *digerdöden* är först belagt på 1500-talet, men är sannolikt betydligt äldre. Samtida svenska källor tala om den «store dödhen» (*magna mortalitas*), «braadödha» eller «grandis pestilentia». Här är icke tillfälle att redogöra för den hemska böldpestens spridning inom Europa; vi inskränka oss till att avhandla dess verkningar på Sveriges demografiska förhållanden. I själva verket veta vi mycket litet härom trots notiser i samtida annaler och diplom. En ganska rik senare traditionsbildning kring den stora farsoten och dess verkningar är av ringa historiskt värde.

Sommaren 1349 hade pesten spritt sig till Norge och samma år hade den även nått de då under Magnus Eriksson lydande landskapen Skåne och Halland. Huruvida smittan spritt sig till Västsverige före nyåret 1350 kan ej fastställas, men redan dessförinnan hade man kännedom om den annalkande farsoten. I oktober 1349 utfärdade Magnus Eriksson från Lödöse ett brev till Linköpings stifts befolkning, som uppmanades att genom kyrkogång, fastor och allmosor avvända den «stoora plagha», som Gud för människornas synds skull har «almeenelika kastat a verldene med braadödha». Måhända har konungen på en färd till sitt norska rike mötts av underrättelsen om pestens härjningar därstädes. Hans därpå följande resa till Mälardalen och därifrån till Jämtland tyder möjligen på, att han sökt undfly den annalkande faran. I regeln rasade pesten 4 à 6 månader på varje ort, och detta förklarar, varför konungen i juni 1350 kunde från Jämtland begiva sig till Bergen, den stad i Norge, som först blivit infekterad. Härifrån reste han sjövägen till Stockholm, dit han anlände i augusti för att i början av nästa månad avsegla till Gotland.

Ett studium av samtida testamenten kan giva oss en viss, om ock bristfällig föreställning om digerdödens lokala utbredning inom Sverige. För den händelse dessa äro ovanligt talrika just från 1350 inom ett visst land-

skap, kan man, som Ahnlund påpekat, sluta sig till att dess invånare i större utsträckning drabbats av pesten. En av denne forskare på grundval härav gjord undersökning visar att Skåne, Småland, Öster- och Västergötland samt Uppland varit särskilt hemsökta. I vad mån testamentenas vittnesbörd berättigar till den slutsatsen, att pesten mindre hårt drabbat de övriga landskapen, är dock tvivelaktigt. Givetvis finnas inga bevis för att den spritt sig inom det vidsträckta Finland, men å andra sidan får man ej förbise, att testamentsurkunderna i mycket stor utsträckning härröra från frälseklassen, som endast var ganska sparsamt företrädd i flera perifera landskap som Värmland, Dalarna eller Hälsingland. De ringare i samhället, som troligen talrikast föllo offer för bråddöden, varken plågade eller hade möjlighet att göra några skriftliga legater.

Från nästan alla svenska landskap föreligga traditioner om digerdödens härjningar, men de ha vanligen uppstått först under 1600- och 1700-talet och sakna historiskt värde. Folktraditionen har här framställt densamma som en andra «syndafloed»: hela bygder ha dött ut så när som på en man och en kvinna, från vilka den senare befolkningen härstammar. Kyrkor ha övervuxits av skog, gruvfyndigheter ha upphört att bearbetas o. s. v. Redan dessförinnan hade den föreställningen trängt in, att digerdöden var orsaken till att tidigare odlad bygd låg öde. «Mong huus och byiar bleffue platt edhe, thet man mangededhes see må, ther nu ståår skogh som förra bodde folk», säger Olaus Petri i sin skildring av pesten. Huruvida denna hans slutsats är berättigad kan betvivlas. Hustomtningar från förhistorisk tid äro ju icke ovanliga (t. ex. på Öland och Gotland) och ödeshemman ha förvisso uppstått även under senmedeltiden. I varje fall kan det icke bevisas, att något större antal gårdar råkat i ödesmål genom digerdöden. En skattelängd från 1371 omfattande tre härad i Västmanland (Tjurbo, Siende och Norrbo) upptager blott tre ödesgårdar och det är ovisst om dessa äro resultat av den tjuugo år tidigare utbrutna pesten. I vad omfattning torp- och backstugubebyggelsen ödelagts kan ej fastslås, men sannolikt var förödelsten här större, emedan dessa ej representerade några större ekonomiska värden. I varje fall ha de fattiga i stor utsträckning fallit offer för digerdöden, ty under 1300-talets senare hälft indras de s. k. fattigtiondena i en del stift till domkapiteln. I Hälsingland förklaras också år 1395, att den tidigare inom landskapet gängse fördelningen av tionden hade berott på «den mängd av fattiga och ömkansvärda personer, som före den stora pesten brukade vår jord».

En annalnotis, som härrör från 1400-talets början, har det orimliga påståendet, att $\frac{5}{6}$ av befolkningen inom Uppland borttryckts av digerdöden. Enbart med tanke på högmedeltidens totala avsaknad av varje folkbokföring kan den apokryfiska uppgiften lämnas åt sitt värde. Mera av-

seende kan man måhända fästa vid en uppgift i den 1417 författade Vita S. Brynolphi, där det uppgives, att en kanik hört av en kollega, att blott 34 av de 500 prästerna i Skara stift överlevat pesten, varför man varit tvungen att ersätta de avlidna med inkompetenta personer. Att pesten skördat talrika offer inom prästerskapet berodde säkerligen främst därpå, att detsamma på grund av sitt kall kom i ständig beröring med sjuka och döende och därför var starkast utsatt för smittorisk. Dock förefaller det som om den ovannämnda uppgiften om den starka mortaliteten bland västgötaprästerna är åtskilligt överdriven, men denna traditionsuppgift talar dock sitt tydliga språk om den 67 år tidigare timade katastrofen. Med sin vanliga böjelse för överdrifter anslag Gustav Vasa dödssiffran till omkring $\frac{2}{3}$ av hela rikets befolkning. Detta skulle ha betytt att det svenska riket för decennier framåt varit lamslaget, vilket alls icke var fallet.

Den förste forskare, som på vetenskapliga grunder sökte bilda sig en uppfattning av digerdödens härjningar, var Oscar Montelius³⁹, hvilken observerade den betydelse uppbördsräkenskaperna av peterspenningen hade för denna fråga. Den starka minskningen av skattens belopp efter 1350 har enligt hans åsikt varit proportionell mot folkminskningen. Kontingenten av peterspenningen var i medeltal 200 mark för åren 1328—32 och 221 mark för åren 1333—50. Motsvarande siffror för åren 1351—53 och 1354—65 äro emellertid 128 resp. 111 mark. Som vi senare närmare skola utreda, ställer det sig dock omöjligt att med stöd av dessa siffror bestämma antalet av digerdödens offer. Givetvis måste denna oerhörda nedgång i skattebeloppet med ca. 40 pct. tillskrivas pestens verkningar, men detta innebär ej att själva befolkningssiffran har sjunkit i samma våldsamma proportion. (H. Hildebrand⁴⁰ beräknade på felaktiga grunder att den sjunkit från 523,000 till 316,000). Uppbörden torde ha fluktuerat ganska starkt även under år, då man ej var utsatt för farsoter. Med tanke på att digerdödens härjningar voro särskilt stora bland prästerskapet, som ju förrättade uppbörden, har man givetvis skäl att förmoda att densamma torde ha bedrivits mindre effektivt under åren 1351—56.

Helt självfallet kunna pestens verkningar spåras i den avsevärda nedgången i jordpriser och arrendeavgifter. Det framgår t. ex. av ett morgongåvobrev från 1352 (utfärdat i Uppland), att priset för två markland jord då var åtskilligt lägre än före pesten. Likaså minskades även jordens räntabilitet. Ett fastebrev från 1352 (från Östergötland) innehåller en uppgift om jord, som räntade 4 tunnor korn «*forrae aen plaghan kom*». En annan urkund från Östergötland (1353) omtalar att andelar i en gård hade försålts för 74 mark gängse mynt. Detta pris ansågs «enligt gode mäns värdering vara den summa, vilken för egendomen kunde fås under närva-

rande tid, då knappt halva värdet vore vid köpeavhandlingar att påräkna, emedan den stora dödlighet, som nyss övergått, hade förorsakat, att ganska många hemman stodo öde och att brukare på dem knappt kunde erhållas.» Huruvida uttalandena i detta brev ha någon allmängiltighet för hela riket kan starkt ifrågasättas, men de äro tydligen symtomatiska för den samtida uppfattningen av läget i Östergötland några år efter «den stora döden». En opublicerad undersökning av K. G. Kellgren¹¹ angående jordpriser och arrendeavgifter under 1300-talet belyser tydligt vissa av digerdödens verkningar. Så t. ex. har Kellgren funnit, att medelpriset för en attung jord i Östergötland under tiden 1341—50 är ca. 90 marker penningar, medan det under det följande decenniet sjunkit med mer än 50 pct. eller till 43 $\frac{5}{6}$ m. p., ja för år 1351 till 30 m. p. (alltså $\frac{1}{3}$ av 1343 års rekordpris). Naturligtvis har denna kraftiga sänkning varit av momentan art, men den åskådliggör tydligt den ekonomiska kris, som har följt på den starka folkminskningen.

Digerdöden var f. ö. icke den enda pest, som hemsökte högmedeltidens Sverige. Knappt nio år senare uppträdde en ny farsot i Norden och synes ha skördat talrika offer, bl. a. avled konung Erik Magnusson. Det är mycket möjligt att minnet av denna och eventuellt senare farsoter blivit sammanfört med det av «digerdöden», varför den sistnämndas verkningar fått allt större proportioner i folktraditionen. Naturligtvis kunde svåra missväxtår utöva en icke ringa inverkan på den totala folkökningen. En därav föranledd ökad dödlighet kan visserligen blott konstateras under senare perioder i vår historia (under hungersnöden 1772—73 dog det 75 000 människor fler än som föddes!), men intet hindrar att även det medeltida Sverige kan ha drabbats lika svårt av hungersnödens härjningar.

10.

Beräkningar av *Sveriges medeltida befolkningsantal* äro ytterst vanskliga och några tillförlitliga resultat kunna aldrig nås. Vi kunna emellertid utgå från att folkmängden vid medeltidens slut, alltså omkr. 1520 var något mindre än den var ett femtiotal år senare. Beträffande folkmängdsberäkningar för sistnämnda tidpunkt har Hans Forssell¹² ansett, att uppbördslängderna för «Älvsborgs lösen» 1571 kunde användas som källmaterial. Naturligtvis innehålla dessa inga uppgifter om antalet *invånare* i Sverige, vilket var likgiltigt beskattningssynpunkt, utan blott om antalet hushåll. De sistnämnda skulle enl. Forssell ha uppgått till 83 900 inom det nuvarande Sveriges område. Med utgångspunkt från att varje hushåll bestått av 5 à 6 medlemmar kommer han så fram till en befolkningssiffra, som varierar mellan 427 000—531 000. Den första invändning, som man kan göra, är

givetvis, att hushållsmedlemmarnas antal blott är ett hypotetiskt antagande, de kunna i medeltal ha varit större eller mindre. Detta är emellertid en svaghet, som vidlåder all beräkning av befolkningssiffror för äldre tider; det väsentliga värdet i uppgiften beror på, om antalet uppgivna hushåll kan betraktas som exakt. Som Heckscher⁴³ påpekat, så har man skäl att betvivla att en taxeringslängd verkligen kan återspegla *hela* befolkningen. Han styrker sin skeptiska inställning mot Forssells beräkningar med följande påpekande: År 1720 torde befolkningen inom motsvarande område ha uppgått till 1 117 000 inv. och under perioden 1751—1800 kan den årliga folkökningen beräknas till 5,5 pro mille. Sistnämnda femtioårsperiod har emellertid varit synnerligen fredlig i motsats till det långa tidsskedet 1571—1720, som ju är uppfyllt av folkförödande krig. Ett accepterande av Forssells befolkningssiffror för 1571 innebär, att man skulle få en genomsnittlig folkökning för sistnämnda 150-årsperiod av högst 5,7 lägst 5 pro mille, vilket förefaller osannolikt.

S. Sundquist⁴⁴, som ägnat samma problem ingående undersökningar, har också framhållit att de av Forssell gjorda beräkningarna äro alldeles för låga och framhållit ett flertal skäl för att befolkningssiffran kan sättas betydligt högre: för 1560-talet till icke mindre än omkr. 860 000. Heckscher finner denna uppskattning mera plausibel än Forssells, men anser den vara väl mycket hållen i överkant: för sin del räknar han med omkr. 750 000 inv. Detta skulle innebära en årlig folkökning till 1720 av $2\frac{2}{3}$ pro mille. Befolkningssiffran i det egentliga Sverige skulle alltså ha sexdubblats på 350 år (i Tyskland antager man att den ökats med $4\frac{1}{2}$ gånger under samma tid).

Längre tillbaka än till 1560-talet kan man egentligen icke sträcka sig vid uppskattningar av den svenska befolkningens antal. Accepterar man Sundquists eller Heckschers hypoteser, så har man emellertid möjlighet att få en ungefärlig uppfattning av befolkningssiffran vid medeltidens slut. Gustav Vasas långvariga och i stort sett fredliga regering, som ej kännetecknas av några folködande farsoter, har otvivelaktigt medfört en relativt normal folkökning. Beräkna vi denna till 4 pro mille så bör det nuvarande Sverige omkr. 1520 haft högst omkr. 700 000, lägst omkr. 615 000 inv. Under den äldre medeltidens trehundraåriga epok bör givetvis befolkningens antal väsentligt stigit, härpå tyder bl. a. den då livliga nybyggarverksamheten. Men det är omöjligt, att härvidlag komma med några beräkningar. Det enda vi med visshet veta, är att folkstocken vid 1300-talets mitt blev avsevärt decimerad genom digerdöden och andra farsoter, en fråga som vi redan tidigare berört.

I samband med frågan om »digerdödens» folkminskning ha vi omnämnt huru O. Montelius trodde sig ha funnit ett källmaterial för upp-

skattningen av Sveriges befolkningstal under 1300-talet i de påvliga kollektorernas uppbördsräkenskaper för «peterspenningen».

Denna påvliga skatt skulle betalas av var och en som sådde och odlade — alltså icke av varje individ utan av varje hushåll. Från denna skatt voro emellertid Finland, Värmland och Hälsingland befriade — Montelius antog även att Västerås och Strängnäs stift blott betalade en $\frac{1}{2}$ penning per hushåll. Enligt bevarade uppbördskvittenser för de olika stiftet för åren 1320—1322 skulle i medeltal årligen betalats 32 909 penningar, vilket (med hänsyn tagen till den halva penningen i Västerås och Strängnäs stift) skulle innebära, att Sverige (utom Hälsingland) då haft 38 428 betalande hushåll. För åren 1351—1353 sattes medeltalet till blott 31 591 betalande hushåll. Vidare framhöll Montelius, att det var sannolikt, att en penning utgått av varje brukningsdel. Beviset härför var att omkr. år 1350 inkrävdes 10 464 peterspenningar från Uppland (inklusive Gästrikland), och att denna siffra korresponderade med det hemmanstal detta landskap hade år 1560: nämligen 10 307. Med utgångspunkt från att förhållandet mellan brukningsdelar och folkmängden i Uppland år 1870 förhöll sig som 1:10, framkastade Montelius hypotesen, att samma proportion kunde antas ha existerat omkr. 1350, varför Uppland och Gästrikland då skulle ha haft omkr. 105 000 invånare.

Hans Hildebrand⁴⁵ framhöll häremot, att stegringen av medeltalet uppburna peterspenningar mellan åren 1320—1322 (32 909 st.) och 1333—1350 (52,270) var orimlig. Han påvisade bl. a. att felaktigheter måste förefinnas i räkenskaperna, ty uppbörden i Västerås stift hade stegrats från 1 673 penningar till det dubbla (3 264) och ännu efter digerdöden var den 2 304! I huvudsak godtog Hildebrand emellertid Montelius' resonemang t. ex. proportionen 10 invånare per beskattningsbart hushåll. Man finge givetvis räkna med att två bröder kunde sitta i oskiftat bo, att mindre lägenheter voro skattefria, ej heller visste man, huru grundligt skatten erlagts. Ovisst var likväl om antalet människor per brukningsdel var lika stort på 1300-talet som vid 1800-talets slut.

Mot dessa beräkningar har bl. a. Brilioth⁴⁶ inlagt en reservation. Han påpekar, att enligt den påvliga kollektorn Giulabertis uppgift — lämnad till denne av domkapitlet i Uppsala — skulle *alla* svenska stift utom Uppsala blott erlägga $\frac{1}{2}$ penning per hushåll. Detta innebär en våldsam korrigerings av de tidigare siffrorna, så t. ex. skulle antalet skattebetalande hushåll under åren 1333—1350 i medeltal ha uppgått till 74 640 i stället för tidigare antagna 52 272! Denna korrigerings av siffrorna ge emellertid ingen som helst förklaring av den gåtfulla differensen mellan siffrorna för åren 1320—1322 och dem för åren 1333—1350. Brilioth ställer sig därför skeptisk mot varje försök, att med hjälp av de påvliga räkenskaperna komma till några absoluta resultat angående vår medeltida folkmängd. Dock anser

han, att man med stöd av dem kan relativt bedöma den av digerdöden framkallade folkminskningen.

I diskussionen om peterspenningens betydelse för beräkningen av den medeltida folkmängden har även ett inlägg gjorts av N. Beckman¹⁷. Med utgångspunkt från Äldre Västgötalagens stadganden om «huru tinglott skall skiftas» har han sökt beräkna landskapets folkmängd på 1200-talet. Lagen stadgar nämligen, att böterna i många fall skulle utgå med en viss del (vanl. $\frac{1}{3}$) till 'alle män'. Om nu detta gällde böter, som ådömts å landstinget, så måste man dela upp dessa på landskapets olika lägre enheter, de s.k. bona, vilka å sin sida bestodo av ett växlande antal härad. Av böterna finge härvid 3 större bon var sin $\frac{1}{6}$, fem mindre bon var sin $\frac{1}{10}$ av det penningbelopp, som skulle fördelas. Beckman antar med rätta, att de olika kvoterna föranletts av att bona, resp. häradena haft olika stor befolkning. Enligt Beckman skulle Västergötland (inklusive Dalsland och Mo härad) omkr. 1330 haft en befolkning på ca. 77 000—81 000 inv. (12 600 hushåll enl. beräkningen att $\frac{1}{2}$ penning betalats per hushåll och att varje hushåll i medeltal omfattat sex personer). Detta är betydligt mera än vad Rud. Kjellén¹⁸ tidigare antagit nämligen ca. 50 000. Enligt Forssells beräkningar skulle Västergötland omkr. 1570 ha haft omkr. 93 200 inv. (en siffra som Sundquist anser vara alldeles för låg). Med stöd av Forssells uppgifter om antalet hushåll i Västergötlands olika härad, vilka Beckman sätter i relation till de olika häradenas andelar i tinglotten, så försöker han också ange invånarantalet i de olika häradena. Ofta måste emellertid Beckman medgiva, att hans resultat bli orimliga: t. ex. att Marks härad skulle ha femdubblat sin folkmängd (och Bollebygd åttadubblat) mellan åren 1350 och 1576. Ej heller tjänar det mycket till att beräkna medelinvånarantalet på Västergötlands 576 kyrksocknar — det blir enl. Beckman 134 inv., men variationerna mellan socknarna äro oerhörda — ibland kan det vara 260 församlingsbor, ibland blott ett femtio- eller trettioal.

Som framgår av avdelningen om Norges befolkningsförhållanden under medeltiden skulle detta land före digerdöden haft ca. 400 000 invånare, men efter densamma blott $\frac{2}{3}$ därav eller omkr. 270 000. Folkförlusten var ännu ej kompenserad på 1520-talet, invånarantalet beräknas då till 300 000. Den utförliga utredningen av Danmarks befolkningsförhållanden går ut på att visa, att detta land omkr. 1200 troligen haft något över 1 000 000 invånare, men att denna siffra sjunkit något under medeltiden, huvudsakligen på grund av digerdödens hemsökelse. Den nedgång på 40 % i Danmarks peterspenningssuppbörd, som var en följd av pesten, innebar troligen att befolkningen minskat med 20—25 %. Skulle vi emellertid våga hypotetiskt uppskatta antalet hushåll i Sverige, som omedelbart före digerdöden voro skyldiga att erlægga peterspenningen, till 75 000 och beräkna

varje hushåll till 8 personer⁴⁹, komma vi till en siffra av ca. 600 000. Härtill bör läggas invånarantalet i Hälsingland och Värmland, som med hänsyn till 1500-talets befolkningssiffror knappast kan ha överstigit ca. 50 000. Antaga vi att Sverige (utom Finland) före digerdöden haft ett invånarantal av minst ca. 650 000 invånare och att detta högst avsevärt reducerats genom farsoten⁵⁰, bör det anses plausibelt, att folkmängden vid medeltidens slut uppnått eller t. o. m. kanske något överskridit denna siffra. Hela detta resonemang vilar helt självfallet på en mycket bräcklig grund, nämligen på antagandet att peterspenningssubstansen kan giva oss några möjligheter att uppskatta folkmängden. Härvidlag utgår jag emellertid ifrån att medeltalssiffrorna för åren 1320—1322 äro uppenbart missvisande, varför de icke få tagas med i beräkningen.

NOTER.

¹ E. Wadstein: *Sveriges namn*, i Fornv. 1930.

² J. Sahlgren: *Kan Sverige anses ha varit svearnas urhem?*, i Uppsala Nya Tidning 18/10 1930.

³ De tre uppländska «folklanden»: Fjärdundaland, Tiundaland och Attundaland ha fått sina namn på grund av att de bestått av fyra, tio och åtta hund (distrikt). Huruvida denna folklandsindelning går tillbaka till Tacitus' tid, kan ifrågasättas. Måhända har den föregåtts av en äldre indelning i till omfånget mindre «folkland», varav vi ha en relik i det uppländska «storhundaret» Trögd i Fjärdundaland.

⁴ E. Hjärke: *Bronsfyndet från Storkåge*, i Fornv. 1917.

⁵ Se härom bl. a. J. V. Svensson: *De nordiska folknammnen hos Jordanes*, NB 1917. I NB 1919 har Svensson även publicerat en uppsats om Ptolemaeus' redogörelse för folken på ön Skandia.

⁶ En redogörelse för litteraturen om «geaterproblemet» kan av utrymmesskal ej lämnas. Jag hänvisar här till av B. Nerman i *Det svenska rikets uppkomst*, Sthm 1925, och E. Wessén i *De nordiska folkstammarna i Beowulf*, VHAH 36:2, 1927, anförd litteratur.

⁷ E. Wessén (*De nordiska folkstammarna i Beowulf*) har hävdad, att diktens «dene» (eller «scydingas») egentligen äro heruler, vilkas rike under folkvandringstiden krossats av danerna (diktningens «hadbarder»). Jag vill ej taga ställning till denna hypotes, emedan frågan om danernas härkomst faller utanför ramen för denna framställning.

⁸ E. Wessén: *Forntida gudsdyrkan i Östergötland*, ÖgFF 1921—22.

⁹ Se G. Carlssons referat av E. Hjärnes otryckta arbete «*Alfheimr*», i Handlingar ang. professuren i historia vid Uppsala universitet 1930, sid. 156.

¹⁰ Om «husabyarna» se bl. a. H. Schück: *Uppsala öd*, UUA, Program 1914.

¹¹ O. v. Friesen: *Vårdar och Varend*, ANF 1936.

¹² C. Weibull: *Om det svenska och danska rikets uppkomst*, HTSk bd 7, 1921, och s. f.: *Sveriges och Danmarks äldsta historia*, 1922.

¹³ Om dessa frågor se bl. a. G. Hafström: *Riksgränsen mellan Södra Möre och Blekinge*, i Kalmar läns fornminnesförenings Meddelanden 22, 1934; S. Tunberg: *Den äldsta riksgränsen mellan Sverige och Danmark*, NTlett 1935.

¹⁴ E. Bull: *Jemtland og Norge*, Oslo 1927, och s. f.: *Jemtland og Norge*, Fornv. 1927.

¹⁵ A. Schück: *Gotlands Stellung innerhalb des schwedischen Reiches*, i *Conventus primus historicarum balticorum Rigæ* 1937 (tr. 1938).

^{15a} Om trälöden i Sverige se bl. a. I. S. Landtmanson: *Trälödens sista skede i Sverige*, Uppsala 1897; E. Sommarin: *Trälöden i Norden*, 2. uppl., Sthm 1917. N. Ahnlund: *Trälödens dödsår i Sverige*, Svenska Dagbladet 2/6 1935.

^{15b} H. Lindroth: *Estnisk bosättning i Sverige under äldre tider*, Ymer 1916.

- ^{16c} N. Ödeen: *Studier i Smålands bebyggelsehistoria*, Lund 1927—30, sid. 379—387.
- ¹⁷ Beträffande Sveriges ortnamn hänvisas till NK V och till *Hi. Lindroth: Våra ortnamn och vad de lära oss* (2 uppl. Sthm 1931), *J. Sahlgrens talrika undersökningar* och till *G. Franzén: Vikbolandets by- och gårdsnamn*, Ups. 1937.
- ¹⁸ Se härom bl. a. *C. G. Styffe* i dennes för sin tid förträffliga arbete *Skandinavien under unionstiden*, Sthm (1867, 3dje uppl. utg. av *L. M. Bååth* 1911).
- ¹⁹ Om Stor-Hälsingland se bl. a. *S. Tunberg: Helsingia major*, Fornv. 1937.
- ²⁰ Essayen «Bygde sten», som ingår i *N. Ahnlund: Oljoberget och Ladugårdsgårde* (1924).
- ²¹ Om dessa se *J. Nordlander: Om birkarlarne*, HTS 1906—07 samt *J. Jaakkola* i NK XVI sid. 172—175.
- ²² Beträffande de senaste årtiondenas livliga bergshistoriska forskning hänvisas till *S. Tunberg: Stora Kopparbergets historia I*, Sthm 1922 och framför allt till *T. Söderberg: Stora Kopparberget under medeltiden och Gustav Vasa*, Sthm 1932.
- ²³ *T. Söderberg*, a. a.
- ²⁴ De svenska zigenarnas historia har främst utforskats av *A. Thesleff*, som bl. a. författat ett arbete om *Zigenarnes utbredning i Finland*. Sthm 1898, och småskriften *Zigare*, Sthm 1904.
- ²⁵ Dessa problem ha bl. a. behandlats i *A. Schüek: Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling*, Sthm 1926.
- ²⁶ *W. Koppe: Lübecker-Stockholmer Handelsgeschichte im 14. Jahrhundert*, Lübeck 1933.
- ²⁷ Se härom förutom *Koppes* ovan nämnda arbete även *N. Ahnlund: Svenskt och tyskt i Stockholms historia*, HTS 1929.
- ²⁸ Den tyska bosättningen i Lödöse har ingående behandlats i *C. R. af Ugglas: Lödöse*, Sthm 1931 och i *W. Koppe: Lübeck und Lödöse im 14. Jahrhundert*, GVVSH, Följd 5. Ser A. 4: 1; 1933.
- ²⁹ Se härom *A. Schüeks* undersökning i «*Skänninge stads historia*», Linköping 1929.
- ³⁰ En översikt av den svenska stormannaklassens utveckling under medeltidens äldre skede lämnas i *H. Rosman: Bjärka-Säby och dess ägare*, Sthm 1923. Jfr. även *A. Holmbäck: Ätten och arvet*, Ups. 1919.
- ³¹ Om denna «ledungsadel» se *S. Tunberg: De äldsta världsliga privilegierna i Sverige*, HTS 1907.
- ³² Se härom bl. a. *S. Tunberg: Alsnö stadga*, HTS 1911 och *K. E. Löfqvist: Om riddarväsen och frälse i nordisk medeltid*, Lund 1935.
- ³³ Om denne se *H. Rosmans* ovan nämnda arbete och *B. Engström, Bo Jönsson*. I. Ups. 1935.
- ³⁴ *F. Lindberg: Bondefreder i Sveriges medeltid*, HTS 1928.
- ³⁵ Se härom bl. a. de fördomsfria utredningar, som gjorts av *Kr. Erslev* i *Dronning Margrethe og Kalmarunionens grundläggelse*, Khvn 1882, och i *Erik af Pommern*, Khvn 1901.
- ³⁶ Om denna ätt se *Alexandra Skoglund: De yngre Axelssönernas förbindelser med Sverige 1441—1487*, Ups. 1903, och *K. Fabricius: Gotlandske forhold under Iver Axelsson Tott*, ATS del 17 (1905).
- ³⁷ *E. Bull: Det norske folks liv og historie gjennem tiderne. Bd 2* (sid. 62) uppskattar Norges prästerskap (inklusive klosterfolket) vid 1300-talets början till 2 000.
- ³⁸ Om digerdöden i Sverige se bl. a. *N. Ahnlund: I den stora folkminskningens spår, Vintergatan 1933*, och *H. Wallin: Digerdöden*, Hygiea 1937.
- ³⁹ *O. Montelius: Sveriges skattskyldighet under Rom*, Svensk tidskrift 1870.
- ⁴⁰ *H. Hildebrand, Sveriges medeltid, I*, Sthm 1879, sid. 58—61.
- ⁴¹ Genom vänligt tillmötesgående av adjunkt Kellgren har jag fått taga del av hans uppsats och utnyttja några av hans resultat.
- ⁴² *H. Forsell: Sverige 1571. Försök till en administrativ beskrifning öfver det egentliga Sverige utom Finland och Estland*, Sthm 1872—83.
- ⁴³ *E. Heckscher: Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa*. Del 1: 1, Sthm 1935.
- ⁴⁴ Av *Sundquists* omfattande undersökningar ha blott den rörande «*Finlands folk-mängd och bebyggelse i början av 1600-talet*» publicerats, Sthm 1931. Densammes forskning ligga emellertid till grund för den uppskattning av Sveriges folkmängd, som gjorts i det av generalstaben utgivna verket «*Sveriges krig 1611—1632*», Sthm 1936. Vi anföra här hans i nämnda generalstabsverk 1: sid. 43 framlagda uppskattning av det egentliga Sveriges invånarantal under tiden 1611—32:

Landsdel.	Landskap.	Beräknad minimi- summa.
Svealand	Södermanland utom Södertörn	52.500
	Uppland med Stockholm och Södertörn	115.200
	Västmanland	37.000
	Närke	23.000
	Värmland	40.000
	Dalarne	46.000
	Summa för Svealand	313.700
Götaland	Västergötland	151.500
	Dalsland	19.400
	Småland	187.700
	Östergötland	82.000
	Summa för Götaland	440.600
Norrland	Gästrikland	11.000
	Hälsingland	25.500
	Medelpad	6.600
	Ångermanland	17.500
	Västerbotten	26.600
	Summa för Norrland	87.200
Hela riket	Adeln	10.009
	Summa summarum för hela riket	851.500

⁴⁵ H. Hildebrand, a. a. sid. 59 ff.

⁴⁶ Y. Brilioth: *Den påvliga beskattningen av Sverige intill den stora schismen*, Ups. 1915.

⁴⁷ N. Beckman: *Äldre Västgötalagen* (1924) sid. 112—116.

⁴⁸ R. Kjellén, *Stat och samhälle i det gamla Västergötland* (i Västergötlands fornminnesförenings tidskrift H. 8/9 1897—99).

⁴⁹ Av flera skäl antar jag, att siffran 6 medlemmar per hushåll är för låg och att siffran 10 ligger i överkant.

⁵⁰ Folkminskningen bör ha varit större och mindre i olika landsdelar. Störst har den tydligen varit i Götaland, där uppbörden av peterspenningen sjönk katastrofalt, och sannolikt mindre i Svealand.

SAK-, ORT- OCH PERSONREGISTER TILL DEL II

I detta register ha icke de verk och författare upptagits, vilka nämnas i litteraturförteckningarna och noterna efter de olika avsnitten. Beträffande förkortningar av namn på länder och orter, se förkortningslistan sid. 179. Orternas belägenhet inom respektive länder angivas här efter *nuvarande* förhållanden.

- Aalborg, D., 52 f.
Aarhus, D., 7.
Aarstad hd., D., 32.
Åbud 79.
Åbøelir, se Setegårder.
Adam av Bremen 2, 6, 16, 22, 81, 123, 125.
Adel: Danmark 29, 31, 47, 48 ff., 53 f.
Finland 116 f.
Norge 74 f., 94.
Sverige 135, 148 ff.
Se även: Börsaristokrati, Frälserätt, Højadel, Krigeradel, Lendingsadel, Lendermenn, Lågadel, Stormannaklassen.
Adelby 12.
Adelsstand, arvelig, 74.
Adelstitlar, se Baroner, Riddere. Sveinar á vápn.
Agder, N., 61.
Akershus len, N., 74.
Albrekt av Mecklenburg 146, 151 f.
Aldra göta þing 125.
Ale hd, Älvsborgs län, S., 126.
Alfheimr 126.
Alir, Hälsingland, S., 136.
Allmänning 68, 116.
Allmänningsbönder 135.
Alpin rase 59 f.
Alsnoestadgan 150.
Alvastra kloster, Östergötland, S., 156.
Amrum, T., 22.
Andrews, St., kirkeprovins, 64.
Angel, T., 6.
Angelsachsere 22, 28 f.
Antvorskov kloster, Sjælland, D., 28.
Arbejdskraft, mangel på, 34, 77, 95 f.
Arboga, S., 141, 143, 146.
Arborinn maðr 71.
Arealudvidelse 14 f., 27.
Aristokrati, se Adel.
Arkeologi 4.
Arrendatorer 63 f., 68, 71, 72 f., 78 f., 95.
Arrendeavgifter 159 f. Jfr Avrad, Bygselavgift.
Arrendetid 79.
Arvearrende, se Arrendetid.
Arælds hd, D., 26.
Asbjørn Selsbane 73.
Askola sn, Nyland, F., 118.
Aslak Bolts jordebok 94.
Attundaland, Uppland, S., 164 not 3.
Augustinerkloster 81.
Aust-Agder fylke, N., 68.
Avrad 148.
Axelsönerna 153 f.
Paaat, norsk adelsætt, 94.
Barnautburðr 67.
Barnedauen 92.
Baroner 74.
Bebyggelsekartor 7, 21, 109, 133, 134.
Bebyggelsens fördelning 6 ff., 66, 106 f., 113 f.
Bebyggelsens tillväxt 10 ff., 67 ff., 132 ff.
Bebyggelsens täthet 8.
Bebyggelsens ålder 66, 112, 115, 120, 123, 135 ff.
Bebyggelsesformer 3, 5 ff., 59, 66 ff., 132 ff.
Bebyggelsesnavne 26.
Befolkningshistorie 4.
Befolkningsminskning 39 ff., 89 ff., 92 ff., 158 f.
Befolkningsoverskud 11, 30, 67.
Benediktinerkloster 28, 81, 82.
Bengt, biskop i Linköping; 156.
Beowulfskvädet 124 f.
Berg hd, D., 25.
Bergen, N., 64, 65, 70, 71, 77, 78, 82 ff.
Bergen, bispedømme, 88, 89, 90, 92.
Bergenhus 84.
Bergens fehirdsle 65.
Berghuggare 140.
Bergio 124.
Bergsbruk 139 f.
Bergsmän 139 f.
Betsberg, Dalarna, S., 139.

- Birger jarl 143.
 Birger, svensk konung, 108.
 Birgittinerkloster 82.
 Birkala, Satakunta, F., 138.
 Birkarlarna 136, 138 f.
 Biurstekt, «Nybygd», F., 108.
 Bjarmeland 65.
 Bjarmelandsferder 65.
 Bjarne Kolbeinsson 63.
 Bjärke hd, S., 126.
 Bjärnå sn, Eg. Finland, F., 112 f.
 Bjæverskov hd, Sjælland, D., 10.
 Blekinge, S., 2, 8, 51, 127, 129.
 Blodhevn 80.
 Bohuslän, S., 58, 61, 74, 85, 90, 124.
 Bo Jonsson Grip 151 f.
 Bol 14 f., 25, 30.
 Boldjur 135.
 Boltal 14, 17 f.
 Bondegilder 80.
 Bondeklass, se Bönder.
 Bondesamfund 71.
 Bondeutvandring 116, 120.
 Borg, ved Sarpsfossen, N., 71.
 Borgarting 71.
 Borgerkrig 63.
 Borgerskap, se Stadsbefolkning.
 Borgesysse, N., 85.
 Borgnäs, Nyland, F., 118.
 Borgund, Sogn og Fjordane, N., 71.
 Borgå, Nyland, F., 107, 117, 118.
 Borgå sn, Nyland, F., 110.
 Bornholm, D., 2, 3, 51.
 Bornholmere 29.
 Borre, Vestfold, N., 62.
 Boskapsskøtsel 64, 66, 92, 97, 136.
 Bottniska viken 108, 136.
 Braadöda, se Digerdöden.
 Brachykefaler 59, 60.
 Brandis, Henrik, 153.
 Bremen, T., 65. Erkebisp av B. 75.
 Britiske øier, de, 61 f.
 Brunkeberg, slaget vid, 147.
 Bryte 110.
 Brytiatekt, «Nybygd», F., 108.
 Buandi 71.
 Bureising 68, 70.
 Bureus, J., 136.
 Buskeruds fylke, N., 70.
 Bybebyggelse 3, 5 f., 8, 69.
 Bygdeförbund 107.
 Bygder i Danmark 7 f.
 Bygde sten, Västerbotten, S., 135 f.
 Bygdeting 80.
 Bygdeå sn, Västerbotten, S., 136.
 Bygselavgift 79.
 Bygselgods 72, 80.
 Bygselvesen 72.
 Bymøte 77.
 Bynedlæggelse, se Ödegårdar.
 Bytorper 12.
 Bönder 34 f., 63 f., 68, 71 ff., 78 f., 80, 95 f., 116, 135.
 Se närmare: Allmäningsbönder, Arrendatorer, Einvirker, Fribårne bønder, Fæstebønder, Kauplendinger, Leilendinger, Odalbønder, Rydningsmenn, Ukedagstjenere.
 Bördsaristokrati 116, 150.
 Celibat 29, 156 f.
 Centralbebyggelse 7, 72.
 Centralbyer 6, 12 f.
 Christiern, se Kristian.
 Christoffer, se Kristoffer.
 Cimbrishamn, se Simrishamn.
 Cistercienserkloster 28, 81, 156.
 Dagakarlar 140.
 Dagsverksbønder, se Ukedagstjenere.
 Dagö, Estl., 121.
 Dalabergslagen, S., 139.
 Dalalagen 130.
 Dalarna, S., 139.
 Danaholmstraktaten 128.
 Danelagen, E., 2, 5, 11.
 Daner I, 124 f., 164 not 7.
 Danevirke 2, 25.
 Danmarks Riges Register 33.
 Danske kompagni 51.
 Danske navn i Tønsberg 86.
 Danske Øer, de, 2, 9, 37 f.
 Danzig, T., 65.
 Dene 124 f., 164 not 7.
 Dialekter 3, 5, 26.
 Dialektgrænser 3.
 Dicuil, munk, 64.
 Digerdöden 35, 39 f., 88, 90 ff., 157 ff.
 Ditmarsker 2, 26.
 Dolichocefal 59, 60.
 Dombor, venderfyrste, 31.
 Dominikanerorden 82, 156.
 Domkapitel 75, 156.
 Dovre, N., 69.
 Dragsmarks kloster, Bohuslän, S., 81.
 Drammensvassdraget, N., 98.
 Drapsbøter 71.
 Drepsotten 92, 94.
 Dublin, Irl., 63.
 Durkop, Eggert, ærkebisp, 50.
 Dvina, R., 65.
 Dänischwold 25.
 Efternamn, se Tillnamn.
 Egda fylke, N., 87.
 Egentliga Finland 107, 113, 115, 116, 118.
 Eidsivating 62, 71.
 Eidsivatingsloven 72.
 Einvirker 68.
 Eirik Magnusson 77, 85.
 Ejderen 2, 25.
 Ekenäs, Nyland, F., 117.

- Ekonomisk, se Økonomisk.
 Ekspansionsformer 70.
 Elbo hd, Jylland, D., 10.
 Elendegilde 52.
 Engelbrekt Engelbrektsson 140, 146, 153.
 England 62, 63.
 Enkeltgaardsbebyggelse 3.
 Enkeltgaardstorper 12.
 Enköping, Uppland, S., 143.
 Enskramannagarör 83.
 Eotas 125.
 Erik av Pommern 39, 50, 53, 146.
 Erik av Pommerns jordebok 138.
 Erikska ätten 149.
 Erikskrönikan 113.
 Erlend, biskop, 65.
 Erling Skakke 74.
 Erling Skjalgsson 73.
 Esbern Snare 25.
 Eskildsø kloster, Sjælland, D., 28.
 Esrums kloster, Sjælland, D., 28.
 Estamåla, Småland, S., 131.
 Estby, Uppland, S., 131.
 Esterna, Uppland, S., 131.
 Estland 30.
 Eystein Aslaksson 97.

 Fakse hd, Sjælland, D., 10.
 Falster, D., 13, 15, 17, 18, 27, 36, 38, 42, 44, 46, 55.
 Falsterbo, Skåne, S., 51.
 Falsterlisten 15 f., 17, 44.
 Falun, Dalarna, S., 139.
 Fangstferder 65.
 Farrisskoven, Jylland, D., 19.
 Fattigtionde 158.
 Fedrift, se Boskapsskötsel.
 Féhirder 74.
 Felleslagdømmer 62.
 Ferner, T., 30.
 Fervir 124.
 Finland 106, 135, 158, 162.
 Finnaithi 124.
 Finnar 106 ff., 141, se även Östfinnar, Västfinnar.
 Finnby, Rimbo sn, Uppland, S., 131.
 Finnehandel 66, 138.
 Finner, se Lappar.
 Finneskatt, se Lapps-katt.
 Finneskogene, N., 58.
 Finnetorp, Vånga sn, Östergötland, S., 131.
 Finngarn, Fasterna sn, Uppland, S., 131.
 Finnkaup 65.
 Finnmark, N., 97.
 Finnmarkerna 142.
 Finnveden, S., 124, 127 f., 131.
 Finska viken 108.
 Firdafylke, N., 87.
 Fiske 61, 64, 66, 69 f., 92, 97, 107.
 Fiskere 61.
 Fiskerätt 110 ff., 137.

 Fjellslätt 69.
 Fjärdhundraland, Uppland, S., 164 not 3.
 Flensborg, Schleswig, T., 23, 53.
 Flundre hd, Älvsborgs län, S., 126.
 Folden, Oslofjorden, N., 61, 66.
 Folkeskifte 1, 26.
 Folkevandring, den germanske, 61.
 Folkgräns 2, 25, 26, 113 ff.
 Folkland 123, 164 not 3.
 Folkmängd, beräknad:
 Danmark 8, 32 ff., 42 ff., 46 f.
 Estland (svensk) 121.
 Finland (svensk) 117 ff.
 Norge, före digerdöden 87 ff., 89, efter digerdöden 89 ff., 92, 97.
 Sverige 160 ff., 161, 164, 165 not 44.
 Folkstammar 3, 4, 123 ff.
 Folkungaätten 149.
 Franciskanerorden 83, 156.
 Franker 125.
 Frankrike 61 f.
 Frederiksborg amt, Sjælland, D., 6, 13, 37.
 Fribårne bønder 71.
 Friesland 61.
 Frimenn 76.
 Fris, Tideman, d. ä. och d. y., 144 f.
 Friser 22 ff., 26, 29, 125.
 Frostating, N., 62.
 Frostatingsloven 70 ff.
 Frälseklass, se Adel.
 Frälserätt 150, 153.
 Fræslet 25.
 Fylke 62.
 Fyn, D., 7 ff., 16, 38.
 Færøiene 62, 64 f.
 Færøinga-saga 70.
 Fæste 34 f.
 Fæstebønder 34 f.
 Før, T., 22.

 Gaardnedlæggelser, se Ödegårdar.
 Gaardtal 14.
 Galle, norsk adelsätt, 94 f.
 Gamlakarleby, F., 111, 113.
 Gardarike 62.
 Garpenberg, Kopparbergs län, S., 139.
 Gautigoth 124.
 Gautoi, se Goutai.
 Gavefrihet 75.
 Geatas 124 f.
 Germania 123.
 Gert, greve, 39.
 Giftermålsförbindelser 48, 86 f., 144 f., 149.
 Gildevesen 32, 51, 77 f., 80.
 Gjester 74, se Lågadel.
 Godsbesittning 149.
 Godsforvalter 73.
 Gogstadskibet 59 f.
 Goter 124 ff.
 Gothia 125.
 Gotland 62, 127, 129 f.

- Gotones 124.
 Goutai 124.
 Grannesamlag 69 f.
 Grimkell, misjonsbiskop, 81.
 Grip, se Bo Jonsson G.
 Grängesberg, Dalarna, S., 139.
 Gränsar, se Dialektgränser, Folkgräns,
 Riksgränser, Territoriella gränser.
 Gränsreglering 2, 128 f., 136.
 Grønland 62, 65.
 Gudbrandsdalen, N., 66, 90 f., 94.
 Gudfred-ætten 1.
 Gulating 62.
 Gulatingslagen, N., 70.
 Gulatingsloven 64, 68, 70 ff., 87.
 Gutalagen 129.
 Gutar 124, 129 f.
 Gutasagan 129.
 Gyldenløve, norsk adelsätt, 94.
 Gyllenstierna, Erik Eriksson, 154.
 Gårdsbildning 67.
 Gårdsdeling, se Utskiftning.
 Gårdsfogder 73.
 Gæliskt folkeelement 63.
 Gæster 29, 51, 143.
 Gästrikland, S., 135, 162.
 Gödinger 63.
 Götala, Östergötland o. Västergötland, S., 126.
 Götaland, S., 166 not 44, 50.
 Götarike 125 ff.
 Götene, Västergötland, S., 126.
 Göter 124 ff.
 Göteve, Västergötland, S., 126.
 Götlanda, Västergötland, S., 126.

 Haandværkere 29, 82 ff., 96.
 Haarek av Tjøtta 72.
 Hadbarder 164 not 7.
 Haderslev amt, Jylland, D., 13.
 Halland, S., 2, 8, 13, 32, 42, 45, 124.
 Hallin 124.
 Hallingdal, N., 70, 94.
 Halmstad, Halland, S., 52.
 Halvdan Svarte 62.
 Hamar, Hedmark fylke, N., 71, 76.
 Hamar bispedømme, N., 76, 88 ff.
 Hamburg, T., 65.
 Handel 64, 65 f., 77, 92 f.
 Trelasthandel 98.
 Handelsforbindelser 64, 65, 70.
 Handelspladser 70, 107.
 Handelstogter 11, 65 f.
 Hansan 78, 84, 93, 145.
 Hanssen, G., 13.
 Hantverkare, se Haandværkere.
 Hapsals stadslag 120.
 Harald Gormsson 1.
 Harald Hårdråde 70 f.
 Harald Hårfagre 62.
 Hardangervidda, N., 69.
 Harsyssel, D., 3.

 Hartvig, biskop i Västerås, 156.
 Hattala, se Hattula.
 Hattula sn, Tavastland, F., 111.
 Hauldborinn maðr, se Höld.
 Hauldr, se Höld.
 Havne 13 f., 32.
 Havneinddeling 14.
 Havreavl 92.
 Hebridene 62 ff.
 Hedeby, Slesvig, T., 6.
 Hedmark fylke, N., 60.
 Helgå kungsgård, Björnå sn, F., 112.
 Helsingerrätten, se Svenska rätten.
 Helsingh haff 136.
 Helsingia major, se Stor-Hälsingland.
 Helsingør, D., 53.
 Hemming, ärkebiskop, 138.
 Herman Rotgersson 147.
 Herredsgrenser 9.
 Herredsinddeling 8 ff., 23, 25.
 Herrisvad, kloster (Herrevadskl.), Skåne,
 S., 28.
 Herse 71, 73.
 Hertugverdighet 75.
 Heruler 124, 127 f., 164 not 7.
 Hierarkisk kirkestyre 76.
 Hird 74, 75.
 Hirdmenn 74.
 Historia Norwegiæ 58.
 Hjaltland, se Shetlandsöarna.
 Hjeltefjord, Bergen, N., 64.
 Hjulplow 3.
 Hohn hd, Sønderjylland, D., 25.
 Holbo hd, Sjælland, D., 10.
 Holmans hd, Jylland, D., 10.
 Holseter 2.
 Holsten 2, 22, 30.
 Hordafylke, N., 87.
 Hordaland, N., 62, 70.
 Horder 62.
 Horne hd, Jylland, D., 10.
 Horns hd, Sjælland, D., 15, 18.
 Houæ 25.
 Hovedø kloster, Oslo, N., 81.
 Hubert, biskop, 28.
 Hufen 25 f., 30.
 Hund 164 not 3.
 Hundare 8, 164 not 3.
 Hundebeke, tysk borgarsläkt, 145.
 Hundholmen, Tysfjord, N., 59.
 Husabyinstitutionen 126, 128.
 Husfaste menn 77.
 Husum, Sønderjylland, D., 23, 26.
 Hvalrossfangst 66.
 Hygelak, geaterkonung, 24 f.
 Håkon den gode 81.
 Håkon Håkonsson 63, 82.
 Håkon V Magnusson 74 f., 79, 83, 85 f.
 Hålogaland, N., 65, 87, 90, 94.
 Håløyger 62.
 Hällestada berg, Östergötland, S., 139.

- Hälsingar 135, 138.
 Hälsingborg, S., 51.
 Hälsingelagen 130, 136.
 Hälsingland, S., 162, 164.
 Hærgningstogter 11.
 Härjedalen, S., 58, 135.
 Højadel 53, 74, 94. Se även Stormanna-
 klassen.
 Höld 71 f., 79.
 Høvding 73. Se även Herse, Jarl.
 Høvdingeklass 63 f., 71.
 Høvdingemøter 78.
 Høvitsmän: Danska i Sverige 152 f.
 Svenska i Finland 108, 110 f.
 Tyska i Danmark 49.
- Idre, Dalarna, S., 58.
 Inbundna vatten 110 f.
 Ingermanland 107.
 Inlanden 126.
 Inplantering av fisk 69.
 Inre vandringar: Danmark 53 f.
 Norge 65 f.
 Invandrade släkter till
 Danmark: Tyska 26, 49, 50, 52 f.
 Estland: Danska 31.
 Finland: Svenska 116 f.
 Tyska 117.
 Norge: Danska 86.
 Orkneyöarna: Skotska 64.
 Sverige: Danska 48 f.
 Tyska 144 f.
- Invandring till Danmark:
 under äldre medeltiden 22 ff.
 Friser 22 f.
 Sachsare 26, 29.
 Svenskar 22.
 Tyskar 25.
 Vender 27.
- Tillfällig invandring:
 Andliga 28 f.
 Värdsliga 29.
- Under yngre medeltiden 49 ff.
 Engelsmän 53.
 Skottar 53.
 Tyskar 49 ff.
- Norge: Danskar 82, 86.
 Engelsmän 82, 84.
 Hjärtlänningar 84.
 Holländare 48, 86.
 Orkneyingar 84.
 Skottar 82, 84, 86.
 Svenskar 82, 86.
 Tyskar 82 ff.
 Andliga 81 f.
 Trälar 81.
 Sverige: Finnar 141 f.
 Tyskar 139, 143 ff., 151 ff.
- Iremåla, Småland, S., 131.
 Irland 62 f.
 Isarn, ærkebisp, 50.
- Isarnho, Schleswig, T., 2.
 Ishavet 65.
 Island 62, 65, 82.
 Isländere 29.
- Jacob III av Skottland 64.
 Jakt 61, 64, 66, 69 f., 97, 107.
 Jarl 63, 71, 73, 75.
 Jarlabanke 148.
 Jarlene av Orknøiene 73.
 Jegerfolk 58.
 Jelling, Vejle amt, D., 39.
 Jellingestenen 1.
 Jernestangen, Aust-Agder, N., 61.
 Jernved, se Isarnho.
 Johannes, biskop av Kurland, 120.
 Johannes Magni 156.
 Jordanes 124, 127.
 Jordbruk, se Åkerbruk.
 Jorddrottar 72, 148 f.
 Jordeboksvagifter 96.
 Jordeböcker 97. Se Aslak Bolts jordebok,
 Erik av Pommerns jordebok, Kong
 Valdemars jordebog, Munkelivs klosters
 jordebok, Roskildebispens jordebog.
 Jordmått, se Bol, Hufen, Mansos, Plov-,
 Unci.
 Jordpriser 40, 91, 93 f., 159 f.
 Jotunheimen, N., 69.
 Jutar 124 f.
 Jylland, D., 3, 7, 9, 10, 37, 39, 41.
 Jyske lov 32.
 Jämtland, S., 58, 87, 129, 135.
 Jæren, Rogaland, N., 60.
 Järnberget i Norberg, Västmanland, S., 139.
 Järnhantering 139.
 Jönköping, S., 143.
- Kajænomore, fredsfördraget i, 136.
 Kaland, Eg. Finland, F., 110.
 Kalenningiatekt, «Nybygd», F., 108, 110.
 Kalix' sn, Norrbotten, S., 138.
 Kalmar, S., 143, 146 f.
 Kalmarunionen 48, 155.
 Kalänningar 110.
 Kamp 35.
 Kandalaksviken, Kola, R., 65.
 Kane, norsk adelsätt, 94.
 Karelen, F., 119.
 Kareler 65, 106, 113, 119.
 Karis, Nyland, F., 118.
 Karislojo, Nyland, F., 118.
 Karl, biskop i Linköping, 156.
 Kastle kloster, Bohuslän, S., 82.
 Kaupangen, se Nidaros.
 Kaupangr, Sogn, N., 71.
 Kauplendinger 72 f.
 Keksholms län, F., 117, 119.
 Kelter 64.
 Kemi, Österbotten, F., 138.
 Kilsbergen, Närke, S., 139.
 Kinds hd, Västergötland, S., 133.

- Kirkebyer 6, 13.
 Kirkebyggere 29, 82.
 Kirkebygning 37, 75.
 Kirkebø bispesete, Færøiene, 65.
 Kirken.
 Forholdet mellem kirken og staten 75 ff.
 Kirkens domsrett 76.
 Kirkenedlæggelser 20, 38 f.
 Kirker: Alder 16 f., 27, 37.
 Bebyggelse pr. kirke 17 f.
 Kirketal 16 ff., 37, 46.
 Forholdet mellem kirketal og hotalt 18.
 Kirketienden 17, 75.
 Kirketorper 13.
 Kirkwall, Orknøiene, 63, 64.
 Kjertesveiner 74.
 Kjøpejord 73.
 Klemmebreve 38.
 Kloster 19, 76, 155.
 Klosterordnar 28, 81, 156.
 Knapen von Wapen, se Sveinar á væpn.
 Knud den Store 30.
 Knytlingasagaen 32, 45.
 Kobbervik, Buskeruds f., N., 98.
 Kolahalvøia, R., 58, 65, 66.
 Kolare 140.
 Kolmården, S., 127.
 Kongelevlisten 25.
 Kong Valdemars jordebog 9, 13, 18, 25, 32, 36, 44.
 Kontoret (i Bergen) 84 f.
 Konungatjänst 149.
 Kopparberget vid Falun, Dalarna, S., 139 f.
 Kopparbergsprivilegierna 1347 140.
 Korståg 106, 115.
 Kotkarler 88.
 Kovirke (del af Danevirke) 26.
 Krigeradel 62.
 Kristenretter 71.
 Kristian I 64.
 Kristian II 84.
 Kristian II:s haandfæstning 50.
 Kristianstad, Skåne, S., 8.
 Kristoffer av Bayern 50, 85.
 Kristoffer II:s haandfæstning 49.
 Krop hd, Schleswig, T., 25.
 Krummedike, tysk adelsätt, 153.
 Kulturskifte 26.
 Kumo älv, F., 106, 111.
 Kungahälla, Bohuslän, S., 70, 71, 85.
 Kunsthåndværkere 29, 82.
 Kuramála, Småland, S., 131.
 Kurbo, Tensta sn, Uppland, S., 131.
 Kustö, biskopsgård, Eg. Finland, F., 112.
 Kuusisto, se Kustö.
 Kväner 123.
 Kyren, Lyder von, 108.
 Kyrkslätt sn, Nyland, F., 110.
 Kyrksocknar 16, 17, 155.
 Kyrk-, se f. ö. Kirke(-).
 Käpplingemorden 146.
 København, D., 29, 51 f., 54.
 Køge, Sjælland, D., 51.
 Køge bugt, Sjælland, D., 7.
 Königsmarck, tysk adelsläkt, 151.
 Köpmän 29, 51 f., 65, 72, 77 f., 82 ff., 93, 143 ff. Se även Tyskar.
 Laaland, D., 16, 18, 27, 38, 42.
 Laalands Vilkaar 35.
 Ladejarlene 72.
 Ladoga 106, 108.
 Lagmanskap 80, 149.
 Lagting 78, 80.
 Lag-, se f. ö. Lov-.
 Landarbeidere 71.
 Landbor 148. Jfr. Arrendatorer.
 Landhöjning 114.
 Landskapslagar, se Dala-, Guta-, Häl-
 singe-, Smålands-, Södermanna-, Upp-
 lands-, Västgöta-, Västmanna-, Öst-
 götatalagen, Värmlandsrätten, Eidsiva-
 tings-, Frostatings-, Gulatingsloven,
 Jske lov.
 Landskapsting 80.
 Landskrona, S., 51.
 Landskyld 68, 72, 79, 93 f., 96.
 Langesund, Telemark fylke, N., 98.
 Lantbor 135. Jfr. Landbor.
 Lappar 65 f., 138.
 Lappfjärd, Österbotten, F., 108.
 Lappskatt 66, 139.
 Larvik, Vestfold fylke, N., 98.
 Laug (næringskorporasjoner) 77.
 Laurentius Petri 142.
 Ledingsfri gaarde 33.
 Ledingspligtige gaarde 33.
 Ledung 9, 76, 79 f., 87, 98, 129, 150.
 Ledungsadel 149.
 Ledungsfrihet 68, 74, 76, 136.
 Leidangsfærd 68.
 Leidangsskatt 68, 74, 76, 96 f.
 Leilendingegods 74.
 Leilendinger 63, 64, 68, 71 f., 78 f.
 Iekebergslagen, Närke, S., 139.
 Lendermenn 71, 73 ff.
 Lensmænd 48 f.
 Lerbäckes bergslag, Närke, S., 139.
 Lidköping, S., 143.
 Liggere 51, 85. Jfr. Vintersittare.
 Lindesberg, Västmanland, S., 139.
 Linköping, Östergötland, S., 143, 146.
 Linköpings biskopsdöme 127.
 Liothiidi 124.
 Livland 121.
 Livstidsarrende, se Arrendetid.
 Lovbyd 14.
 Lovgivningsmakt 78.
 Luggude hd, Skåne, S., 124.
 Luleå sn, Norrbotten, S., 138.
 Lule älv, Norrbotten, S., 137.
 Lund, ærkesædet, 28, 75.

- Lusakaupangr, se Kaupangr.
 Lübeck, T., 52, 143 f., 147.
 Lübeck, Tideman d. y., 83.
 Lysø kloster, Bergen, N., 81.
 Lågadel 54, 74, 150, 154 f.
 Länsväsen 149 f.
 Lödöse, Västergötland, S., 143, 146.
 Løising 68.
 Löskemän 135.
 Lövånger sn, Västerbotten, S., 138.
 Maalkærner 3.
 Magna mortalitas, se Digerdöden.
 Magnus den gode 65.
 Magnus Eriksson 95, 110, 132, 138, 150.
 Magnus Erikssons stadslag 146 f., 157.
 Magnus Ladulås 138, 150.
 Magnus Lagabøter 63, 65, 74, 78.
 Magnus Lagabøters bylov 82.
 Magnus Lagabøters hirdskrå 69.
 Magnus Lagabøters landslov 68, 71, 73, 78, 80.
 Malangen, Troms fylke, N., 58.
 Malmö, S., 51, 52.
 Man, E., 63.
 Manager fjord, D., 19.
 Mandauen, se Digerdöden.
 Manddrenke, de grote, 23.
 Mansos 30. Jfr. Hufen.
 Mantal 118.
 Margareta, drottning, 50, 86, 146, 152.
 Mark skyld 15, 17, 32.
 Markeder 70.
 Marstrand, Bohuslän, S., 71, 77, 85.
 Marttila sn, Eg. Finland, F., 110.
 Matrikulering 15.
 Mattias Kettilmundsson 111.
 Mecklenburg, T., 30.
 Medelpad, S., 136.
 Merdøy, N., 98.
 Mesokefal 59 f.
 Miltäckare 140.
 Mjøsa, N., 66, 71.
 Moltke, Everd och Vicke, 153.
 Morkinskinna 70.
 Mors, Thisted amt, D., 8, 19.
 Moss, Østfold fylke, N., 98.
 Mót, se Bymøte.
 Munkelivs kloster, Bergen, N., 82.
 Munkelivs klostors jordebok 94.
 Musse hd, Laaland, D., 36.
 Myntmestrer, se Møntmestre.
 Mälardalen, S., 123, 132.
 Mälaren, S., 123.
 Mäntsälä sn, Nyland, F., 118.
 Møntmestre 29, 82.
 Möre, Småland, S., 127.
 Møre fylke, N., 70.
 Nakskov, Laaland, D., 52.
 Nargö, Estl., 121.
 Naturalhusholdning 99.
 Naumdølafylke, N., 87.
 Neksdøl, Bornholm, D., 52.
 Nicolaus Andersson, hövitsman, 108.
 Nicolaus Hermanni, biskop i Linköping, 156.
 Nidaros 64 f., 70, 82. Se även Trondheim.
 Nidaros bispedømme 75, 88 ff., 92.
 Nidaros kirkeprovins 65.
 Nils Abjörnsson 137.
 Nils Fardjåknsen 137.
 Njudung, Småland, S., 127.
 Norberg, Västmanland, S., 139.
 Nordisk rase 59.
 Nordland, N., 61, 65.
 Nordmøre, N., 87, 91.
 Noregr 58.
 Norge 2, 58.
 Norges kystland 58, 66.
 Normandie, Fr., 2.
 Norrbygden, S., 136.
 Norrbärke, Dalarna, S., 139.
 Norrland, S., 115 f., 135 ff., 166 not 44.
 Norgevr, se Noregr.
 Novgorod, R., 106 f.
 Nuckö, Estl., 121.
 Ny hd, Angel, D., 10.
 Nyby, se Nybygd.
 Nybygd, F., 108, 110.
 Nybyggerverksamhet 132 ff., 140.
 Nydala kloster, Småland, S., 156.
 Nyköping, Södermanland, S., 146.
 Nyland, F., 110, 113, 115 f., 118, 121, 142.
 Nyodling 7, 66 f., 110, 132 f.
 Nystad, F., 110.
 Nådingal, Eg. Finl., F., 117.
 Näringar, se Bergsbruk, Boskapskötsel, Fiske, Handel, Jakt, Åkerbruk.
 Närke, S., 126, 130, 139.
 Næstved, Sjælland, D., 52.
 Nørrejylland, D., 2, 8, 16, 38 f.
 Nöteborg, fredsfördraget i, 1323, 136.
 Odalbönder 63, 72 f., 78 f., 95, 135.
 Odelsjord 73.
 Odelsætt 73.
 Odense, Fyn, D., 52.
 Odinkar, bisper, 28.
 Odinsholm, Estl., 121.
 Olaus Magni 156.
 Olaus Petri 142.
 Olav den hellige 62, 65, 71, 81.
 Olav Kyrre 70, 81.
 Olav Tryggvason 81.
 Olavs kloster, St., Tønsberg, N., 81.
 Olof Skötkonung 126, 128.
 Olof, ärkebiskop, 137.
 Olofsborgs slottslän, F., 119.
 Oluf, Kong Olufs haandfæstning 1376, 34.
 Onarheimgildet 80.
 Onsild hd, Nørrejylland, D., 10.
 Oplandet, N., 58, 69, 87.

Oplands fylke, N., 60, 70.

Orknøyingasaga 63.

Orknøiene 62 ff.

Ortnamn:

Förlöd: Est- 131, Finn- 131, Göta- 126, Kur- 131, Man- 81, Naturbeteckningar 5, Personnamn 5, 6, 11 f., 68, Sume- 131, Tavast- 131, Träl- 81, 131, Tyska förlöd 140.

Ändelser: -ager 5, 12, -berg 67, -bjærg 6, -bo 5, 12, -boda 135 ff., -by 4 ff., 22, 36, 133, 135, -bæk 6, -bøl 19, -bøle 5, 112, -dal 68, -dorí 30, -em 5, -holt 5, 7, 12, 13, 37, -hult 133 f., -inge 5, -itze 27, -kær 6, -køb 7, -land 66, -lev 4, 5 ff., 36, -li 68, -lösa 5, 133, -løv 133, -mark 12, -måla 132 f., -nes 67, -næs 6, -red 134, -rud 67, 134, -rum 134, -ryd 13, 36, 133 f., -rød 5, 7, 12, 13, 67, 134, -setr 66, -sta(d) 133, 135, -staðir 66, -säter 133 f., -tofte 5, 6, -torp 5 f. 10, 13, 19, 30, 133 f., 135, -tved 12, 13, -tvet 67, -täkt(en) 108, 140, -um 5, -ved 37, -vik 67, -vin 66, 133.

Osebergskibet 59 f., 72.

Oslo, N., 68, 70 f., 77 f., 85, 91, 94.

Oslo bispedømme 88 ff.

Oslofjorden, N., 61.

Ostrogothæ 124.

Ottar, norsk høvding, 65 f.

Overbefolkning 10 f.

Padis kloster, Estl., 121.

Pantelän 149.

Pargas sn, Äg. Finl., F., 118.

Pengeskyld 94. Jfr. Spannskyld.

Perniö, se Bjärnä.

Perth, freden i, 63.

Peter Jonsson 111.

Peter Unge 137.

Peterspenningen 43, 88, 90 f., 159, 162 ff.

Pinnow, tysk adelssläkt, 153.

Pite sn, Norrbotten, S., 137.

Pite älv, Norrbotten, S., 137.

Plovland 15.

Plovliste 18.

Plovtal 15, 18.

Premonstratenserorden 81.

Prokopios 124.

Prästerskap 47, 48, 50, 53, 63, 75 f., 117, 155 ff.

Præstø amt, Sjælland, D., 37.

Ptolemaios 124.

Pukkila, Nyland, F., 118.

Pyhäjoki, flod, Österbotten, F., 136.

Pyhäjoki kungsgård, se Helgå.

Ragnaricii 124.

Ragunda, Jämtland, S., 129.

Ragvald, biskop i Åbo, 114.

Randbebyggelse 12.

Ranrike 124.

Raser 2, 58 ff.

Raumo, Satakunta, F., 117.

Rausjøen, Gausdal, N., 69.

Rek, Rekarne, Södermanland, S., 123.

Reksbegn, se Landarbeidere.

Retterbøter 74 f.

Reval, Estl., 31, 141, 143.

Ribe, Sønderjylland, D., 29, 39, 52.

Ribe Oldemoder 40.

Richwald, bisp, 28.

Riddere 74.

Riga, Lettl., 141, 143.

Rigsþula 60, 71.

Riksaristokrati 149, 154.

Riksgränser 128 f.

Riksrådet 75.

Riksrådsvärdighet 154.

Ringsted, Sjælland, D., 7.

Rogaland, N., 61 f.

Rogge, Kurt, biskop i Strängnäs, 156.

Rolvsgøy, N., 62.

Roma kloster, Gotland, S., 156.

Romerike, N., 62, 76, 91, 94.

Romsdal, N., 87, 91.

Rondane, N., 69.

Ronneby, Blekinge, S., 51.

Roskilde, Sjælland, D., 6, 29, 52.

Roskildebispsens jordebog 18, 35, 53.

Roskildefjorden, D., 6 f.

Roslagen, S., 121.

Roslep, Estl., 121.

Rostockere 85.

Rumaskatten, se Peterspenningen.

Runeristere 29.

Runö, Estl., 120.

Ruona kungsgård, Sagu sn, F., 112.

Rustici 32, 33 f., 44 ff.

Rusttjänst 116.

Rusttjänstprivilegier 150.

Rusttjänstskyldigt frälse 154.

Rydaarbogen 25.

Rydlandsbyer 11.

Rydningmenn 72 f.

Rügen, T. 30.

Ryger 62.

Rygjafylke, N., 87.

Rygjarbit, N., 61, 69.

Rynning, dansk adelsätt, 154.

Rägö, Estl., 120.

Röjning, se Nyodling.

Röktal 118.

Rømer, norsk adelsätt, 94.

Rønne, Bornholm, D., 51.

Sachsere, se Invandring.

Sachsen, T., 53.

Sagu sn, F., 112 f.

Saima, F., 106.

Salberget, Västmanland, S., 139, 142.

- Salling, Jylland, D., 8, 19.
 Saloman, bisp i Oslo, 90.
 Sameiejord 69.
 Samfæstere 36.
 Samhällsklasser 63, 71 ff., 135.
 Sammatti, Nyland, F., 118.
 Samsø, D., 6.
 Sandefjord, N., 98.
 Sarpsborg, Østfold, N., 85.
 Sarpsfossen, N., 71.
 Satakunta, F., 106, 114 ff., 119.
 Sauebrevet fra 1298 64.
 Sauvo, se Sagu.
 Savolaks, F., 119.
 Saxo 22, 25, 27, 29, 31.
 Scandza 124.
 Scyldingas 164 not 7.
 Sel 70.
 Selknor (ved Danevirke) 26.
 Selvejendom 34.
 Selvejere 35, 71 f., 95.
 Setegårder 74, 98.
 Seterbruk 69 f.
 Setusveinar 76.
 Shetlandsøiene 62, 64.
 Sigtuna, Uppland, S., 143, 145.
 Sigurd Jorsalfarer 71.
 Sild, T., 22.
 Simrishamn, Skåne, S., 51.
 Sitoner 123.
 Sjælland, D., 4, 6 ff., 15 ff., 27, 35, 37 f., 55, 128.
 Sjællandske krønike 39, 41.
 Skaanemarkedet 51.
 Skandia 124.
 Skapdrott 68.
 Skara, Västergötland, S., 126, 143, 146.
 Skarastadgan 132.
 Skara stift 130, 132.
 Skattefria nyodlingar 110, 138.
 Skattefrihet 68, 74, 76, 138, 150.
 Skattejord 150, 153.
 Skattemantal 43.
 Skellefteå sn, Västerbotten, S., 138.
 Skeppsleding 96.
 Skien, N., 71, 85.
 Skifte, rätt svenskt, 113.
 solskifte 113.
 Skinnskatteberg, Västmanland, S., 139.
 Skipæn 32, 45 f.
 Skiringssal, Vestfold, N., 70.
 Skottar, se Invandring.
 Skottland 63.
 Skovbyer 13, 14.
 Skovkloster, Sjælland, D., 36.
 Skutilsveinar 74, 76.
 Skyldveizla 79.
 Skåne, S., 2, 8, 16, 128, 158.
 Skänninge, Östergötland, S., 143, 146 f.
 Skänninge, kyrkomötet i, 12, 48, 156.
 Slagelse, Sjælland, D., 52.
 Slagheck, Didrich, ærkebisp, 50.
 Slesvig, T., 2, 4, 23, 26, 53.
 Slien, Slesvig, T., 25.
 Småland, S., 127, 133, 139, 154, 158.
 Smålandslagen 127, 130.
 Småläningar 127.
 Smältare 140.
 Smørum hd, Sjælland, D., 15, 18.
 Snakenberg, Gert, 151.
 Sockenindelning 16 f.
 Sockenpräster 75, 76.
 Sockertorp 13, 133.
 Sogn 16, 46.
 Gaarde pr. sogn 45 f.
 Sogn, N., 66, 70, 90.
 Sognebyer 7.
 Solør, Hedmark fylke, N., 76.
 Son, Akershus fylke, N., 98.
 Sorte dødt, den, se Digerdöden.
 Spanskyld 94.
 Spitsbergen 66.
 Sprogblanding 87.
 Språkgränser 61, 114 f.
 Stadsbefolkning 19, 29, 47, 51 ff., 64, 76 ff., 82 ff., 89, 117, 143 ff.
 Stadsväsende 19, 32, 41, 70 f., 142 ff.
 Stapelholm 25, 26.
 Statare 135.
 Statsdannelse i ff., 62.
 Statskirke 75.
 Stavanger, N., 71, 77.
 Stavanger bispedømme 88, 89 ff.
 Stavnsbaand 55.
 Stednavne, se Ortnamn.
 Stenkiiska ätten 149.
 Stockholm, S., 141 f., 145 ff.
 Stockholms blodbad 155.
 Stockholms tänkebok 142.
 Store dödden, se Digerdöden.
 Storfamiljen 67, 119.
 Storgods 72 f., 78, 97 f., 148 f.
 Storhundare 8, 164 not 3.
 Stor-Hälsingland 136, 154.
 Stormannaklassen 135, 148 f., 154 f. Se även Adel.
 Strängnäs, Södermanland, S., 143.
 Strängnäs stift 162.
 Strømsø, N., 98.
 Styke, Arnold, 153.
 Suderøiene, se Hebridene.
 Suehans 124.
 Summemåla, Småland, S., 131.
 Sundeved, Sønderjylland, D., 136.
 Sundhed, Hälsingland, S., 136.
 Sunnmør, N., 87.
 Sutere (skomakere) 83, 86.
 Svalbard, se Spitsbergen.
 Svansø, T., 26.
 Svarteskåning, Nils, 152 f.
 Svarteskåning, svensk slægt, 48.
 Svavsted, T., 26.

- Svealand, S., 154, 166 not 44 o. 50.
 Svear 123 ff.
 Svea rike 127 f.
 Svearätten 130.
 Svebien 123.
 Svedjebruk 107.
 Sveinar å våpn 74.
 Svendshaug, Hedmark, N., 62.
 Svensk bosättning i Finland 106 f., 108 ff.,
 113, 115.
 Svenska rätten 111, 113, 115.
 Svenstekt, «Nybygd», F., 108.
 Sveon 124.
 Sveonia 125.
 Sverige 2, 61, 62.
 Sverkerska ätten 149.
 Sverre, norsk konge, 64, 74, 76, 82.
 Svinnegarnsviken, Uppland, S., 123.
 Sviner, se Svear.
 Südermarsch, T., 26.
 Sydsjælland, D., 27.
 Sygnafylke, N., 87.
 Syslur 73.
 Sysselmenn 64, 73 ff.
 Sysselting 3.
 Särkilax kapell, Norrbotten, S., 138.
 Särna, Dalarna, S., 58.
 Söderbärke, Dalarna, S., 139.
 Söderköping, S., 143, 146.
 Södermanland, S., 116, 123, 148.
 Södermannalagen 130.
 Södertörn, S., 123.
 Sønderjylland, D., 2, 6, 7, 9, 11, 16, 22.
 Sørlandet, N., 60 f., 66.
 Tacitus 123 f.
 Tavastebo, Munktorp sn, Västmanland,
 S., 131.
 Tavastehult, Linneryd sn, Småland, S.,
 131.
 Tavaster 106, 111, 113.
 Tavastland, F., 106, 108, 116, 118, 119.
 Telemark, N., 75, 90.
 Tenala sn, Nyland, F., 110.
 Terra feminarum 123.
 Territorielle grænser 2, 25, 58. Jfr Grænser.
 Testamentfrihet 75.
 Theustes 124.
 Thule 124.
 Thy, Jylland, D., 8, 19.
 Pyrmsl, Pyrmslamenn 81.
 • Tienen, von, tysk adel, 153.
 Tignarmenn 76.
 Tillnamn efter hemort 31, 48, 53, 54 f.,
 82 f., 140 f., 144, 147.
 Ting 3, 65. Se även Bygdeting, Lagting,
 Landskapsting.
 Tiohärads lagsaga, Småland, S., 127.
 Tionde, se Kirketienden.
 Tiundaland, Uppland, S., 164 not 3.
 Tiveden, S., 127.
 Tjust, S., 124, 127.
 Tjänstelan 154.
 Tjock, Österbotten, F., 108.
 Tjøtta, Nordland fylke, N., 72.
 Tomas, biskop, 115.
 Torgils Knutsson 107, 115.
 Tornedalen 138.
 Torneå sn, S. o. F., 138.
 Torpare 135.
 Torpbebyggelse 6 f., 8, 11.
 Torpbyer 7, 11.
 Torper 6, 7, 12.
 Torshavn, Færøiene, 65.
 Tott, dansk-svensk adelsätt, 48 f., 153.
 Tredingshavn 32.
 Trelleborg, se Trälleborg.
 Trene, Slesvig, T., 2, 25.
 Trondheim, N., 70, 77 f., 84, 87, 90.
 Trondheim, riksmøtet i, 75.
 Trondheimsfjorden 61.
 Trosa, Södermanland, S., 143.
 Trälar 29, 68, 71, 81.
 Frigivna 68, 71, 81.
 Husträlar 132.
 Köpträlar 132.
 Trälbebyggelse 68, 131 ff.
 Träldomens avskaffande 81, 132.
 Trällebo, Småland, S., 131.
 Trälleborg, Skåne, S., 7.
 Trögds hd, Uppland, S., 164 not 3.
 Trøndelagen, N., 61, 66 ff., 70, 72, 90, 91,
 94, 128.
 Trønder 62.
 Tullfrihet 143.
 Tunaberg, Dalarna, S., 139.
 Tune hd, Sjælland, D., 15, 18.
 Tunsberg, Vestfold, N., 70 f., 77 f., 85 f.
 Tylöskog, S., 127.
 Tyska borgerskapets ställning i Danmark
 51 f.
 Norge 83 f., 85 f.
 Sverige 145 f.
 Tyska personnamn 52 f., 86, 117, 144 f.
 Tyskar: Adel 31, 49 f., 117, 151 ff.
 Bergsmän 139 f.
 Borgare och köpmän 29, 49 f., 51 f., 65,
 78, 81 ff., 93, 117, 143 ff.
 Prästerskap 28, 50, 81, 156.
 Tyske kompagnier 51 f.
 Tyskland 2, 61 f.
 Tyskt namnskick 25, 144.
 Täby, Uppland, S., 148.
 Täkt 108.
 Täktekarlar 140.
 Töfsala sn, Eg. Finl., F., 113.
 Tønder, Sønderjylland, D., 23.
 Tønsbergskonkordatet av 1277 76.
 Tör, se Södertörn.
 Udflytterbyer 13.
 Ukedagstjenere 74, 98.

- Ulvsby, Satakunta, F., 107, 117.
 Umeå sn, Västerbotten, S., 136.
 Ummreise, tysk adessläkt, 152.
 Unci 30. Jfr Plovland.
 Unionsaristokrati 48 f., 153.
 Uppland, S., 116, 123, 148, 158, 162.
 Upplandslagen 127, 130, 132, 134.
 Uppsala, S., 123, 142 f., 146.
 Uppsala biskopsdöme 129.
 Uppsala öd 149 f.
 Utland, det frisiske, 9, 23.
 Utlanden 126.
 Utflyttning 13, 67, 133.
 Utmarksexploatering 110.
 Utmarksfärder 107.
 Utmål 132.
 Utskiftning av jord 67, 69 f.
 Utvandring 10 f., 30, 62 f.
 Från Danmark under vikingatiden 30.
 Från Danmark under äldre medeltiden 30.
 Från Danmark under yngre medeltiden 48 f.
 Från Norge 62 ff.
 Från Sverige 108 ff., 115 f., 120 f.
 Vadstena kloster, Östergötland, S., 155.
 Vadstenadiariet 151.
 Vagoth 124.
 Vagrer 2.
 Valdemar II:s jordebog, se Kong Valdemars jordebog.
 Valdemar Atterdag 41, 50.
 Valdemarstiden 10 ff.
 Valdres, N., 70, 90, 91, 94.
 Varberg, Halland, S., 52.
 Varnhems kloster, Västergötland, S., 156.
 Vederlaks sn, Karelen, F., 113.
 Vedhuggare 140.
 Vegestav (=Zviatoj Nos), R., 58.
 Vejle, Jylland, D., 8.
 Vejlefjord, D., 19.
 Vemo sn, F., 113.
 Vendeltiden 148.
 Vender, se Invandring.
 Vendertogter 27.
 Vendsyssel, Jylland, D., 3, 8, 19.
 Werden, Johan de, 144 f.
 Wermeskerken, tysk borgarsläkt, 145.
 Vest-Agder, N., 60.
 Westfalen, T., 53, 143, 145.
 Vestfold, N., 62, 94.
 Vestfoldkongene 72.
 Vestfoldvædet 62, 126.
 Vestlandet, N., 60 ff., 66 f., 68, 90 f., 94.
 Kulturelle forbindelser 62.
 Motsetning mellan Østlandet og Vestlandet 60 f., 72 f.
 Veøy, Sogn, N., 71.
 Viborg, Karelen, F., 107, 113, 117.
 Viborgsviken, F., 106.
 Vikaberg, Dalarna, S., 139.
 Viken 61 f., 69, 87.
 Vikingetog 67.
 Vilhelm av Sabina, kardinal, 156.
 Vimmerby, Småland, S., 143.
 Vintersittare 82 f., 144.
 Virdar 127 f.
 Virolahti, se Vederlaks.
 Visby, Gotland, S., 143, 146.
 Vita Havet 66, 136.
 Vita S. Brynolphi 159.
 Vitskøl kloster, Jylland, D., 28.
 Vitzen, Hermann och Vicke von, 151 f.
 Wormsö, Estl., 121.
 Vornedskab 34 f., 55.
 Voss, Hordaland, N., 90.
 Wulfstan 127.
 Vuoksen, F., 106.
 Väne hd, Västergötland, S., 126.
 Varend, S., 127 f.
 Värendsätten, se Smålandslagen.
 Värmland, S., 130, 134, 139, 154, 162, 164.
 Värmlandsrätten 130.
 Västerbotten, S., 135.
 Västergötland, S., 125 f., 128, 132, 148, 154, 158, 163.
 Väster Silvberg, Dalarna, S., 139.
 Västerås, Västmanland, S., 143, 146.
 Västerås stift 162.
 Västfinnar 107.
 Västgöotalagen 130, 132, 163.
 Västgöotalagens konungalängd 128.
 » lagmanslängd 128.
 Västgötar 124. Se även Göter.
 Västgötarätten 130.
 Västmanland, S., 123.
 Västmannalagen 130.
 Västra berget, Närke, S., 139 f.
 Ynglingatal 62.
 Ystad, Skåne, S., 51.
 Zamow, Konrad von, 153.
 Zigenare 142.
 Åbo, F., 107, 110, 117.
 Åkerbruk 61, 66, 107, 136.
 Åland, F., 114, 116, 118 f.
 Ångermanland, S., 136.
 Åremål 79.
 Årmenn 73.
 Åtvadaberg, Östergötland, S., 139.
 Æbelholt, Sjælland, D., 28.
 Älvsborgs lösen 160.
 Ättbandet 149.
 Ättbesittningar 149.
 Ättjord, köp av, 72 f., 149.
 Ättsamhälle 149.

- Ödegårdar 35 f., 67, 94, 97, 158.
Ödekyrkor, se Kirkenedläggelser.
Ödemarkskolonisation 107, 119.
Ödmordens gränsskog, S., 135.
Økonomisk fremgang 96 ff.
» tillbakegang 92 ff.
Öland, S., 127.
Örebro, Närke, S., 146.
Österbotten, F., 114, 116, 118 f.
Östergötland, S., 125 f., 128, 132, 135, 139.
148, 154, 158, 160.
- «Österlanden» 108.
Öster Silvberg, Dalarna, S., 139.
Östfinnar 107.
Østfold, N., 62, 74, 90, 91.
Östgötalagen 128, 130, 132.
Östgöta lagsaga 127.
Östgötar 124. Se även Göter.
Östhammar, Uppland, S., 143.
Østlandet, N., 61, 66 f., 68, 72 f., 90, 92.
Östra Aros, se Uppsala.
Östra berget, Närke, S. 139.

FÖRKORTNINGSGRISTER

TILL DEL II.

ANF	Arkiv för Nordisk Filologi, Lund.
ANO	Annaler for Nordisk Oldkyndighed, Khvn.
APhS	Acta Philologica Scandinavica. Tidsskrift for nordisk Sprogforskning, Khvn.
Arup, DH	Erik Arup: Danmarks Historie. Khvn 1925 ff.
ATS	Antiqvarisk Tidsskrift för Sverige, Sthm.
BL	Kong Magnus Haakonsøns Bylov.
BMusÅ	Bergens museums årbok.
Chr.a	Christiania.
D.	Danmark.
DF	Danske Folkemaal, Khvn.
DFH	Det danske Folks Historie, Khvn 1927—1929.
DiplN	Diplomatarium Norvegicum. Norsk diplomatarium, Chr.a 1847—1888.
DRH	Danmarks Riges Historie, Khvn 1899—1907.
E.	England.
Estl.	Estland.
F.	Finland.
Falk & Torp, F.W.	H. Falk & A. Torp: Norwegisch-Dänisches Etymologisches Wörterbuch, Heidelberg 1907.
FestschrMogk	Festschrift, Eugen Mogk zum 70. Geburtstag. Halle a. S. 1924.
FestskrErslev	Festschrift til Kristian Erslev, Khvn 1927.
FestskrPipping	Festschrift tillägnad Hugo Pipping på hans 60-årsdag den 5. nov. 1924.
FL	Frostatingsloven.
Fornv.	Fornvännen, Sthm.
Gbg	Göteborg.
GL	Gulatingsloven.
GldaGr	J. Brøndum-Nielsen: Gammeldansk Grammatik I. Khvn 1928.
gl.-n.	gammelnorsk.
GVVSH	Göteborgs Kungl. Vetenskaps och Vitterhetssamhälles handlingar.
Hfs	Helsingfors.
HTD	Historisk Tidsskrift, udg. af den danske Historiske Forening, Khvn.
HTN	Historisk Tidsskrift, utg. av den norske Historiske Forening, Kr.a, Oslo.
HTS	Historisk Tidsskrift, utg. av den svenska Historiska Föreningen, Sthm.
HTSk	Historisk Tidsskrift för Skåneland, Lund.
ISKF	Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Oslo.
Isl.	Island.
Khvn	København.
Kr.a	Kristiania.
Lettl.	Lettland.
Mannus	Mannus, Zeitschrift für deutsche Vorgeschichte, Leipzig.

- Munch, NFH P. A. Munch: Det norske Folks Historie. Chr.a 1852 ff.
- NB Namn och Bygd. Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning.
Ups. och Lund.
- NBygder Norske Bygder, utgitt av H. Aall, A. W. Brøgger, K. Liestøl,
Gisle Midttun og S. Steen. Kr.a 1921 ff.
- NFLH Det norske folks liv och historie. Oslo 1930 ff.
- NG O. Rygh: Norske Gaardnavne. Kr.a 1897—1905.
- NgL Norges gamle Love. Kr.a 1846—1895; 1904 ff.
- NK Nordisk kultur.
- NLL Norske Landslov.
- NTlett Nordisk Tidskrift, utg. av Letterstedtska föreningen, Sthm.
- NVAS 1. Skrifter utgitt av Videnskabselskapet i Kristiania.
2. Skrifter utgitt av Det norske Videnskaps-Akademi i Oslo.
- R. Ryssland.
- RA, Khvn Rigs-Archivet, København.
- Repert. Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. Khvn
1894 ff.
- Rkv. Reykjavík.
- SRD Scriptorum rerum Danicarum, Khvn 1772—1878.
- Sthm Stockholm.
- T. Tyskland.
- Ups. Uppsala.
- UUA Uppsala Universitets Årsskrift.
- VHAH Kungl. Vitterhets, Historie och Antikvitetsakademiens Hand-
lingar, Sthm.
- Wimmer, Hdg L. F. A. Wimmer: De danske Runemindesmærker, Haand-
udgave ved Lis Jacobsen. Khvn og Kr.a 1914.
- Vjb Kong Valdemars (II:s) Jordebog.
- VSK Skrifter utg. av Videnskapselskapet i Kr.a.
- ÖgFF Meddelanden från Östergötlands Fornminnesförening.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING TILL DEL II.

<i>Danmarks befolkning og bebyggelse i middelalderen.</i> Af cand. mag. AKSEL E. CHRISTENSEN, København	I
<i>Norges folk i middelalderen.</i> Av dr. philos. OSCAR ALBERT JOHNSEN, professor ved Oslo universitet	58
<i>Svenskarna i Finland och Estland.</i> Av fil. dr. EIRIK HORNBERG, rektor, Helsingfors	106
<i>Ur Sveriges medeltida befolkningshistoria.</i> Av fil. dr. ADOLF SCHÜCK, dócent vid Stockholms Högskola	123
<i>Sak-, ort- och personregister till del II.</i> Av fil. stud. NILS-GUSTAF STAHRÉ och fil. mag. BERTIL HÖGMAN, Stockholm	167
<i>Förkortningsregister till del II</i>	179